

PERSPEKTIVE UMREŽAVANJA
Internet u 8 gradova Jugoistočne Evrope

Izdavač

Beogradska otvorena škola
Beograd, Masarikova 5, Palata Beograd, XVI sprat

Tel: (011) 36 13 112

Faks: (011) 36 13 112

Elektronska pošta: bos@bos.org.yu

<http://www.bos.org.yu>

Za izdavača

Vesna Đukić

Izvršni izdavač

Dosije

Urednik edicije

Marinko Vučinić

Objavljivanje knjige omogućila je Fondacija
The Olof Palme International Center

PERSPEKTIVE UMREŽAVANJA

Internet u 8 gradova
Jugoistočne Evrope

Nenad Golčevski
Goran Milovanović
Milina Petrović
Milan Sitarski

Beograd 2004.

SADRŽAJ

Predgovor.....	7
<i>Nenad Golčevski</i> Uvod: kontekst istraživanja korisnika interneta na Balkanu 2004.....	11
<i>Nenad Golčevski, Milina Petrović, Goran Milovanović i Milan Sitarski</i> Studija upotrebe interneta u gradovima Jugoistočne Evrope.....	25
<i>Goran Milovanović, Nenad Golčevski i Milina Petrović</i> Tehnooptimizam i struktura stavova pema internetu.....	139
<i>Milan Sitarski i Goran Milovanović</i> Političke orijentacije korisnika interneta u gradovima Jugoistočne Evrope 2004.....	189

PREDGOVOR

Internet i društvena problematika koja ga okružuje i dalje se menjaju fascinantom brzinom. Svetska informaciona mreža, kao fenomen kome nismo prestali da se čudimo iako je već uveliko deo naše svakodnevice, oblikuje se u neprestanom ciklusu uzajamnog prilagodavanja društva i tehnologije. Kako ovaj složeni proces oscilira između tehnološkog uslovljavanja i socijalnog konstruisanja tehnologije, to je osnovni predmet studije upotrebe interneta koju ova knjiga predstavlja.

Izlaskom iz štampe publikacije koja je pred nama navršava se treća godina kontinuiranih istraživanja korisnika interneta koja sprovode saradnici Centra za proučavanje informacionih tehnologija (CEPIT) Beogradske otvorene škole (BOŠ). Najpre smo se bavili nama najbližom, beogradskom populacijom korisnika (*Internet pregled: Beograd 2002*), a prošle godine predstavili smo i opsežnu studiju korisnika iz 25 gradova u Srbiji (*Globalni građani*). Ovoga puta, predstavljamo rezultate komparativne studije izvedene na uzorku od 1596 ispitanika iz osam glavnih gradova ovog dela Evrope: Sarajeva, Zagreba, Ljubljane, Podgorice, Skoplja, Beograda, Sofije i Bukurešta.

Sažeto, cilj nam je bio da dođemo do podataka čija će nam analiza ponuditi uvide u sličnosti i razlike među korisnicima interneta iz ovih gradova u pogledu: načina na koji koriste internet, stavova koje imaju prema njemu i političkih orijentacija koje ih odlikuju. Domeni ove studije su dakle, relativno heterogeni, zbog čega se knjiga sastoji iz tri rada koji obrađuju po jedan od njih. Ipak, na pojedinim mestima, ova tri teksta se prepliću i pozivaju jedan na drugi, dovodeći u zajednički kontekst rezultate dobijene u različitim domenima.

U uvodu knjige skicirane su neke od metoda koje se danas učestalo koriste u istraživanju i merenju razvoja informacionog društva. Detaljnije su prikazane odlike benčmarking (*benchmarking*) programa Evropske unije namenjenog merenju razvoja informacionog društva u zemljama članicama. Posebna pažnja je posvećena značaju koji ovaj program ima za zemlje Jugoistočne Evrope (JIE) i njegovom odnosu prema istraživanjima upotrebe interneta (*internet usage*) poput našeg.

Sličnosti u pogledu pristupa internetu, aktivnosti koje se na njemu obavljaju i sadržaja koji se pretražuju onlajn (*online*), predstavljene su u prvom delu prvog rada: *Studija upotrebe interneta u gradovima Jugoistočne Evrope*. Njegov drugi deo donosi komparativnu analizu upotrebe, sa dodatkom koji čini neka vrsta „onlajn portreta“ gradova, odnosno odabраниh karakteristika uzorka korisnika iz svakog od njih.

Tehnooptimizam i struktura stavova prema internetu naslov je drugog rada. On u svom prvom delu predstavlja izvore stavova prema internetu i njegovim društvenim efektima. Problemizuje se složenost interneta kao stavskog objekta i društvene konstrukcije koja oko njega nastaje. U drugom delu izneti su podaci dobijeni primenom skale stavova prema internetu i njegovim društvenim efektima. Predložen je četvorofaktorski model stava prema internetu sa dominantnim komponentama tehnooptimizma i tehnopesimizma.

Treći rad i treći domen studije predstavljaju *političke orijentacije korisnika*. U kontekst nalaza koje ovaj rad predstavlja uvodi nas kratak pregled faktora koji su dominantno uticali na vrednosne sisteme društava iz kojih dolaze naši ispitanici. Osnovni rezultati analiziraju se kroz poređenja političkih izbora ispitanika iz našeg uzorka i rezultata najskorijih izbora u odgovarajućoj zemlji. Specifičnost ovog rada je proučavanje strukture političkih orijentacija korisnika interneta koje je izvedeno primenom niza multivarijantnih metoda.

Gradovi uključeni u ovaj projekat tretiraju se danas kao deo jedinstvenog političko-ekonomskog regiona koji se najčešće označava terminom *Jugoistočna Evropa* (JIE). Jedini izuzetak predstavlja Ljubljana, koja je u studiju uključena kao svojevrsna referentna tačka, sredina koja je već integrisana u EU, a sa kojom ostali gradovi još uvek imaju mnogo toga zajedničkog. Termin *Balkan*, kao oznaka za geografski prostor na kome je istraživanje izvedeno, korišćen je u knjizi paralelno sa oznakom JIE. Pežorativno značenje koje je ovaj izraz stekao u novijoj istoriji, ni u kom slučaju nije deo načina na koji ga u knjizi upotrebljavamo. Naprotiv, koristimo ga kao oznaku za zajedničku sudbinu, tradiciju i budućnost koju dele ljudi koji žive u ovom regionu Evrope. Ove gradove povezuje i jedan zajednički politički projekat podrške razvoju informacionog društva – *Inicijativa za elektronsku Jugoistočnu Evropu*, čiji je cilj sinergija regionalnih napora u ovoj oblasti. Ovakve okolnosti daju, verujemo, i jedan širi društveni značaj rezultatima i saznanjima do kojih smo došli na ovako odabranom uzorku.

Ne bismo, međutim, bili u prilici da o tim saznanjima sada diskutujemo, da nije podrške i poverenja koju nam već tri godine ukazuju partneri iz švedske fondacije *The Olof Palme International Center*, na čemu im se iskreno zahvaljujemo. U poslednje tri godine, pružajući nam praktičnu i organizacionu pomoć kao i kolegijalnu i prijateljsku podršku, uz nas su bili gđa. Vesna Đukić, direktorka Beogradske otvorene škole, gdn. Milorad Bjeletić, izvršni direktor BOŠ-a i gdn. Marinko Vučinić, programski direktor CePIT-a. Ovo je prilika da im na tome izrazimo zahvalnost. Zbog neposredne i iskrene pomoći koju su nam pružale tokom izvođenja istraživanja, poseban deo zasluga za objavljivanje ove knjige pripada našim najbližim saradnicama, Nataši Radović i Tanji Milovanović. Želimo da se zahvalimo i svim ostalim kolegama iz Beogradske otvorene škole, koji su u svim prilikama bili spremni da izađu u susret našim molbama za pomoć. Zbog izuzetne saradnje koju smo tokom terenskog rada ostvarili sa partnerima iz svih gradova obuhvaćenih istraživanjem, dugujemo zahvalnost, *blagodarime, hvala lijepa*: Mirzi Kulenoviću, Adeli Nurković, Alminu Škrijelju, Danijeli Babić, Mirku Soldanu, Zekeriji Fetiću, Janetu Sevdinskom, Vanču Kosturskom, Cristianu Bucuru, Vesni Dolničar, Martinu Pogačaru, Andreju Eroru, Nikolayu Andreevu Neykovu i Malenu Malenovu.

UVOD: KONTEKST ISTRAŽIVANJA KORISNIKA INTERNETA NA BALKANU 2004.

Nenad Golčevski

Centar za proučavanje informacionih tehnologija

Beogradske otvorene škole

O važnosti razumevanja procesa društvenih i individualnih transformacija do kojih dolazi u vremenu intenzivnog prožimanja informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) i osnovnih entiteta i mehanizama zajednice u kojoj živimo, mnogo je toga napisano i rečeno i te su diskusije danas svakako aktuelne i važne. Knjiga koja je pred vama, međutim, neće se baviti promocijom i apologijom informacionog društva. Namera nam je da odemo korak dalje i ponudimo prikaz rezultata jednog empirijskog istraživanja čiji je cilj upravo merenje efekata ovih globalnih promena. Ipak, opisujući kontekst u kome je istraživanje izvedeno, pozvaćemo se na stav, kao neku vrstu polazne tačke, oko koga među autorima koji se ovim problemima bave nema značajnijih sporenja. Radi se, naime, o tezi da opisane društvene promene, čiji smo svedoci, nose sa sobom i *temeljne promene u načinu života i njegovoj organizaciji* te da njihov intenzitet i obuhvatnost dosežu razmere na osnovu kojih se može govoriti o fundamentalnoj promeni ustrojstva savremenog društva. Verujemo da iz ovakvog stava jasno proizlaze i naši motivi da takvom fenomenu pridemo na sistematski način, u potrazi za empirijskim činjenicama.

Ova knjiga je na različite načine, a istovremeno, završni deo jedne istraživačke trilogije koliko i poseban, samostalan projekat. Njen središnji deo čine rezultati ovogodišnjeg istraživanja korisnika interneta u glavnim gradovima Balkana. Međutim, osnovne odlike ovog istraživanja, odnosno odgovori na neke od osnovnih dilema koje ono nužno donosi: ko je predmet istraživanja, šta se u vezi sa tim predmetom istražuje, te na koji način se to čini, umnogome su proizvod dužeg i obuhvatnijeg istraživačkog procesa. Hronološki, on traje od 2002. godine, otkada Centar za proučavanje informacionih tehnologija (CePIT) Beogradske otvorene škole (BOŠ) u saradnji sa švedskom fondacijom *Olof Palme International Center*, sprovodi empirijska is-

traživanja korisnika interneta i ponašanja na internetu. Mnogo važnije, sadržinski, tokom ove tri godine ta istraživanja su doživljavala značajne promene, metodološke i tematske, a koje su se odnosile na uzorak, domene i varijable, a donekle i na same instrumente kojima su vršena.

Te promene svakako su, u dobrom delu, rezultat prikupljenog znanja i razumevanja pojava i činjenica koje se odnose na upotrebu interneta, kako kroz naše neposredno istraživačko iskustvo, tako i kroz teorijske radove i podatke do kojih su dolazili drugi autori. Internet ponašanje još uvek je previše mlada oblast da bi se moglo govoriti u terminima velikih otkrića ili novih paradigmi koje bi uslovile radikalne promene u načinu na koji pristupamo ovim fenomenima. Tim pre je ovaj domen istraživanja u procesu stalnog preispitivanja, potrage za podesnim, valjanim i heurističnim indikatorima, uz kontinuirane pokušaje strukturisanja domena istraživanja, tipova podataka za kojima se traga i načina na koji se do njih dolazi.

Drugi nezaobilazan faktor koji je uobličavao naš istraživački proces potiče od samog predmeta istraživanja – interneta i njegovih korisnika. Reč je, naime, o izuzetno dinamičnoj, „živoj“, tehnologiji koja se nalazi u stalnom i na momente skokovitom razvoju. Ova neprestana tehnološka unapređenja, pak, bivaju na različite načine adaptirana i time izmenjena od samih korisnika, što mora imati svoj odraz i u načinu na koji se ovi fenomeni istražuju.¹

Konačno, CePIT-ova istraživanja korisnika interneta predstavljaju i naš pokušaj da doprinesemo zajedničkom istraživačkom poduhvatu utvrđivanja i merenja relevantnih indikatora razvoja informacionog društva. U ovom poduhvatu učestvuju akademski, privredni i državni istraživački centri, dok se strategijom razvoja istraživanja bave i nacionalne i međunarodne institucije. To podrazumeva standardizaciju kriterijuma istraživanja i utvrđivanje odlika upotrebe IKT-a koje omogućavaju adekvatan opis trenutnog stanja, ali i predviđanje daljeg umrežavanja ljudske zajednice, na globalnom i lokalnom nivou.

Širi kontekst

Važnost postojanja opšteprihvaćenog seta indikatora koji bi ukazivao na stepen i potencijal informacionog razvoja nekog društva ili regiona višestruka je i, verujemo, očigledna. Takav skup podataka ne

1 O uticaju koji sami korisnici vrše na razvoj interneta načinom na koji prihvataju i reaguju na njegove mogućnosti, rečitije piše Manuel Kastels (Manuel Castells) u svojoj *Internet galaksiji* (Castells, 2001).

samo da bi davao neophodne informacije za planiranje projekata praktične politike [takozvanih polisi (*policy*) dokumenata], i izrade biznis planova, već bi omogućavao i poređenja različitih društvenih sektora, kao i međunacionalna i interregionalna poređenja, koja u današnjem svetu otvorenog tržišta i ograničenog nacionalnog suvereniteta imaju sve veću težinu i značaj. No, prepreka uspostavljanju ovakvog, univerzalnog seta indikatora razvoja I-društva upravo i leži u širini informacija koje bi on trebalo da obuhvata i valjano utvrđuje. Naime, potrebe potencijalnih korisnika – državnih institucija, univerziteta, malih i srednjih preduzeća, velikih kompanija, nevladinih organizacija i drugih zainteresovanih – razlikuju se kako po sadržaju traženih informacija, tako i po metodologiji kojom je do njih najbolje doći. Ovo čini praktično nemogućim kreiranje jedinstvenih pravila izvođenja studija ovog tipa i zato ne treba da čudi da je već 2001. godine bilo moguće utvrditi nekoliko desetina različitih modela namenjenih za prikupljanje različitih vrsta podataka (*Bridges.org*, 2001). U poslednjih pet godina kao zajednički naziv za istraživanja ove vrste usvojen je termin *studije e-spremnosti* (*e-readiness studies*) i one bi se mogle definisati kao istraživački alati za procenu spremnosti nekog društva i/ili ekonomije da *iskoristi* potencijale koje nude IKT-e za sopstvenu/opštu dobrobit.

Merenje e-spremnosti

U pokušaju da razumemo sličnosti i razlike među pristupima koji u ovoj širokoj grupi postoje, prva veoma gruba ali i korisna podela bila bi na one koji su pretežno usmereni na *ekonomske* parametre i one koji u obzir uzimaj uticaj IKT-a na šire društvene aspekte, odnosno na *društvo u celini*. Svakako da na odluku o tome koja će vrsta studije e-spremnosti biti sprovedena, presudno utiče vrsta podataka za kojima se traga, a i od jednog i od drugog će zavisiti metode i tehnike koje će biti korištene u njenom izvođenju. Dva najčešće upotrebljavana metoda u proceni e-spremnosti nekog društva svakako su:

- *anketna istraživanja*, gde se podaci prikupljaju direktnim postavljanjem pitanja građanima, poslovnim ljudima ili zaposlenima u javnim službama, i
- *metode statističke obrade*, gde se obrađuju postojeći podaci o datoj zemlji i traže se veze među pojedinim indikatorima (npr. procenat korisnika interneta i razvijenost elektronskog bankarstva).

U upotrebi je i treći metod koji se pretežno oslanja na kvalitativne izvore podataka a podrazumeva korišćenje različitih oblika studije slučaja kao osnovnog metoda. On se najčešće koristi u analizama koje se izrađuju sa ciljem davanja preporuka za razvoj e-spremnosti neke konkretne zemlje ili područja, a delimično i u istraživanjima koja se bave problemima *digitalne podele*.

Kada su upitanju domeni podataka koje studije e-spremnosti najčešće obuhvataju moguće je izdvojiti sledeće grupe podataka:²

- tehnologija/infrastruktura – postojeće mreže i tipovi pristupa, cene, brzina, kvalitet itd.;
- ekonomija – upotreba IKT-a u poslovnom sektoru, e-trgovina, konkurencija na tržištu, strane investicije itd.;
- vlada/zakonski okvir – strateški dokumenti, regulativa, e-vlada, razvoj demokratije;
- obrazovanje – upotreba IKT-a u školama, obuka za upotrebu IKT-a, informaciono pismena radna snaga;
- različiti društveni faktori – upotreba IKT-a u svakodnevnom životu, digitalna podela, lokalno relevantni sadržaji, poverenje potrošača, osnovna pismenost, siromaštvo, specifične političke i ekonomske okolnosti itd.

Već smo pominjali da nijedna od postojećih studija ne obuhvata kompletan dijapazon domena istraživanja koji su ovde navedeni. Uostalom, dizajniranje takve, „univerzalne“ studije e-spremnosti bilo bi za sada nemoguće i iz drugih razloga. Naime, kada govorimo o *širini primenjivosti* neke studije to se ne odnosi samo na predmet istraživanja, već i na to koliko je kriterijume e-spremnosti koje studija meri moguće primeniti na društva različita po svojim političkim, ekonomskim, kulturnim ili nekim drugim važnim aspektima. Specifičnost sredine, kao značajan faktor u razvoju informacionog društva u nekoj zajednici, jedan je od onih koji su u znatnoj meri ugrađeni u dizajn CePIT-ovih istraživanja korisnika interneta.

Među studijama koje pretenduju na širi geografski i kros-kulturalni značaj, svakako je važno izdvojiti one koje izvode Svetska Banka, UNDP, ITU (Međunarodna telekomunikaciona unija), Svetski ekonomski forum, USAID, CISCO, Univerzitet „Harvard“.³

2 Prilagođeno prema: Bridges.org, 2001, *Comparison of E-Readiness Assessment Models*, <http://www.bridges.org/ereadiness/comparison.html>

3 Sledeći onlajn izvori pružaju dodatne informacije o ovim studijama: <http://www.sdn.undp.org/it4dev/ffICTe.pdf>, http://www.cid.harvard.edu/cr/gitrr_030202.html,

Ipak, za kontekst istraživanja korisnika interneta na Balkanu 2004, nesumnjivo je od najvećeg značaja program istraživanja e-spremnosti koji je definisala Komisija Evropske unije pod nazivom „Benčmarking“ (*Benchmarking*) program. On je nastao 2000. godine i usko je povezan sa *akcionim planom za elektronsku Evropu (eEvropa)*. Ovaj akcioni plan je ključni strateški dokument Evropske komisije u domenu razvoja informacionog društva i kao takav postavlja standarde kojima će težiti ne samo aktuelne članice Unije, već i zemlje u procesu evropskih integracija. Izvesno je stoga očekivati da će praktično sve zemlje Balkana u narednim decenijama nužno pratiti kriterijume koje predviđa inicijativa za *eEvropu*. Upravo zbog toga, metodološke i sadržinske odlike benčmarking programa dizajniranog za merenje ostvarenosti ciljeva eEvrope, za nas su na ovom mestu od posebnog interesa.

Evropski pristup

Godine 1999, koju u nekim delovima Balkana još uvek pamtimo kao ratnu, Evropska komisija je postavila strateški cilj Unije za narednu deceniju, poznat i kao Lisabonska strategija: *Učiniti Evropsku uniju najkompetitivnijom i najdinamičnijom ekonomijom zasnovanom na znanju do 2010. godine (Commission of the European Communities, 2002)*. Sa ovako definisanim ciljem, a pod sloganom „Informaciono društvo za sve“, pokrenuta je inicijativa za elektronsku Evropu. Samu inicijativu i kontekst u kome ona nastaje, u pomalo romantičarskom maniru definiše Evropska komisija u uvodu jednog od svojih strateških dokumenata iz marta 2000, odgovarajući na retoričko pitanje *Zašto eEvropa sada?* Ovaj paragraf praktično ima odlike manifesta, te smatramo da je zanimljivo u celosti ga ovde preneti (*Communication on a Commission Initiative for the Special European Council of Lisbon, 2000*):

eEvropa je politička inicijativa koja nastoji da osigura da Evropska unija kroz generacije koje dolaze u punoj meri učestvuje u dobiti promena koje sa sobom donosi informaciono društvo.

Ove promene, najznačajnije još od industrijske revolucije, daleko-sežne su i globalne. One se ne tiču samo tehnologije. One će delovati na svakoga, na svakom mestu.

<http://www1.worldbank.org/gdln/kam.htm>, http://www.usaid.gov/info_technology/ied/, <http://www.itu.int/ti/casestudies/>, <http://www.cisco.com/warp/public/779/ibs/netreadiness/>.

Zbližavajući zajednice, urbane i ruralne, stvarajući bogatstvo, razmenjujući znanje, one imaju ogroman potencijal da obogate svačiji život.

Upravljanje ovom transformacijom predstavlja ključni ekonomski i društveni izazov Unije. On će snažno uticati na zaposlenost, rast i produktivnost u Evropi u narednih pet godina i u decenijama nakon toga.

eEvropa teži da ubrza pozitivne promene u Uniji. Ona nastoji da osigura da ova promena ka informacionom društvu bude povezujuća, ne razjedinjujuća. Integrativna, ne fragmentirajuća. Prilika, a ne pretnja. U suštini, eEvropa nastoji da dobrobiti informacionog društva učini dostupnim svim Evropljanima.

Očigledno je Komisija nastojala da stavi do znanja da je ozbiljna u vezi sa ovom stvari. To potvrđuje i zahtevnost osnovnih ciljeva koje inicijativa postavlja (*ibid.*):

- *uvesti svakog građanina, kuću, školu, firmu i administraciju u digitalno doba i onlajn;*
- *stvoriti digitalno pismenu Evropu, uz podršku potrošačke kulture koja je spremna da finansira i razvija nove ideje;*
- *osigurati da u ceo proces budu uključene marginalizovane grupe, da se kroz njega gradi poverenje potrošača i jača društvena kohezija.*

Komisija zaključuje izrazito motivišućim, pokretačkim rečima. Praktično, to je poziv na akciju (*ibid.*):

Ovo je prelomno vreme i jedinstvena prilika za Uniju. Delujući zajedno u partnerstvu, informaciono društvo može biti uobličeno prema našim vrednostima, principima i standardima. Takve prilike su retke. One se moraju zgrabiti.

Stvar, naravno, nije stala na rečima. Nekoliko meseci kasnije, juna 2000. godine, usvojen je Akcioni plan *eEvropa 2002.* sa ciljem da definiše neophodne mere koje će obezbediti ostvarivanje ciljeva postavljenih u inicijativi za eEvropu. Tako su definisana tri opšta pravca delovanja (*Council of the European Union, Comission of the European Communities, 2002*): jeftiniji, brži i sigurniji internet, investiranje u ljude i njihove veštine i znanja, stimulisanje upotrebe interneta.

Akcioni plan takođe precizira i tri osnovna metoda kojima će biti ostvarivan:

- podsticanje uspostavljanja adekvatnog zakonskog okvira i odgovarajućih pravnih mera;
- podrška za razvoj nove infrastrukture i novih usluga;
- primena otvorenog metoda koordinacije i benčmarking (*benchmarking*).

Ovaj poslednji metod za nas je svakako od najvećeg interesa jer je zamišljen kao sredstvo koje će kontinuirano meriti efikasnost aktivnosti koje se u okviru plana *eEvropa 2002* sprovode i na taj način obezbediti da rezultiraju planiranim ishodima.

Sam termin *benčmarking* u okviru Evropske unije usvojen je kao standardna oznaka za poređenja koje se često i u različitim domenima vrše među državama članicama. Kada se odnosi na inicijativu za eEvropu, on podrazumeva „kompleksan proces uspostavljanja i kontinuiranog praćenja standardizovanog seta indikatora informacionog društva“ (*Dolničar, 2004*). Pri tome su indikatori koji se prate u direktnoj vezi sa planom *eEvropa 2002*, što metodologiju istraživanja čini upotrebljivom isključivo u političkom kontekstu ove inicijative. Naime, naglašava se da benčmarking nije cilj za sebe, već mora biti dizajniran tako da pruža relevantne podatke i daje odgovore na pitanja koja se postavljaju prilikom donošenja strateških i dokumenata praktične politike (*policy papers*).

U kontekstu prethodnog poglavlja o studijama e-spremnosti, ovako definisan domet benčmarkinga može se činiti visoko specijalizovanim odnosno teško primenjivim van kriterijuma operacionalno definisanih datim dokumentom. Međutim, od takvog zaključka odvrćaju nas dve vrste činjenica.

Prva i očiglednija odnosi se na broj i ekonomski i politički značaj zemalja koje će se u izgradnji informacionog društva voditi procesom benčmarkinga. Sa prvobitnih 15, taj broj je sada već porastao na 25. Nas na ovom mestu, naravno, najviše interesuje primenjivost ovog metoda merenja na zemlje na jugoistoku Evrope, trenutno i u bliskoj budućnosti. Stoga ćemo nešto kasnije pokušati da odredimo i mesto CePIT-ovog istraživanja korisnika interneta u odnosu na proces praćenja i poređenja razvoja eEvrope.

Druga vrsta činjenica koje benčmarking čine jednim od najšire primenjivanih pristupa merenju i opisivanju razvoja i-društva, i posebno, koje mu obezbeđuju valjanost kroz vreme, tiču se principa na kojima on počiva i otvorenosti ovog procesa za samokorekcije.

Kada je u pitanju način prikupljanja i obrade podataka postoje četiri osnovna zahteva: jedinstvena metodologija za sve države članice, „sveži“ podaci, poređenje i provera podataka sa drugim postojećim izvorima podataka, pokrivenost svih zemalja članica.

U novembru 2000. definisan je set od 23 indikatora, zasnovana na tri opšta pravca delovanja iz akcionog plana a koji uključuju ukupno jedanaest različitih domena. Evo liste domena i pravaca delovanja na koje se odnose (*Council of the European Union*, 2000):

Jeftiniji, brži i sigurniji internet: jeftiniji, brži pristup; brži pristup za istraživače i studente; bezbednost i „smart“ kartice.

Investiranje u ljude i njihove veštine i znanja: mladi u digitalnm dobu; rad u novoj ekonomiji; uključenost svih.

Stimulisanje upotrebe interneta: podsticanje e-trgovine; onlajn vlada; zdravlje; transport; sadržaji.

Nešto više od godinu dana kasnije, za potrebe Evropske komisije izrađen je izveštaj o benčmarking procesu *eEvrope 2002* (*Commission of the European Communities*, 2001). U njemu je prikazan veliki broj nalaza, izdvojeni su problemi (velike razlike među članicama EU, spori rast e-trgovine, problemi sa bezbednošću...) i uspesi (dupliran pristup internetu, pad cena upotrebe interneta, 90% kompanija i škola su onlajn...). Za nas je, u kontekstu predmeta CePIT-ovog istraživanja, interesantno da se posebno izdvajaju problemi koji se odnose na *upotrebu interneta*, iz čega se zaključuje da eEvropa treba svoj fokus da usmeri ka *efektivnoj upotrebi i većoj dostupnosti interneta*. Smatramo da je ovde korisno navesti izdvojene probleme, kao primer i ilustraciju:

- veze su prespore, što zahteva povećanje broudbend (*broad-bend*) priključaka kako bi se stimulisale nove usluge i podstakao rast e-trgovine;
- škole su većinom povezane ali internet još nije deo pedagoškog procesa;
- potrebno je još mnogo da bi e-vlada mogla u punoj meri da obavlja elektronske transakcije.

No, u ovom izveštaju, pored konkretnih zaključaka koji se tiču gore navedenih indikatora, dat je i niz ocena i preporuka o daljem razvoju eEvrope, posebno o procesu njenog benčmarkinga. On se označava kao proces učenja u kome se i metodologija i praktična pitanja menjaju u toku rada ali se pri tome zadržava njegova ključna komparativna prednost – poredivost svih zemalja članica. Pri tome se, takođe, navodi da se napredak ne može uvek izmeriti u kratkom

vremenskom roku i da je potrebno kontinuirano izvoditi istraživanja da bi se uočilo kojim tempom se promene dešavaju. Posebno je interesantan stav da, iako su tehnološke promene izuzetno brze i postoji mogućnost naglog povećanja broja korisnika, društvene promene se verovatno neće odigrati jednako brzo, jer zahtevaju modernizaciju regulative, drugačije potrošačko ponašanje, drugačiji način razmišljanja, promene u organizaciji i na kraju, političke odluke. Ovako formulisana, ova teza je od izuzetnog značaja ne samo za proces merenja napretka eEvrope već i za teorijske pretpostavke koje leže u osnovi svakog istraživanja uticaja IKT-a na savremeno društvo i njegove građane.

Balkanski izazovi

Inicijativa i akcioni plan za *eEvropu* imali su i dva proširenja koja su za nas od posebne važnosti. Prvo se odnosi na izradu akcionog plana *eEvropa+2003*, koji se odnosio na zemlje koje su tada bile kandidati za članstvo u EU (plan je uključivao i tri zemlje koje još uvek nisu postale članice: Bugarsku, Rumuniju i Tursku). Njegovi ciljevi i indikatori identični su onima iz plana *eEvropa 2002* (Candidate Countries and the European Commission, 2001). Važno je, međutim, da su prepoznate razlike koje postoje među 15 starih i deset novih članica EU, zbog čega se tri postojeće grupe indikatora za *benčmarking* proces dopunjuju jednom veoma važnom nazvanom *postavljanje temelja informacionog društva*. Ona se, pre svega, odnosi na stvaranje uslova za *veću dostupnost* IKT-a u ovim zemljama.

Drugo proširenje inicijative eEvropa poteklo je od *Pakta za stabilnost za Jugoistočnu Evropu* u oktobru 2000. godine, a u januaru 2001. pokrenuta je i *inicijativa za elektronsku Jugoistočnu Evropu* (eSEE). Članice ove inicijative tada su postale: Albanija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Makedonija, Moldavija, i Srbija i Crna Gora. Bugarska i Rumunija ponekad se tretiraju kao punopravne članice a ponekad kao pridružene. Kao generalni cilj inicijative označena je integracija zemalja ovog regiona u globalnu ekonomiju zasnovanu na znanju kroz regionalnu podršku razvoja informacionog društva, uključujući *benčmarking* i transfer znanja (Stability Pact – eSEEurope Initiative, 2002).

Međutim, ciljevi akcionog plana koji je definisan u okviru ove regionalne inicijative, nazvan *eSEE agenda*, iako ambiciozni, znatno su skromniji od onih iz akcionih planova eEvropa i eEvropa+. Iako se kroz eSEE agendu promoviše usvajanje evropskih standarda u ovoj

oblasti od strane zemalja potpisnica, nije definisan rok, niti su jasno propisani kriterijumi čije bi ispunjavanje značilo ujedno i ostvarenje eSEE agende. Ovo je posledica priznanja različitosti startnih pozicija u izgradnji informacionog društva koje postoje kako između samih potpisnica eSEE agende, još više između njih i zemalja članica EU. To se naravno moralo odraziti i na proces benčmarkinga ove inicijative koji formalno još nije ni započet. Juna ove godine, na sastanku radne grupe za eSEE, uspostavljanje procesa benčmarkinga razvoja informacionog društva u ovom delu Evrope postavljeno je kao jedan od primarnih ciljeva. Međutim, još uvek nije definisan set indikatora koji bi bio analogan onima formulisanim u okviru akcionog plana za eEvropu, niti je promovisana univerzalna metodologija koja bi mogla biti primenjena u svim zemljama članicama inicijative za eSEE. Čini se da je osnovni uzrok tome specifičnost pravnog, političkog, ekonomskog i, svakako, kulturnog konteksta na kojima Informaciono društvo u ovim, balkanskim zemljama treba da bude izgrađeno.

Evropski pristup II – refleksija i nadgradnja

U međuvremenu, dok zemlje našeg regiona nastoje da uhvate priključak sa ciljevima *eEvrope 2002*, Evropska komisija je, juna 2002, usvojila i počela da primenjuje novi akcioni plan – *eEvropa 2005*. On zadržava kontinuitet sa prethodnim planom i, izvlačeći pouke iz njegovih rezultata, postavlja novi zadatak: *stimulisati razvoj bezbednih usluga, aplikacija i sadržaja koji će počivati na široko dostupnoj broudbend infrastrukturi (Commission of the European Communities, 2002)*. Na taj način Evropa će do 2005. imati:

- moderne onlajn javne servise:
 - *e-vladu,*
 - *usluge e-obrazovanja,*
 - *usluge e-zdravstva;*
- dinamično e-biznis okruženje.

Sve ovo će biti omogućeno stvaranjem bezbedne informacione infrastrukture i širokom dostupnošću broudbend pristupa po tržišno formiranim cenama. Četiri međusobno povezana pravca delovanja ugrađena su u akcioni plan kao metode kojima njegovi ciljevi treba da budu ostvareni:

- mere praktične politike,
- razmena iskustava i uspešnih praksi,

- benčmarking napretka,
- opšta koordinacija postojećih planova praktične politike.

Vidimo, dakle, da su sredstva ostvarenja plana *eEvropa2005* nešto izmenjena i, reklo bi se, srećnije formulisana u odnosu na prethodni plan. Veze između ove četiri vrste aktivnosti su jasne: razmena iskustava i koordinacija su svakako neophodne tokom svih faza implementacije plana, i pre svega predstavljaju napor da se kako-tako amortizuju razlike i obezbedi jedinstvo pravca u kome 25 zemalja članica gradi informaciono društvo. Druge dve aktivnosti pak, benčmarking i mere praktične politike, proizilaze jedna iz druge. Tako je proces benčmarkinga *eEvrope 2005.* definisan u tri faze: definisanje indikatora merenje i analiziranje predloga praktične politike. Ovim se potvrđuje uloga procesa benčmarkinga kao sredstva koje obezbeđuje materijal, odnosno podatke, zaključke i preporuke na osnovu kojih se formulišu mere praktične politike i uobličavaju ciljevi *eEvrope 2005.* Naravno, sami indikatori definišu se na osnovu ciljeva postavljenih u akcionom planu. Na osnovu iskustava iz procesa benčmarkinga *eEvrope 2002.* preporučeno je smanjenje broja indikatora koji treba da budu lako razumljivi i odmah upotrebljivi u kontekstu realizacije akcionog plana. Tako je formulisan set od 14 osnovnih indikatora koji se odnose na političke ciljeve i 22 dodatna, statistička indikatora koji će obezbeđivati dodatne podatke za analizu (*ibid.*). Predviđa se i mogućnost uvođenja nove vrste mera, tzv. *indikatora učinka.* Svi indikatori su zasnovani na pet opštih pravaca delovanja podeljenih u deset domena.

- *Internet indikatori:* pristup i upotreba interneta od strane građana, pristup i upotreba interneta od strane preduzeća, troškovi pristupa internetu.
- *Moderni onlajn javni servisi:* e-vlada, e-obrazovanje, e-zdravstvo.
- *Dinamično e-biznis okruženje:* onlajn trgovina, spremnost za e-biznis.
- *Bezbedna informaciona infrastruktura:* iskustvo korisnika interneta u pogledu bezbednosti IKT-a.
- Broudbend: rasprostranjenost broudbend pristupa.

Šta je benčmarking nama a šta smo mi njemu?

Jasno je da je velika prednost benčmarking pristupa merenju razvoja I-društva u njegovoj opštoj primeni, ne samo u granicama EU

već i šire, te mogućnost poređenja zemalja i regiona koju on na taj način pruža. To omogućava poređenje ne samo rezultata, već i elementa samog procesa merenja: metoda, definicija, načina analize, operacionalizacije i jedinica merenja. Na taj način obezbeđuje se benčmarking samog procesa benčmarkinga.

Ipak, i u poređenju rezultata dobijenih na osnovu ovako standardizovanog istraživačkog procesa postoje problemi. Oni se ne odnose samo na opšte probleme ove oblasti kao što je stalno pojavljivanje novih indikatora (usled tehnološkog razvoja) i njihova nestabilnost (kao proizvod činjenice da je reč o relativno novom domenu merenja). Mislimo pre svega na probleme metodološke prirode: prevođenje instrumenata istraživanja, njihov kontekst, te verbalni i vizuelni elementi koji ga čine (*Dolničar, 2004*). Sa ovim metodološkim teškoćama susreli smo se i sami sprovodeći CePIT-ovu ovogodišnju komparativnu studiju korisnika interneta na Balkanu.

No, pored metodoloških postoje i dileme vezane za *primenjivost* i *adekvatnost* ovako formulsanog seta indikatora kada je u pitanju merenje razvoja I-društva u zemljama koje se nalaze u procesu priključenja EU, pre svega onih koje su obuhvaćene našim istraživanjem. Videli smo da i strateški dokumenti Evropske komisije i inicijative za *eSEE* prepoznaju značajnost razlika u početnim pozicijama zemalja članica i zemalja kandidata. Ipak, najavljuje se skoro širenje benčmarking procesa i na ove države i biće interesantno videti u kojoj meri će ove specifičnosti biti uzete u obzir, te koliko će inicijalna lista indikatora biti izmenjena.

Konačno, ostaje pitanje u kojoj meri se možemo osloniti na jedan ovakav, sažeti spisak kriterijuma, sačinjen tako da meri ono što je zajedničko i merljivo u većem broju zemalja. Koliko poverenja možemo imati da će nam on dati valjan prikaz trenutnog stanja razvoja i-društva u nekoj sredini, ali i teškoća sa kojima se on suočava i potencijala da se one savladaju? Pitanje je, svakako, retoričko, jer je teško očekivati da bi jedan tako sveobuhvatan a opet široko primenjiv metod uopšte mogao biti razvijen i o tome je već bilo reči. Na to pitanje implicitan odgovor daje i Evropska komisija, naglašavajući važnost poređenja nalaza benčmarking procesa sa onima do kojih dolaze drugi istraživači.

Jasno je da je benčmarking namenjen praćenju, pa time i oblikovanju politike zacrtane u akcionom planu za eEvropu. No, i kao takav on predstavlja referentni sistem *par excellence* za sva druga istraživanja uticaja IKT-a na društvo i građane, naročito kada se ona izvode na

teritoriji na kojoj se on već primenjuje ili će uskoro biti primenjen. Benčmarking tako postaje osnova sa kojom je moguće porediti druge nalaze i tako proširivati osnovu za vršenje analiza i davanje interpretacija i zaključaka. Na taj način obezbeđujemo bolje razumevanje ovog složenog procesa transformacije društva u kom živimo.

Literatura

- Bridges.org, (2001). *Comparison of E-Readiness Assessment Models*, <http://www.bridges.org/ereadiness/report.html>
- Candidate Countries and the European Commission (2001). *eEurope+ 2003 Action plan*, http://europa.eu.int/information_society/topics/international/regulatory/eeuropeplus/doc/eEurope_june2001.pdf
- Castells, M. (2001). *The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business, and Society*. Oxford University Press, 2001.
- Commission of the European Communities (2001). *eEurope 2002 Impact and Priorities*, http://europa.eu.int/comm/stockholm_council/pdf/comeur_en.pdf
- Commission of the European Communities, (2002). *eEurope 2005: An information society for all*, http://europa.eu.int/information_society/eeurope/2002/news_library/documents/eeurope2005/eeurope2005_en.pdf
- Commission of the European Communities (2002). *eEurope 2005: Benchmarking Indicators*, http://europa.eu.int/information_society/eeurope/2002/news_library/documents/benchmarking05_en.pdf
- Communication on a Commission Initiative for the Special European Council of Lisbon (2000). *eEurope: An information society for all*, <http://europa.eu.int/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/00/239&format=DOC&aged=1&language=EN&guiLanguage=en>
- Council of the European Union (2000). *List of eEurope Benchmarking indicators* http://europa.eu.int/information_society/eeurope/benchmarking/indicator_list.pdf
- Council of the European Union, Commission of the European Communities (2002). *eEurope 2002 Action Plan*, http://europa.eu.int/information_society/eeurope/2002/action_plan/pdf/actionplan_en.pdf

Dolničar V. (2004). *eEurope and Benchmarking: Results*, 26th International Conference on Information Technology Interfaces ITI 2004, Cavtat/Dubrovnik, June 7–10, 2004

Stability Pact – eSEEurope Initiative (2002). *eSEEurope Agenda for the Development of the Information Society*. <http://www.undp.sk/uploads/eSEE%20Agenda%20signed.pdf>

Studija upotrebe interneta u gradovima Jugoistočne Evrope

Nenad Golčevski, Milina Petrović,
Goran Milovanović i Milan Sitarski
*Centar za proučavanje informacionih tehnologija
Beogradske otvorene škole*

Apstrakt

Rad koji je pred čitaocem predstavlja prikaz osnovnih nalaza komparativne studije korisnika interneta iz osam gradova Jugoistočne Evrope (JIE): Ljubljane, Zagreba, Sarajeva, Beograda, Podgorice, Skoplja, Bukurešta i Sofije. Ova studija osmišljena je i realizovana tako da se ukaže na osnovne trendove u karakteristikama pristupa i upotrebe interneta u ispitivanim gradovima. Obuhvaćeni su sledeći indikatori: mesto i način povezivanja, iskustvo i intenzitet upotrebe, najčešće pretraživani sadržaji, aktivnosti i navike u upotrebi, upotreba u poslovne svrhe, te uticaj upotrebe interneta na korišćenje drugih medija i na socijalne odnose korisnika.

Instrument, korišćen u istraživanju, konstruisan je na osnovu iskustava i saznanja do kojih smo došli tokom prethodnih godina praćenja i empirijskog proučavanja interneta (Milovanović, Bakić, Golčevski, 2002; Golčevski i Milovanović (Ur.) 2004). U ispitivanju je učestvovalo ukupno 1596 korisnika iz pomenutih gradova. U prvom delu rada predstavljeni su nalazi za celokupan ispitani uzorak, dok drugi deo predstavlja komparativni prikaz najvažnijih nalaza o odlikama pristupa i upotrebe interneta u gradovima obuhvaćenim uzorkom.

Najveći broj ispitanih korisnika pristupa internetu od kuće, i to upotrebom *dial-up* modema. Iako je ovo osnovni trend, značajna odstupanja od njega uočavaju se kod korisnika iz Ljubljane, Sofije, Bukurešta i Zagreba. Digitalni jaz očituje se i u činjenici da je broudbend pristup dostupan uglavnom imućnijim korisnicima. Stopa priraštaja novih korisnika tokom prethodnih godinu dana iznosi 15.8%, a evidentna su odstupanja među ispitanicima iz različitih gradova. Najveći priraštaj registruje se u kategoriji ispitanika nižeg ekonomskog statusa. Na internetu najviše vremena u proseku provode ispitani korisnici iz Bukurešta i Podgorice, dok su onlajn najmanje Beograđani i Skopljanci.

U proseku, muškarci na mreži provode više vremena od žena, a značajno se razlikuju i po frekventnosti pretrage određenih vrsta sadržaja.

Najčešće pretraživani sadržaji su oni vezani za muziku, a najređe verski, pornografski i politički, mada po gradovima postoje značajne razlike.

Kada govorimo o aktivnostima u kojima se korisnici najčešće angažuju, to su, pre svega, imejl i potraga za konkretnim informacijama. Uočava se, takođe, da postoji jasan trend da ispitanici sa iskustvom internet sve manje koriste za zabavu, što je naročito izraženo kod starijih korisnika.

Većina ispitanika ne koristi internet za obavljanje različitih poslova (od informisanja o radu državnih službi do kupovine i transfera novca), a prosečno jedna trećina njih tvrdi da ne bi ni bila spremna da to čini.

Većina ispitanih korisnika procenjuju da u količini vremena koje provode sa porodicom i prijateljima nije došlo do promena od kada koriste internet, a oko jedne četvrtine ili više njih izjavljuje da sada manje prate tradicionalne medije.

Ključne reči: digitalni jaz, komunikacija, mediji, onlajn aktivnosti, pristup internetu, pretraga sadržaja, upotreba interneta.

1. Postavljanje u kontekst: metodologija izvođenja studije

U ovom delu predstavice osnovne elemente komparativne studije korisnika interneta koju smo sproveli u osam glavnih gradova Jugoistočne Evrope: Bukureštu, Sofiji, Skoplju, Beogradu, Sarajevu, Podgorici, Zagrebu i Ljubljani. Najpre ćemo govoriti o onome što čini njen sadržaj, o domenima fenomena koje proučava. Pokušaćemo i da ih smestimo u okvir postojećih projekata istraživanja i-društva, pre svega u odnosu na one koji pretenduju na širu primenu u geografskom i sadržinskom smislu. Zatim ćemo predstaviti instrumente koje smo koristili i način prikupljanja podataka. Zaključićemo iznošenjem prvih empirijskih podataka, odnosno socio-demografskim opisom uzorka.

1.1. Predmet i domeni

U ovogodišnjoj, kao i u studijama beogradskih (Milovanović, Bakić, Golčevski, 2002) i srpskih korisnika interneta (Golčevski i Milovanović (Ur.), 2004), predmet istraživanja čine tri domena različita po svojoj opštosti, kategoriji sadržaja koje mere, pa i disciplinama iz kojih kao istraživački konstrukti potiču. Njihov je, pak, najmanji zajednički sadržalac činjenica da su sva tri odlike korisnika interneta za koje verujemo da su relevantne za razumevanje procesa razvoja i-društva na ovim prostorima.

Odlike upotrebe interneta opšti je naziv za prvi, relativno heterogeni domen naše studije. On uključuje indikatore koji se tiču dostupnosti i pristupa internetu, iskustva i intenziteta upotrebe, sadržaja koji se pretražuju, aktivnosti i navika na mreži, poslova koji se preko interneta obavljaju i uticaja upotrebe interneta na korišćenje drugih medija i odnose sa drugima. Cilj nam je bio da, obuhvatanjem velikog broja ovako raznovrsnih domena, dobijemo podatke koji, upravo zahvaljujući tome što govore o različitim odlikama i implikacijama upotrebe, daju osnovu za obuhvatnije razumevanje mesta interneta u životima njegovih korisnika.

Stavovi prema internetu čine drugi domen ove studije. On se nastavlja na naše prethodno istraživanje ove oblasti uz teorijske modifikacije i sa značajno proširenim instrumentom. Tako, on sada uključuje znatno veći broj ajtema koji se odnose na različite elemente interneta kao izrazito kompleksnog stavskog objekta. Naš prevashodni cilj u ovom delu studije je da skiciramo *strukturu* stavova koje ljudi imaju prema internetu i da pokušamo da definišemo osnovne ose po kojima se oni polarizuju.

Političke orijentacije korisnika interneta takođe nastavljaju jedan pravac CePIT-ovih istraživanja koji nije često zastupljen u literaturi iz ove oblasti. On se, međutim, do sada pokazao kao izuzetno heuristično polje jer pruža opis korisnika interneta u nekoj sredini koji govori mnogo o tome koji su i kakvi su njihovi potencijali za društveno delovanje i kreiranje društvenih promena. Ovaj aspekt populacije korisnika interneta može biti od ključnog značaja za proces izgradnje informacionog društva u nekoj sredini. Kao i prethodnih godina, osnovu instrumenta kojim je ovaj domen meren čini skala koja sadrži opise sedam karakterističnih političkih orijentacija (liberalne, socijaldemokratske, konzervativne, nacionalističke, anarhističke, komunističke i ekološke). Ovog puta, ona je dopunjena mogućnošću ispitanika da ne izabere ni jednu ponuđenu orijentaciju, kao i pitanjima vezanim za konkretne političke snage i ličnosti koje predstavljaju uverenja ispitanika.

Na ovom mestu, a u kontekstu izlaganja iz uvoda ove knjige, treba naglasiti da se ovde ne radi o domenima i indikatorima koji treba da posluže kao osnove za mere praktične politike ili za procenu spremnosti društvene infrastrukture (tehničke i institucionalne) da apsorbuje promene koje nosi informaciono doba. U centru naše pažnje nalazi se sam korisnik. Pitanje na koje mi pokušavamo da odgovorimo jeste ko i na koji način koristi internet, ali i kako ti ljudi reaguju na promene koje doživljavaju.

Prvim delom ovog pitanja, mada u znatno svedenijem obliku, bave se i studije e-spremnosti, kao i benčmarking program EU. Delovi koji se odnose na ovaj domen najčešće se svrstavaju u kategoriju *upotreba interneta*, a videli smo da je u akcionom planu *eEvropa 2005* on dodatno dobio na značaju. Postoje, takođe, i specijalizovane studije koje se bave isključivo upotrebom interneta. Njihovoj metodologiji i rezultatima posvećeno je dosta prostora u našoj prethodnoj knjizi (*ibid.*), zbog čega ih ovde nećemo detaljnije prikazivati, mada ćemo se na njihove nalaze pozivati pri iznošenju rezultata do kojih smo došli.

Odgovor na drugi deo pitanja – na koji način ljudi reaguju na promene koje doživljavaju – nesumnjivo je složeniji i zahteva bavljenje tako različitim pojmovima kao što su percepcija, očekivanje, stavovi, ponašanje, identitet i mnogim drugim. Ovakav problem svakako je neophodno posmatrati iz perspektiva različitih disciplina i teško je očekivati nekakav jedinstven i sveobuhvatan odgovor. No, složenost i zahtevnost nikada nisu bili kriterijumi za isključivanje nekog problema iz istraživačkog fokusa, naročito kada su njegove implikacije tako brojne i značajne. Uostalom, sam projekat transformacije u informaciono društvo suštinski će zavisiti od spremnosti, mogućnosti i voljnosti građana da tako krupne promene prihvate i asimiluju. Verujemo, stoga, da će naš pokušaj da dođemo do podataka ove vrste biti komplementaran aktuelnim pokušajima da se potencijal razvoja i društva prati standardizovanim setom indikatora usmerenim na donošenje konkretnih političkih i poslovnih odluka.

Konačno, ova studija je izvedena na prostoru na kome je tek potrebno *postaviti temelje i-društva*. Sa time na umu, a uz evropsku lekciju o tome koliko su društveni konsenzus i politička volja značajni faktori u tom procesu, nadamo se da će naši nalazi poslužiti i za mapiranje potencijalnih problema u pogledu *prihvatanja tehnologije* kao pokretača društvenih promena.

1.2. Instrumenti i prikupljanje podataka

U prethodnom segmentu već smo pomenuli neke od instrumenata korišćenih u ovoj studiji. U pitanju su, dakle, standardne tehnike koje se upotrebljavaju u ovom tipu istraživanja.

Za podatke iz prvog domena – *upotreba interneta* – korišćena su pitanja upitničkog tipa i nekoliko formi skala procene.

Stavovi prema internetu mereni su skalom stavova izrađenom za potrebe ove studije. (Postupak konstrukcije opisan je u poglavlju posvećenom ovom domenu).

Političke orijentacije takođe su merene originalnim instrumentom čije osnove potiču još iz prvog CePIT-ovog israživanja korisnika interneta (Milovanović, Bakić, Golčevski, 2002). Skala političkih orijentacija koja je tada izrađena zadata je u nešto modifikovanom obliku uz nekoliko dodatnih pitanja upitničkog tipa. Njen detaljniji prikaz nalazi se u radu koji predstavlja njene rezultate.

Instrumenti korišćeni u sva tri dela studije zadavani su kao jedinstveni formular. Na njegovom početku su pitanja upitničkog tipa¹ koja se odnose na socio-demografske karakteristike ispitanika. Na kraju ovog dela nalazi se skala samoprocene ekonomskog statusa. Formular se nastavlja upitničkim pitanjima koja se odnose na odlike pristupa i upotrebe interneta. Slede dve skale procene. Prva je u vezi sa sadržajima koji se pretražuju a druga sa aktivnostima koje se obavljaju na internetu. Slede pitanja upitničkog tipa vezana za upotrebu imejla. Deo instrumenta posvećen upotrebi interneta završava se trima grupama pitanja koje se odnose na komunikaciju onlajn, obavljanje poslova na internetu, te uticaj upotrebe interneta na upotrebu drugih medija i odnose sa drugima. Sledi skala stavova prema internetu koja uključuje 92 stavske tvrdnje. Poslednji deo ankete čini skala političkih orijentacija, dopunjena sa tri upitnička pitanja. Ilustrativni delovi ankete i uputstva koja su ih pratila nalaze se u Dodatku.

Podaci su prikupljeni na terenu, ličnim zadavanjem ankete. Postojalo je standardizovano uputstvo za zadavanje koje je anketarima distribuirano imejlom a dodatna objašnjenja i koordinacija vršeni su telefonskim putem. Za poslove anketiranja angažovane su partnerske organizacije i saradnici sa drugih CePIT-ovih projekata koji žive u gradovima obuhvaćenim istraživanjem.

Nije bilo značajnijih problema u procesu prikupljanja podataka koji bi sistematski mogli uticati na dobijene rezultate. Zadavanje ankete obavljeno je u periodu jun – oktobar 2004. Prvobitno je bilo planirano da se prikupe podaci za još dva balkanska grada, Prištinu i Tiranu. Na žalost, terenski deo rada u tim gradovima nije zadovoljavao uobičajene istraživačke standarde, zbog čega smo bili prinuđeni da isključimo ta dva grada iz daljeg toka studije.

1 Najveći broj upitničkih pitanja u formularu su zatvorenog tipa, sa ponuđenim odgovorima. Svega nekoliko karakterističnih pitanja (godine, provajder i sl.) data su u formi otvorenog pitanja.

1.3. Uzorak

Najznačajnija novina u ovogodišnjem CePIT-ovom istraživanju korisnika interneta svakako je činjenica da je po prvi put u pitanju *komparativna* studija, odnosno da uzorak obuhvata korisnike iz osam zemalja regiona Jugoistočne Evrope. Tačnije, u pitanju je sedam zemalja ovog regiona i Slovenija, koja politički ne spada u njega, ali smo smatrali da je korisno uključiti je u studiju kao neku vrstu referentne tačke, zemlje koja je članica EU a koja je donedavno delila zajedničku sudbinu sa bivšim jugoslovenskim republikama.

Druga važna karakteristika uzorka je da ga sačinjava *urbana* populacija, odnosno korisnici interneta iz 8 glavnih gradova: Bukurešta, Sofije, Skoplja, Beograda, Sarajeva, Podgorice, Zagreba i Ljubljane.

Uzorak je prigodan a čini ga 1596 ispitanika (približno 200 iz svakog grada – poduzorka).

Svi poduzorci su na identičan način stratifikovani prema polu, starosti i stepenu obrazovanja.

Kada je u pitanju varijabla *pol*, cilj stratifikacije je bio da se obezbede jednaki poduzorci kako bi poređenja među njima bila jednostavnija.

Varijable *uzrast* i *stepen obrazovanja* stratifikovane su, pak, tako, da obezbede poduzorke korisnika interneta iz što većeg broja socio-demografskih kategorija, kako bi bilo moguće njihovo međusobno poređenje.

Tako su u odnosu na starost ispitanika formirana četiri poduzorka za koje je projektovano u kolikom procentu treba da učestvuju u ukupnom uzorku:

- 15–19 godina: 17%,
- 20–29 godina: 33%,
- 30–44 godine: 33%,
- 45 godina i više: 17%.

Prema stepenu obrazovanja, uzorak je stratifikovan tako što su formirana dva poduzorka i određen procenat u kome oni treba da učestvuju u celom uzorku:

- korisnici sa završenom srednjom školom i nižim stepenima obrazovanja: 34%;

- korisnici koji studiraju ili su već završili fakultet i više stepene obrazovanja: 66%.

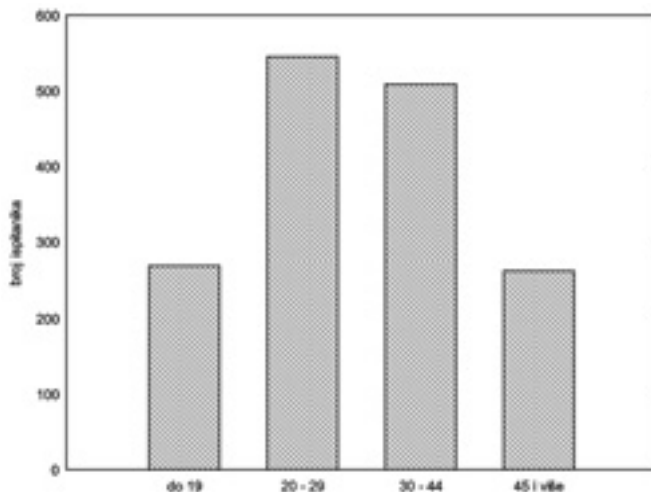
Pri određivanju procenta koji svaki od ovako definisanih poduzoraka treba da ima u celom uzorku, uzeti su u obzir i postojeći podaci iz drugih studija koji govore o realnoj zastupljenosti ovih poduzoraka u populaciji korisnika interneta.

Kroz opis socio-demografskih karakteristika uzorka, videćemo da je ovakva projekcija njegove strukture u najvećem delu i dobijena, a izuzetke koji postoje kod nekoliko poduzoraka posebno ćemo prokomentarisati.

1.4. Socio-demografski opis

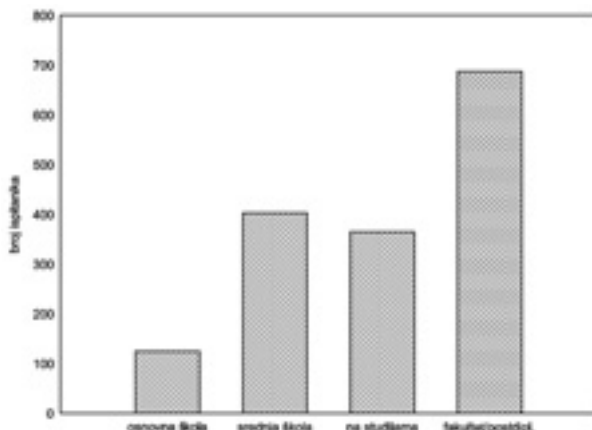
Najpre izdvajamo najznačajnije odlike celokupnog uzorka:

- Oba pola podjednako su zastupljena u uzorku. Muškarci čine 49,2 a žene 49,4% ispitanika.
- Najveći broj ispitanih, njih dve trećine, svrstavaju se u starosne kategorije od 20 do 29 godina (34%) i 30 do 44 godine (32,1%). Ispitanici mlađi od 19 godina čine 17%, a stariji od 45 godina 16,5% uzorka.

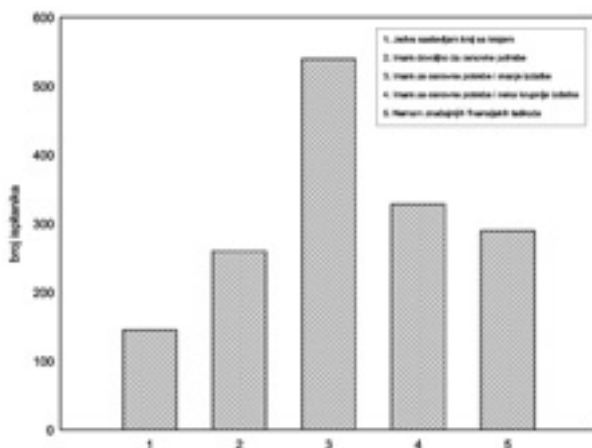
Slika 1. Raspodela ispitanika prema uzrastu

- Prema stepenu obrazovanja, najmanji je broj onih sa završenom osnovnom školom (7,8%), a zatim sa završenom srednjom školom (25,25%). Studenti čine 22,9% uzorka, dok je najveći procenat ispitanika sa završenim fakultetom 43,04%.

Slika 2. Obrazovna struktura uzorka

- Zaposleni čine 56,8% ispitanika u uzorku, dok je nezaposlenih 34,6%. Čak 8,6% ispitanika nije odgovorilo na ovo pitanje.
- Oženjene odnosno udate osobe čine 34% uzorka, a neoženjene/neudate 57,3%. Razvedenih osoba u našem uzorku ima 6,1%.
- Samoprocena ekonomskog statusa ispitanika daje očekivano normalnu distribuciju, koja je ipak blago nagnuta udesno, što sugerira da je reč o uzorku čiji je ekonomski status nešto bolji u odnosu na opštu populaciju. To je najuočljivije u činjenici da se u kategoriju najvišeg ekonomskog statusa svrstava dvostruko veći procenat ispitanika (18,1%) nego u kategoriju najnižeg ekonomskog stanja (9,1%).

Slika 3. Raspodela ispitanika prema ekonomskom statusu

1.5. Specifičnosti uzorka po gradovima

Bukurešt

Socio-ekonomski status ispitanika iz Bukurešta je nešto viši u odnosu na ceo uzorak.

Sve tri varijable čiji se pokazatelji u Bukureštu razlikuju od onih sa celog uzorka: obrazovanje, zaposlenje i ekonomski status, tiču se socio-ekonomskog položaja i pokazuju da se ispitanici iz ovog grada smeštaju nešto *iznad* nivoa celog uzorka: procenat ispitanika iz Bukurešta sa završenim fakultetom (62%), za gotovo 20% je veći nego u celom uzorku (43%).

Među ispitanicima iz glavnog grada Rumunije ima gotovo 15% više zaposlenih (70,5%) nego što je to slučaj u celom uzorku (56,8%).

Čak 28,5% ispitanih u Bukureštu sebe svrstatava u najvišu kategoriju ekonomskog statusa („Nemam značajnijih finansijskih teškoća“). Na nivou celog uzorka, procenat ispitanika u ovoj kategoriji je 18,1%.

Sofija

Ispitanici iz Sofije su nešto mlađi nego iz drugih gradova, značajno veći procenat njih nije oženjeno/udato a sebe procenjuju siromašnijima nego što to čine ispitanici iz drugih gradova.

Među ispitanicima iz ovog grada ima 6% više onih između 20 i 29 godina, a 6% manje onih koji su stariji od 44 godine, u odnosu na iste kategorije u celom uzorku.

Čak 74% naših ispitanika iz ovog grada nisu oženjeni/udati, što je 16,6% više od proseka celog uzorka.

Čak 34,5% ispitanika iz Sofije tvrdi da *imaju dovoljno samo za osnovne potrebe* ili da *jedva sastavljaju kraj s krajem*. Na nivou celog uzorka procenat ovih ispitanika iznosi 25,4%.

Ljubljana

Procenat ispitanika iz Ljubljane koji sebe smatra siromašnima, znatno je manji nego na nivou celog uzorka.

U ovom gradu ima svega 2,5% naših ispitanika koji *„jedva sastavljaju kraj sa krajem“* (u celom uzorku takvih je 9,1%), a 8% ispitanih Ljubljančana tvrdi da ima dovoljno samo za zadovoljenje osnovnih potreba (18,1% na nivou celog uzorka).

Podgorica

Procenat ispitanika iz Podgorice koji tvrde da nemaju značajnijih finansijskih teškoća (30,2%) značajno je veći nego u celom uzorku (18,1%).

Skoplje

I među našim ispitanicima u Skoplju znatno se veći procenat njih svrstava u kategoriju „Nemam značajnijih finansijskih teškoća“ (27%) nego što je to slučaj u celom uzorku (18,1%).

Beograd

Među ispitanicima iz Beograda izrazito je mali procenat onih koji za sebe tvrde da „nemaju nikakvih značajnijih finansijskih teškoća“.

Dok na nivou celog uzorka taj procenat iznosi 18,1%, među ispitanim Beograđanima takvih je svega 5%.

Zagreb

Ispitanici iz Zagreba pokazuju najmanja odstupanja u odnosu na proseke socio-demografskih varijabli na celom uzorku.

U odnosu na prosek celog uzorka, nešto veći procenat naših ispitanika iz glavnog grada Hrvatske čine studenti (6% više), dok je procenat nezaposlenih veći za 8%.

Sarajevo

Ispitanici iz Sarajeva, kao ni oni iz Zagreba, ne pokazuju značajnije razlike po socio-demografskim varijablama u odnosu na proseke za ceo uzorak.

U poduzorku iz Sarajeva procenat studenata je za 8% veći nego u celom uzorku, dok je procenat nezaposlenih veći za 10%.

U pogledu ekonomskog statusa, ispitanici iz Sarajeva se u manjoj meri nego ispitanici na nivou celog uzorka svrstavaju u ekstremne kategorije. Rezultat je da je među njima 10% više onih u srednjoj kategoriji ekonomskog statusa nego što je to slučaj u celom uzorku.

U zaključku, želimo da naglasimo da je opis uzorka po ovih sedam socio-demografskih varijabli od značaja za interpretacije svih drugih rezultata ove studije. Ovo se naročito odnosi na obradu i tumačenje rezultata po poduzorcima gradova.

Postignut je visok stepen ujednačenosti poduzoraka gradova po socio-demografskim odlikama, što je izuzetno važno, jer olakšava njihova međusobna poređenja. Sa druge strane, postoje i određena odstupanja koja treba imati u vidu kao moguće pravce interpretacije razlika dobijenih po gradovima kod pojedinih varijabli.

Najznačajnija odstupanja zabeležena su na varijabli ekonomski status². Neki od podataka koji su dobijeni sa nje mogli bi se tumačiti kroz diskurs digitalne podele ili pak kao posledica kulturne specifičnosti sredine. Ipak, treba imati u vidu dve metodološke činjenice koje nam ne dozvoljavaju da se upuštamo u dalje interpretacije u vezi sa ovom temom. Prvo, merenje ekonomskog statusa na prostorima Jugoistočne Evrope ima velike probleme sa valjanošću i pouzdanošću, a samoprocena kao metod merenja ima značajne prednosti, ali i nedostatke³. Drugo, uzorak ovog istraživanja je prigodan, što ostavlja mogućnost da je u merenju ove varijable, konkretno, mogao da deluje i neki eksterni faktor.

Među poduzorcima gradova, najveća odstupanja beležimo u Bukureštu, gde se ona vrlo jasno kreću u pravcu boljeg socio-ekonomskog statusa ispitanika iz tog grada. Ispitanici iz Sofije takođe pokazuju odstupanja po nekoliko varijabli, ali bez uočljive povezanosti među njima. Zagreb i Sarajevo beleže procentualno najmanje razlike proseka u odnosu na ceo uzorak.

2. Odlike upotrebe interneta

2.1. Pristup

Pristup internetu: osnovni nalazi
Tri četvrtine ispitanih korisnika poseduje računar.
Većina ispitanika internetu pristupa od kuće; mlađi ispitanici česti su gosti prijatelja i internet kafea.
<i>Dial-up</i> modem najčešći je način povezivanja.
Digitalni jaz jasno se uočava – kvalitetniji načini pristupa (kablovski, ISDN, DSL, <i>wireless</i>) dostupni su uglavom imućnijim korisnicima.

2 Tabele sa podacima o ekonomskom statusu za sve gradove nalaze se u Dodatku (tabele 1. do 8).

3 Vidi: Golčevski i Milovanović (Ur.), 2004.

Pristup informacijama i upotreba komunikacionih tehnologija u razvijenim društvima smatra se jednom od osnovnih potreba savremenog čoveka. Ipak, istraživanja su pokazala da je za neke zemlje, pa i čitave regione, društvo znanja (*knowledge society*) još uvek daleko, budući da veoma mali procenat njihovih građana ima pristup IKT-u. Opisujući upravo ove razlike između pojedinih grupa stanovništva (ili stanovnika određenih područja), istraživači koriste termin *digitalna podela*, odnosno *digitalni jaz* (*digital divide*, *digital gap*). Uzroci postojanja digitalnog jaza, su brojni – od infrastrukturnih prepreka, preko siromaštva, pa sve do nedostatka informacione pismenosti (Milovanović, 2003).

Jugoistočna Evropa je, nažalost, crna tačka na mapi Evrope u pogledu razvoja informacionog društva. Iako se za zemlje ovog regiona može reći da u razvoju IKT sektora napreduju, one su i dalje daleko iza standarda koje postavljaju zemlje Zapadne Evrope. Tako, stopa penetracije u zemljama ovog regiona iznosi od 2% (slučaj sa Bosnom i Hercegovinom) do 25% (Hrvatska) dok je, poredjenja radi, taj procenat u zemljama Evropske unije u proseku oko 45.⁴

Ipak, naša namera u ovom delu studije nije da pruži podatke na osnovu kojih bi se direktno mogli kreirati programi za rešavanje problema razvoja informacionog društva. Naš je cilj prevashodno da u osnovnim crtama skiciramo trendove u upotrebi interneta u glavnim gradovima Jugoistočne Evrope.

U ovom delu prikaza glavnih nalaza do kojih smo došli realizujući ovo istraživanje, osvrnućemo se na glavne karakteristike pristupa internetu koje smo uočili u ispitivanom uzorku: na procenat ispitanih korisnika koji poseduju računar, na pitanja najčešćeg mesta pristupa i načina povezivanja na internet, te na zadovoljstvo kvalitetom tog pristupa.

2.1.1. Posedovanje računara

Imate li kompjuter kod kuće?	Procenat ispitanika
da	75.63
ne	22.81
podatak nedostaje	1.57

Tabela 1. Procenat internet korisnika koji poseduju računar.

4 Internet World Stats, <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm#e>

Iz priložene tabele uočava se da oko tri četvrtine naših ispitanika, korisnika interneta, poseduje računar kod kuće. Ovako visok procenat mogao bi delovati nerealno budući da se zemlje iz regiona, izuzimajući Sloveniju, ne mogu pohvaliti bruto nacionalnim dohotkom koji bi bio na nivou proseka u Evropskoj uniji. Ovaj, naizgled ohrabrujući nalaz posledica je, verujemo, pre svega specifičnosti uzorka, za koji imamo osnova da pretpostavimo (o tome je više reči bilo na prethodnim stranicama) da je po svom ekonomskom statusu natprosečan u odnosu na populacije ispitivanih gradova. Da bismo proverili ovu tezu, prikazaćemo u kakvoj vezi stoji procena ekonomskog statusa ispitanika sa posedovanjem računara.

Statistička analiza pokazuje da postoji umerena pozitivna korelacija između procenjenog ekonomskog statusa i posedovanja računara. Svakodnevnim rečnikom rečeno: osobe boljeg ekonomskog statusa češće poseduju računar od onih koje su slabijeg ekonomskog statusa.⁵

2.1.2. Mesto najčešćeg pristupa internetu

Odakle najčešće koristite internet?	Procenat ispitanika
od kuće	52.8
s posla	26.6
od prijatelja	6.6
iz internet kafea	9.6
sa nekog drugog mesta	0.4

Tabela 2. Raspodela ispitanika s obzirom na to odakle najčešće pristupaju internetu.

Naši ispitanici najčešće pristupaju internetu od kuće (odnos kuća – posao u pogledu pristupa iznosi 2:1, što je slično onome što navodi European Internet Stats⁶). Zanimljivo je da nešto više od 9% ispitanika

5 Kompletna tabela se nalazi u Dodatku (Tabela 9). Uporedi: Golčevski, Milovanović, Bakić, Sitarski, 2004, str. 142.

6 European Internet Stats, <http://www.altevie.net/mediagraphix/europeaninternets-tats/>, uporedi: Golčevski i Milovanović, 2004, str. 122.

navodi da internetu najčešće pristupa iz internet kafea, što je procenat koji se ne sme zanemariti. Nešto kasnije ćemo videti da postoji značajna razlika između ispitanika iz različitih gradova upravo u pogledu ove varijable.

Među ispitanicima različitog uzrasta uočavamo zanimljive razlike u pogledu mesta najčešćeg pristupa.

Uzrast	Mesto najčešćeg pristupa internetu				
	od kuće	s posla	od prijatelja	iz int. kafea	drugde
15–19	64.10	2.60	12.96	17.04	3.33
20–29	49.17	25.23	7.00	14.00	4.60
30–44	50.49	39.21	4.75	5.15	0.40
45 i više	59.00	34.10	4.60	1.91	0.38

Tabela 3. Raspodela ispitanika s obzirom na uzrast i mesto najčešćeg pristupa internetu.⁷

Sasvim je logično očekivati da su mlađi ispitanici u manjem procentu slučajeva zaposleni, i upravo je to razlog što oni internetu s posla pristupaju veoma retko. S druge strane, internet kafe, kao mesto najčešćeg pristupa navodi čak 17% ispitanika uzrasta od 15 do 19 godina, odnosno 14% procenata onih od 20 do 29 godina. Dakle, kako se i moglo očekivati, mlađi ispitanici znatno su skloniji pristupu iz internet kafea od starijih. Slično je i sa korišćenjem gostoprimstva prijatelja – mlađi ispitanici čine to znatno češće od starijih.

Ako pogledamo odakle ispitanici različitog ekonomskog statusa najčešće pristupaju internetu, videćemo da je osnovna razlika među njima zapravo dobrim delom posledica veze između mesta pristupa i posedovanja računara: imućniji češće poseduju računar, i češće internetu pristupaju od kuće⁸.

7 U tabeli su navedeni procenti ispitanika u odnosu na pojedinačne uzrasne kategorije.

8 Pogledati Tabelu 10. datu u Dodatku.

2.1.3. Zadovoljstvo kvalitetom pristupa i način povezivanja na internet

Koliko ste zadovoljni kvalitetom pristupa?	Procenat ispitanika
veoma nezadovoljan	6.14
umereno nezadovoljan	12.66
ni zadovoljan ni nezadovoljan	27.13
umereno zadovoljan	36.78
veoma zadovoljan	15.41
podatak nedostaje	1.88

Tabela 4. Raspodela ispitanika s obzirom na to koliko su zadovoljni kvalitetom pristupa internetu.

Kako se povezujete na internet?	Procenat ispitanika
modemski	46.55
ISDN	10.21
kablovski	15.29
wireless	1.44
DSL	5.83
ne znam	18.55
podatak nedostaje	2.13

Tabela 5. Raspodela ispitanika s obzirom na način povezivanja na internet.

Sudeći po našim nalazima, većina ispitanika (52.19%) je u izvesnom stepenu zadovoljna kvalitetom pristupa internetu. Ovaj podatak svakako treba posmatrati u svetlu nekoliko bitnih faktora koji na njega utiču – pre svega s obzirom na dominantan način povezivanja na internet.

Modemski pristup internetu, koji je ujedno i najsporiji i najmanje kvalitetan, najčešći je način na koji se naši ispitanici povezuju na

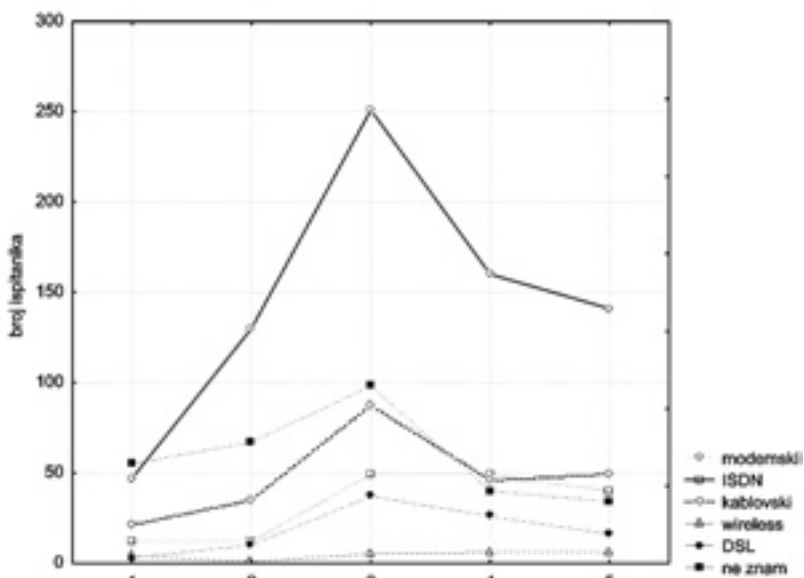
internet. Iz ovog podatka nam je jasno da se u našem regionu još uvek teško može govoriti o ozbiljnom razvoju IKT sektora. Podaci iz studije koju je sproveo *Pew Internet & American Life Project* (Horrigan, 2004) pokazuju da u SAD postoji rastuća tendencija *wireless* pristupa internetu, a da je spremnost da se ova tehnologija upotrebljava najpre u vezi sa starošću, obrazovanjem i dužinom upotrebe interneta (mlađi, obrazovaniji, i oni koji na internetu imaju duži „staž“ češće se odlučuju za ovaj vid povezivanja). Ako govorimo o ispitivanim zemljama u našem istraživanju, naravno da je faktor koji presudno utiče na način povezivanja finansijski – standardni modem je najpriступaćniji. Ipak, kada kasnije budemo govorili o pojedinačnim gradovima, videćemo da se situacija veoma razlikuje od grada do grada. No, ako je povezivanje dominantno modemska, kako objasniti zadovoljstvo kvalitetom veze?

Način povezivanja	Koliko ste zadovoljni kvalitetom pristupa internetu?				
	veoma nezadovoljan	umereno nezadovoljan	ni zadovoljan ni nezadovoljan	umereno zadovoljan	veoma zadovoljan
modemski	8.6	16.9	30.6	36.1	7.9
ISDN	5.0	9.4	17.6	39.6	28.3
kablovski	5.3	10.3	15.2	48.6	20.6
wireless	4.3	0	30.4	47.8	17.4
DSL	4.3	7.6	14.1	37.0	37.0
ne znam	3.1	10.3	39.5	29.2	17.9

Tabela 6. Zadovoljstvo pristupom internetu s obzirom na način povezivanja.

Prikazana tabela pokazuje nam da zapravo najniži stepen zadovoljstva pokazuju ispitanici koji se na internet povezuju upotrebom klasičnog *dial-up* modema – zadovoljno ih je 44%, dok je DSL-om zadovoljno čak 74%.

Na kraju ovog prikaza osnovnih nalaza o karakteristikama pristupa internetu, ukazaćemo na jednu pojavu koja se može smatrati pokazateljem postojanja digitalnog jaza među ispitanim korisnicima. Pogledajmo sada kako se osobe različitog ekonomskog statusa povezuju na internet.

Slika 4. Način povezivanja na internet u odnosu na procenu ekonomskog statusa.

Vidimo da su kvalitetniji načini povezivanja češći kod imućnijih ispitanika. Taj se trend najjasnije uočava kada je u pitanju kablovski pristup. Još jednom naši nalazi (iako indirektno) sugerišu ono što su pokazale i brojne druge studije: troškovi pristupa jedan su od osnovnih razloga zbog kog određene kategorije stanovništva nemaju pristup, ili pak pod lošijim uslovima koriste IKT⁹.

2.2. Upotreba

Upotreba interneta: osnovni nalazi
U uzorku ispitanika iz gradova JIE stopa priraštaja korisnika u prethodnoj godini najviša je u kategoriji ispitanika niskog socio-ekonomskog statusa – 32%.
Muškarci na internetu provode više vremena od žena.
Ispitanci koji internet upotrebljavaju duže od tri godine ili više od šest sati nedeljno ne pokazuju želju da onlajn provode više vremena nego što trenutno čine.
U oko 60% slučajeva ispitanici iz gradova JIE šalju manje od 10 imejl poruka nedeljno.

⁹ Uporediti sa nalazima iz studije koju je sproveo Ceneter for Democracy & Technology, (<http://www.cdt.org/international/ceeaccess/report.shtml#>).

U ovom odeljku prikazaćemo osnovne nalaze koji se tiču upotrebe interneta. Izneti podaci ticaće se dužine upotrebe, vremena koje naši ispitanici u proseku nedeljno provedu na internetu, procene najdužeg vremenskog intervala koji su proveli onlajn, te aktivnosti u prethodnih šest meseci, želje za intenzivnijom upotrebom interneta i upotrebe imejl servisa.

2.2.1. Dužina i intenzitet upotrebe interneta

Koliko dugo već koristite internet?	Procenat ispitanika
do 1 godine	15.8
2 godine	19.7
3 godine	16.3
4 godine	13.7
5 godina	14.5
6 godina i više	20.1

Tabela 7. Raspodela ispitanika s obzirom na dužinu upotrebe interneta.

Uzorak naših ispitanika je relativno iskusan – oko 65% njih internet koristi 3 godine ili duže. Procenat ispitanika koji koriste internet manje od godinu dana može se posmatrati kao pokazatelj priraštaja u broju korisnika u prethodnih godinu dana. Vidimo da taj procenat u našem uzorku iznosi oko 16. Opšti trend porasta broja korisnika nije naročito veliki, i vidimo da je relativno stabilan tokom prethodne tri godine. Ipak, valja napomenuti da se situacija u osam gradova u kojima je istraživanje sprovedeno unekoliko razlikuje, pa će o tome biti više reči prilikom komparativnog prikaza rezultata.

Kao što smo to i do sada činili, pogledaćemo u kakvoj vezi stoje neke osnovne socio-demografske varijable sa dužinom upotrebe interneta.

Između muškaraca i žena u našem uzorku nema statistički značajnih razlika u pogledu dužine upotrebe interneta¹⁰.

¹⁰ Pogedati Tabelu 11. u Dodatku.

Što se ekonomskog statusa tiče, ispoljava se očekivani osnovni efekat – imućniji ispitanici imaju duži internet staž. Budući da je priraštaj u prethodnih godinu dana ubedljivo najveći u kategoriji onih koji svoj ekonomski status procenjuju kao nizak („jedva sastavljam kraj s krajem“; čak 32% novih korisnika), mogla bi se izneti i pretpostavka da je korišćenje interneta sve manje „privilegija bogatih“ a sve dostupnije širim kategorijama stanovništva¹¹.

Koliko sati nedeljno provedete na internetu?	Procenat ispitanika
do 2h	21.24
2–4h	21.05
4–6h	17.79
6–8h	10.28
8–10h	10.78
preko 10h	17.98
podatak nedostaje	0.88

Tabela 8. Raspodela ispitanika s obzirom na vreme koje nedeljno provedu na internetu.

Istraživanja koja su sprovedena u SAD pokazala su da je tokom 2003. godine bilo oko 26% korisnika koji na internetu provode više od sat vremena dnevno (više od sedam sati nedeljno). Ovu kategoriju korisnika tamošnji istraživači nazivaju „teškim korisnicima“ (*heavy users*)¹². Ovakvo stanovište daje nam osnovu da u našem istraživanju uspostavimo granicu koja je bliska navedenoj, te ćemo i mi govoriti o dve kategorije korisnika – onoj koja internet upotrebljava do 6 sati, i onoj koja to čini više od 6 sati nedeljno. Iz priložene tabele vidimo da kategoriji, uslovno govoreći teških korisnika, pripada nešto više od 39% naših ispitanika. U naš uzorak ušlo je dosta iskusnih korisnika (videti raspodelu dužine upotrebe interneta), te bi se ovakav nalaz mogao tumačiti i u tom svetlu, budući da je osnovano pretpostaviti da su iskusniji korisnici ujedno i oni koji intenzivnije koriste internet (u većini studija koje su sprovedene u svetu korelacija ove dve varijable je pozitivna i uglavnom umerena, što je slučaj i sa prošlogodišnjom

11 Tabela 12. sa prikazom rezultata nalazi se u Dodatku.

12 Pogledati: <http://www.usabilitynews.com/news/article1487.asp>

studijom CePIT-a)¹³. U svakom slučaju, ovaj podatak može se, u poređenju sa navedenom američkom studijom, smatrati ohrabrujućim.

Poredeći muškarce i žene po intenzitetu upotrebe interneta dolazimo do nalaza koji su u skladu sa osnovnim trendom uočenim u nalazima iz naše prošlogodišnje studije¹⁴: 45% muškaraca na internetu provodi više od 6 sati nedeljno, a među ženama taj procenat je znatno niži, i iznosi nešto više od 32¹⁵.

Uzrasne razlike takođe su izražene, ali na specifičan način. Naime među ispitanicima do 44 godine nema značajnih razlika – oko 40% njih onlajn je više od 6 sati nedeljno. Značajan pad uočavamo tek kod najstarijih korisnika – više od šest sati nedeljno onlajn je samo oko 29% ispitanika¹⁶. Ove razlike najpre bi mogle imati veze sa opsegom upotrebe interneta u različite svrhe, odnosno sa navikama u upotrebi interneta. Da je zaista tako – pokazaće nam analize koje ćemo kasnije prikazati.

Ekonomski status odražava se i na intenzitet upotrebe interneta. Tako 49% najimućnijih ispitanika iz naše studije („nemam značajnih finansijskih teškoća“) na internetu provodi više od 6 sati nedeljno, dok je u kategoriji najsiromašnijih („jedva sastavljam kraj s krajem“) broj takvih ispitanika skoro upola manji, i iznosi svega 26%¹⁷. Ovaj pokazatelj može se koristiti kao indikator digitalnog jaza, i sugerise da je jedan od značajnih razloga zbog kojih relativno mali procenat građana ovog regiona ima pristup internetu upravo loše ekonomsko stanje. Do sličnih zaključaka došlo se i u nekim drugim studijama koje su izvršene u balkanskim zemljama¹⁸.

Do zanimljivih nalaza dolazimo i kada pogledamo u kakvoj je vezi mesto sa kojeg se najčešće pristupa sa intenzitetom pristupa internetu: nešto više korisnika koji internetu najčešće pristupaju s posla, onlajn provodi više od 10 sati nedeljno (24.6%) u odnosu na one koji se povezuju od kuće (18.9%). Sa druge strane, potpuno očekivano, najmanje vremena onlajn provode osobe koje internetu pristupaju od prijatelja¹⁹.

13 Vidi: Golčevski, Milovanović, Bakić, Sitarski, 2004, str. 125–126.

14 *Ibid.*

15 Videti Tabelu 13. u Dodatku.

16 Videti tabelu 14. u Dodatku.

17 Detaljnije o ovome videti u Tabeli 15. koja se nalazi u Dodatku.

18 Fond za otvoreno društvo radio je još 1998. godine istraživanje upotrebe Interneta u balkanskim zemljama, a rezultati su pokazali da su najvažniji razlozi zbog kojih se ne koristi Internet vezani za novac: cena hardvera, cena usluga internet provajdera i cena softvera, <http://www.budobs.org/osi-internet.htm>.

19 Videti Tabelu 16. u Dodataku.

Koliko ste vremena najduže proveli na internetu bez prekida?	Procenat ispitanika
do 5h	68.36
5–10h	20.93
10–15h	5.51
15–20h	2.26
preko 20h	1.63
podatak nedostaje	1.32

Tabela 9. Raspodela ispitanika s obzirom na to koliko su vremena najduže proveli onlajn (bez prekida).

Kao što je i bilo za očekivati, ubedljivo najveći broj ispitanika (preko 68%) u jednom mahu na internetu je provodio do 5 sati. Ovo je vreme koje je u suštini dovoljno da se obave neke osnovne aktivnosti – slanje i čitanje imejl poruka, pretraga osnovnih informacija, skidanje neophodnih tekstova. Mali procenat ispitanika koji tvrde da su na internetu provodili i više od 10 sati odjednom, tvori (kao što ćemo to kasnije i videti) kategorija „četera“ i učesnika onlajn igara - gejming (*gaming*).

2.2.2. Intenzitet upotrebe interneta u prošlosti i želja za izraženijom budućom upotrebom

U prethodnih šest meseci na internetu ste provodili:	Procenat ispitanika
više vremena nego sada	22.99
manje vremena nego sada	22.99
isto vremena kao i sada	51.82
podatak nedostaje	2.19

Tabela 10. Raspodela ispitanika s obzirom na intenzitet upotrebe interneta u prethodnih šest meseci.

Kad biste imali mogućnosti da li biste na internetu provodili više vremena?	Procenat ispitanika
da	39.35
ne	32.83
nisam siguran	26.69
podatak nedostaje	1.13

Tabela 11. Raspodela ispitanika s obzirom na želju da internet koriste intenzivnije.

Osnovna namera prilikom postavljanja ova dva pitanja bila je, s jedne strane, da verifikujemo postojanje trenda da sa dužinom upotrebe raste i intenzitet upotrebe interneta, ali isto tako i da nagovestimo šta bi se u budućnosti moglo očekivati u pogledu intenziteta korišćenja interneta.

U ranije pomenutoj CePIT-ovoj studiji korisnika interneta u Srbiji (Golčevski, Milovanović, Bakić, Sitarski, 2004) među ispitanicima nije bilo značajnih razlika u pogledu intenziteta upotrebe u prošlosti, što se potvrdilo i ovog puta.

Sa druge strane, što se tiče želje za intenzivnijom upotrebom interneta, suočavamo se sa veoma zanimljivom situacijom – ne postoji jasno izražen trend, a broj onih koji su neodlučni po ovom pitanju iznosi čak 26%! Visok procenat neodlučnih možda bi mogao da bude ujedno i odraz relativno nerazudene upotrebe interneta, i to pre svega u oblasti e-vlade, obrazovanja na daljinu i poslovanja preko interneta. Videćemo kasnije da je ovakvo tumačenje u izvesnoj meri u skladu i sa karakterističnim navikama naših ispitanika pri upotrebi interneta (pretraga sadržaja i onlajn aktivnosti).

Mlađi ispitanici pokazuju veću želju da internet upotrebljavaju intenzivnije nego što to sada čine (52% ispitanika od 15–19 godina spram 31% onih iznad 45 godina)²⁰. Kako nam je iz ranijih studija poznato (Lenhart, 2001; Cole, 2003, Golčevski i Milovanović, 2004), adolescenti i generalno mlađi ispitanici otvoreniji su za različite vidove upotrebe interneta, a ujedno i u većoj meri privučeni ogromnim mogućnostima koje internet nudi, kao i njegovom dinamičnošću i

20 Vidi Tabelu 17. u Dodatku.

interaktivnošću. Samim tim, logično je što oni i pokazuju veću želju da više vremena provode onlajn – internet je njihov medij.

Uvodeći u analizu ekonomske razlike, pitanje želje za intenzivnijom upotrebom interneta osvetličemo iz još jednog ugla. Naime, ispitanici slabijeg ekonomskog statusa u većoj meri pokazuju želju da više vremena provode onlajn. Nalaz sasvim logičan, i u skladu sa našim ranijim nalazima (Golčevski, Milovanović, Bakić, Sitarski, 2004) – nedostatak novca često je osnovni ograničavajući faktor upotrebe interneta u većoj meri²¹.

Značajno bi bilo uporediti i iskusnije i manje iskusne korisnike, odnosno one koji internet koriste različitim intenzitetom, budući da ima osnova za pretpostavku da se oni razlikuju (Petrović, Golčevski, Milovanović, 2004).

Statistički značajna korelacija između dužine upotrebe i želje da se na internetu provodi više vremena²² veoma je zanimljiv nalaz – što duži staž imaju korisnici, to u manjem stepenu ispoljavaju želju da provode više vremena onlajn. Poređenja radi, navešćemo samo da novi korisnici (imaju pristup manje od godinu dana) u čak 54% slučajeva žele da provode više vremena onlajn, spram oko 32 % ispitanika koji internet koriste duže od 5 godina. Uočava se da želja za intenzivnijom upotrebom postoji kod korisnika čiji je „internet staž“ kraći od tri godine, dok se kod ispitanika koji su onlajn duže od tri godine taj trend gubi. Već ovaj nalaz može da nas podstakne da se zapitamo da li su bili opravdani negdašnji strahovi da će upotreba interneta dovesti do izolovanja pojedinca, budući da nam ukazuje na to da se iskusniji korisnici lakše odupiru „čarima“ virtuelnog sveta. Naime, prve studije internet ponašanja sugerisale su da korisnici vremenom sve više upotrebljavaju internet nauštrb održavanja socijalnih odnosa sa svojim okruženjem (Putnam, 1995; Kraut, 1998; Nie & Erbring, 2000). Kasnija istraživanja pokazala su da su prvotno zabrinjavajući nalazi bili posledica ozbiljnih metodoloških propusta, a jedan od važnih zaključaka bio je da su iskustvo i intenzitet upotrebe interneta značajni faktori u opisivanju ponašanja na internetu²³. Nešto slično sugerišu i podaci do kojih smo mi došli. Kako bismo to još jednom proverili, pogledajmo u kakvoj vezi stoje želja za intenzivnijom upotrebom interneta i broj sati koje pojedinac nedeljno provede onlajn.

21 Pogledati Tabelu 18. u Dodatku.

22 Tabela 19. u Dodatku.

23 Zainteresovanog čitaoca upućujemo da širu diskusiju ovih pitanja pogleda u: Petrović, Golčevski, Milovanović, 2004, str. 169–179.

Koliko sati nedeljno provedete na internetu?	Kad biste imali mogućnosti da li biste na internetu provodili više vremena?		
	da	ne	nisam siguran
do 2h	42.98	33.43	23.58
2–4h	46.27	29.25	24.48
4–6h	46.47	23.94	29.58
6–8h	38.04	31.29	30.67
8–10h	30.23	38.37	31.4
preko 10h	28.42	45.26	26.32

Tabela 12. Raspodela ispitanika s obzirom na želju da više vremena provode onlajn i intenzitet kojim trenutno koriste internet.

Dakle, vidimo da je situacija veoma slična i kada pogledamo vezu između intenziteta upotrebe (prosečnog broja sati nedeljne upotrebe) i želje za provođenjem više vremena onlajn – što više koriste internet, naši ispitanici pokazuju manju želju da ga koriste intenzivnije nego sada. Trend želje da se više vremena provodi onlajn gubi se kod ispitanika koji na internetu provode više od šest sati nedeljno. Ako sumiramo nalaze o dužini, intenzitetu i želji za provođenjem više vremena onlajn, mogli bismo reći sledeće: *ispitanci koji internet upotebljavaju duže od tri godine ili više od šest sati nedeljno pokazuju manju želju da onlajn provode više vremena nego što to trenutno čine.*

2.2.3. Upotreba imejl servisa

Ranija istraživanja, kao i ono koje je sproveo CePIT (Golčevski, Milovanović, Bakić, Sitarski, 2004) pokazala su da je korišćenje imejl servisa uglavnom najčešći vid korišćenja interneta, te se nikako ne sme propustiti da se u prikazu osnovnih odlika upotrebe koja reč kaže upravo o ovom segmentu.

Koliko imejl poruka u proseku primite tokom jedne nedelje?	Procenat ispitanika
do 5h	30.45
5–10	26.32
10–15	14.41
15–20	9.59
preko 20	17.17
podatak nedostaje	2.07

Tabela 13. Raspodela ispitanika s obzirom na broj primljenih imejl poruka u toku jedne nedelje.

Koliko imejl poruka u proseku pošaljete tokom jedne nedelje?	Procenat ispitanika
do 5h	35.59
5–10	25.13
10–15	12.78
15–20	7.52
preko 20	16.48
podatak nedostaje	2.51

Tabela 14. Raspodela ispitanika s obzirom na broj poslatih imejl poruka u toku jedne nedelje.

Na prvi pogled uočavamo da nema naročite razlike u pogledu učestalosti primanja i slanja poruka, što je veoma logičan nalaz. Naime, raskorak u ova dva aspekta korišćenja imejl servisa mogao bi se očekivati jedino u pojedinačnim slučajevima u kojima bi pre bio determinisan nekim situacionim varijablama, ili pak nekim odlikama ličnosti, ali bi bilo iznenađujuće postojanje takvog trenda u celom uzorku. No, pogledajmo sada intenzitet upotrebe ovog servisa: ispitanici iz osam gradova Jugoistočne Evrope u oko 60% slučajeva šalju manje od 10 poruka nedeljno. Poređenja radi, navešćemo da podaci govore da korisnik interneta u SAD u proseku pošalje 8–9 poruka nedeljno (Cole, 2003).

Jedno istraživanje iz serije studija koje realizuje *Pew Internet & American Life Project* ukazuje da među američkim korisnicima ima sve više onih koji zbog velikog broja neželjenih (*spam*) poruka teže da smanje upotrebu imejla (to kaže čak 25% ispitanika iz navedene studije; Fallows, 2004). Ipak, komuniciranje sa prijateljima i poznanicima putem ovog servisa i dalje je jedna od najpopularnijih aktivnosti. Nešto detaljnije o intenzitetu upotrebe imejl servisa biće reči kasnije, a na ovom mestu daćemo samo nekoliko napomena.

Ispostavlja se da kod naših ispitanika, kada je pol u pitanju,²⁴ nema značajnih razlika s obzirom na broj poslatih, odnosno primljenih poruka u toku nedelje. Na osnovu nekih ranijih nalaza, istraživači su bili skloni da tvrde da su žene te koje češće koriste imejl za održavanje kontakata sa prijateljima i porodicom kada oni žive u udaljenim mestima (Boneva, 2001), dok u komunikaciji sa osobama koje žive blizu nema zapaženih razlika. Ovaj nalaz objašnjava se ekspresivnošću kao odlikom ženskog stila u komunikaciji. U ovom istraživanju mi nismo uvodili distinkciju koja bi se ticala udaljenosti osoba sa kojima se komunicira, već smo govorili samo o intenzitetu imejl komunikacije.

Uporedimo li ispitanike različitog uzrasta s obzirom na imejl aktivnost, videćemo da preko 10 poruka nedeljno šalje najviše ispitanika starosti 30–44 godine (41.7%), što se može objasniti činjenicom da je značajan procenat ovih ispitanika zaposlen, te da imejl kao sredstvo komunikacije koriste i u privatne i u poslovne svrhe²⁵.

Za šta češće koristite imejl?	Procenat ispitanika
za privatnu komunikaciju	62.91
za komunikaciju vezanu za posao/školu	27.57
podatak nedostaje	9.52

Tabela 15. Raspodela ispitanika s obzirom na svrhu upotrebe imejla.

Dominacija upotrebe imejla u privatne svrhe u odnosu na poslovnu upotrebu je izrazita (skoro 63 prema 27%). Pretpostavljamo da se ova situacija može objasniti kako nalazima iz našeg prošlogodišnjeg istraživanja (Petrović, Golčevski, Milovanović, 2004) tako i iz studija koje su sprovedene u okviru već pominjanog projekta *Pew Internet & American Life Project* (Horrigan, 2002). Naime, imejl najčešće pred-

24 Pogledati Tabelu 20. i Tabelu 21. u Dodatku.

25 Pogledati Dodatak, Tabela 22.

tavlja način da se održavaju veze sa prijateljima i rođacima (to čini čak 80% američkih korisnika). Ovaj nalaz može nam ukazivati i na to da je moguće da je ovaj vid komunikacije još uvek nedovoljno iskorišćen u poslovne svrhe, a u pitanje bi se moglo dovesti i poverenje ispitanika u internet kao medij, te u bezbednost podataka poslatih ovim putem. Ipak, moramo biti veoma obazrivi u iznošenju ovakvih pretpostavki, budući da bi ispitivanje ove problematike moglo biti predmet jedne potpuno nove studije.

U prethodnim redovima osvrnuli smo se na pitanje intenziteta upotrebe imejla od strane muškaraca i žena. Ako se već ne razlikuju po broju poslatih poruka, da li muškarcima imejl češće koriste u poslovne svrhe? Iako bi se moglo očekivati drugačije, bar sudeći po opisu muškog i ženskog stila u komunikaciji koji daje Boneva (Boneva, 2001), među muškarcima i ženama ni u ovom pogledu nema razlika! Izgleda da se i u ovom istraživanju iskazuje trend o kome govore neke američke studije, a koji se ogleda u tome da se postepeno gube razlike koje su se ranije očitovale između muškaraca i žena (Horrigan, 2002).

2.3. Onlajn aktivnosti, sadržaji i poslovi

Upoznajući se sa nekim odlikama načina na koji naši ispitanici koriste imejl, prešli smo sa opštih indikatora vezanih za upotrebu interneta na nalaze koji se bave pitanjem: šta se, kako i u koje svrhe na internetu radi? Prvi segment izlaganja odnosiće se na analizu različitih *aktivnosti* koje se obavljaju na internetu. Zatim ćemo se baviti kategorijama *sadržaja* kojima se pristupa. Završićemo rezultatima upotrebe interneta radi obavljanja različitih *poslova*.

2.3.1. Onlajn aktivnosti

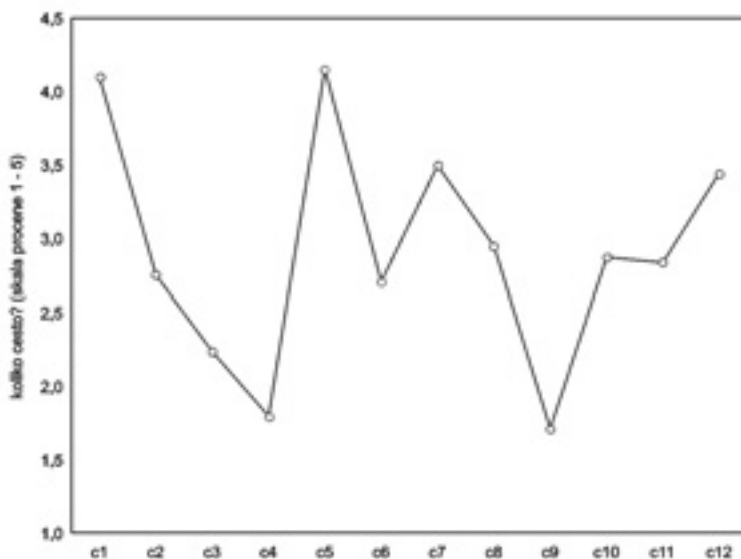
Onlajn aktivnosti: osnovni nalazi
Upotreba imejla i potraga za konkretnim informacijama su dve aktivnosti koje se ubedljivo najčešće koriste. One ne samo da se koriste intenzivno, već su i raširene po svim poduzorcima.
Česta upotreba interneta za posao/školu, pokazuje da je ova tehnologija već zauzela važno mesto u učionicama i kancelarijama korisnika na Balkanu.
Sa porastom iskustva u upotrebi interneta, sve manje vremena onlajn se posvećuje zabavi.
Blogovi i gejming ocenjeni su kao aktivnosti kojima se ispitanici najređe bave. Jedino poduzorak mlađih od 19 godina daje značajno višu procenu bavljenja gejmingom, kao i čitanjem blogova.
Među ženama i muškarcima nema značajnih razlika u aktivnostima na mreži.

Lista aktivnosti kojima je moguće baviti se na internetu verovatno je neiscrpna. Uzrok ovome, pored činjenice da od njegovog nastanka broj mogućih primena ove tehnologije kontinuirano raste velikom brzinom, leži i u tome što svaki korisnik mrežu upotrebljava na specifičan, sebi svojstven način. Tako, oblici aktivnosti na mreži se specijalizuju, usložnjavaju i multiplikuju. Osim toga, pojedine onlajn aktivnosti se međusobno delimično preklapaju, podrazumevaju i uključuju jedna drugu.

Ovaj konglomerat mogućih načina delovanja na internetu, različit po stepenu opštosti, sadržaju koji uključuju i nameni sa kojom se obavljaju, podvrgli smo logičkoj analizi. Cilj nam je bio da formulišemo listu onlajn aktivnosti koja će biti relativno iscrpna a koja će istovremeno obezbediti što je moguće manje preklapanja među izdvojenom tipovima ponašanja. U tom procesu, koristili smo se i iskustvima drugih istraživača (npr. *Madden, Rainie, 2003*)

Konačno, formulisana je skup od 12 varijabli koje su ispitanicima zadate u formi petostepene skale procene. Zadatak ispitanika je bio da na skali procene *koliko često* se bave svakom od navedenih aktivnosti kada su onlajn. Značenja podeoka skale bila su: 1 – nikad, 2 – retko, 3 – ponekad, 4 – često, 5 – veoma često.

A evo kako 1596 korisnika iz osam balkanskih gradova procenjuje učestalost kojom se svakom od ovih aktivnosti bave kada su onlajn:²⁶

Slika 5. Proseci ocena učestalosti upotrebe 12 aktivnosti na internetu za ceo uzorak.

26 Ispod slike 5. nalazi se objašnjenje značenja tačaka na apscisi.

Oznaka	Tip aktivnosti
C1	Pišem/čitam imejl poruke
C2	Četujem (<i>chat</i>) ili koristim instant mesidžing (<i>instant messaging</i>)
C3	Šaljem poruke na forume, mejling liste i sl.
C4	Čitam blogove
C5	Tražim podatke/informacije koji su mi potrebni
C6	Pretražujem mrežu bez nekog određenog cilja – surfujem
C7	Pregledam šta je novo na mojim omiljenim sajtovima
C8	Čitam vesti/novine/magazine
C9	Učestvujem u onlajn igrama – gejming
C10	Čitam/skidam razne tekstove/članke/knjige
C11	Skidam muziku/ filmove
C12	Koristim internet za posao/školu

Ono što je očigledno u vezi sa ovim rezultatima je da postoje značajne razlike u učestalosti obavljanja pojedinih aktivnosti onlajn. Tako je moguće izdvojiti četiri grupe varijabli koje se po dobijenim prosecima međusobno razlikuju za bar 0,5 jedinica skale. U zagradama su navedeni proseci učestalosti bavljenja svakom od aktivnosti:

1. *Pišem/čitam imejl poruke* (4,1).
Tražim podatke/informacije koji su mi potrebni (4,2).
2. *Pregledam šta je novo na mojim omiljenim sajtovima* (3,5).
Koristim internet za posao/školu (3,4).
3. *Četujem ili koristim instant mesidžing* (2,8).
Pretražujem mrežu bez nekog određenog cilja – surfujem (2,7).
Čitam vesti/novine/magazine (2,9).
Čitam/skidam razne tekstove/članke/knjige (2,9).
Skidam muziku/ filmove (2,8).
4. *Šaljem poruke na forume, mejling liste i sl.* (2,2).
Čitam blogove (1,8).
Učestvujem u onlajn igrama – gejming (1,7).

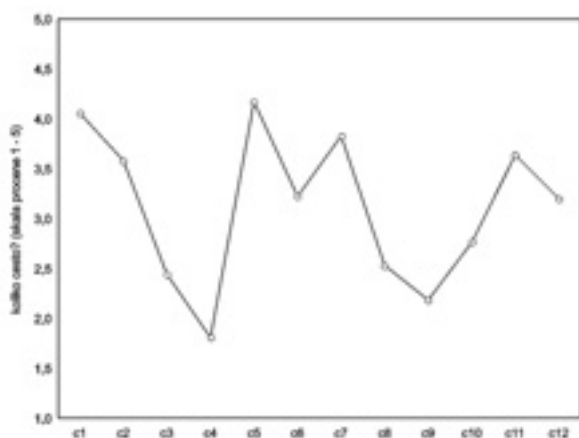
Ovako predstavljeni rezultati govore sami za sebe. Bliskost dobijenih proseka unutar četiri grupe, te izrazite razlike u prosecima varijabli koje su svrstane u susedne grupe, praktično sami nameću zaključke koji su, mahom, očekivani.

Stoga ćemo ovaj deo diskusije obogatiti tako što ćemo, komentarišući učestalost upotrebe svake od aktivnosti, posmatrati i njihov položaj u poduzorcima formiranim na osnovu dužine upotrebe interneta, te pola i uzrasta ispitanika.

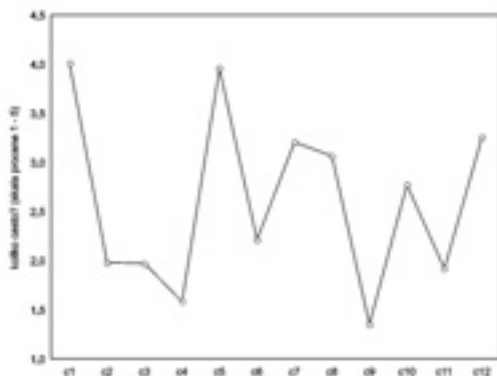
Upotreba imejla i potraga za konkretnim informacijama su dve aktivnosti na kojima se mreža i istorijski razvijala, te ne čudi što su to i danas dve ubedljivo najčešće korišćene mogućnosti mreže. Ovaj primat one zadržavaju i kroz analizu po polu i uzrastu, što potvrđuje da je njihova upotreba, ne samo intenzivna, već i široko rasprostranjena.

Slično tumačenje možemo da damo i kada su u pitanju dve aktivnosti koje su se našle u drugoj grupi učestalosti upotrebe, pošto se ni njihova procena od strane ispitanika ne menja značajno po posmatranim poduzorcima. Ono što nam se ovde čini značajnim, jeste da ovako česta *upotreba interneta za posao/školu*, pokazuje da je ova tehnologija već zauzela važno mesto u učionicama i kancelarijama korisnika na Balkanu. Široko prisustvo *navike* posećivanja omiljenih sajtova, pak, ukazuje nam na veliki značaj ličnih preferencija i stilova, svojevrsnih *filtera* za upotrebu mreže.

Treću, najbrojniju grupu, čini pet aktivnosti za koje se može reći da ih naši ispitanici upotrebljavaju *umereno često*. Tri varijable, *pretraga mreže bez određenog cilja – surfovanje, čet (chat) i skidanje muzike/filmova* pokazuju se osetljivim i na razlike po uzrastu, što je posebno izraženo u grupi najmlađih i najstarijih ispitanika. Naime, korisnici mlađi od 19 godina se značajno češće bave ovim aktivnostima, dok ih stariji korisnici upražnjavaju izrazito retko. Pogledajmo grafikone za ova dva poduzorka:

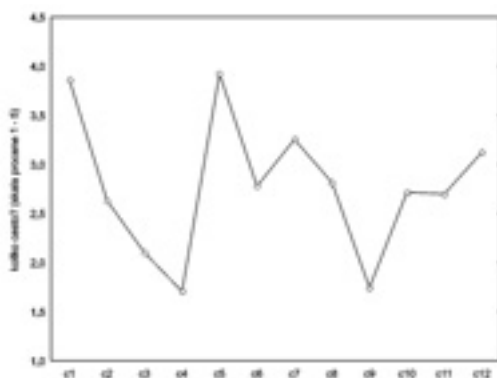
Slika 6. Proseci ocena učestalosti upotrebe 12 aktivnosti na internetu za poduzorak mlađih od 19 godina.

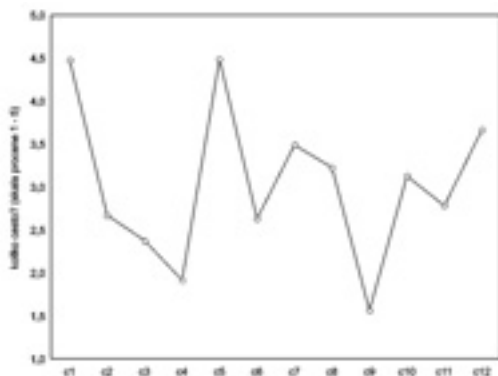
Slika 7. Proseci ocena učestalosti upotrebe 12 aktivnosti na internetu za poduzorak starijih od 45 godina.

Ovakav nalaz je u skladu sa očekivanjima. U pitanju su, naime, aktivnosti koje se pre svega vezuju za zabavu na internetu, a ona je, i prema ranijim podacima, najzastupljenija kod mlađih korisnika (*ibid.*).

U tom smislu, indikativna je i podela korisnika prema njihovom „stažu“ na internetu, odnosno prema broju godina koliko ga koriste. Tako, oni sa kraćim stažom pokazuju tendenciju da daju niže procene učestalosti bavljenja većinom ponuđenih aktivnosti. Deo uzroka za ovo svakako je i u činjenici da postoji stabilna korelacija između dužine i intenziteta upotrebe interneta, gde ga oni sa dužim stažem i koriste intenzivnije. Iz ovoga bi sledilo da se iskusniji korisnici češće bave *svim* aktivnostima onlajn. Naši nalazi, međutim, govore drugačije. Naime, sa tri pomenute aktivnosti, podjednako često se bave i početnici i oni sa 5 i više godina internet staža. Ovo, zapravo, na uzorku korisnika iz gradova Balkana potvrđuje nalaz američke studije *Pew Internet* (*ibid.*), da se sa porastom iskustva u upotrebi interneta, sve manje vremena onlajn posvećuje zabavi. Pogledajmo to i na grafikonima:

Slika 8. Proseci ocena učestalosti upotrebe 12 aktivnosti na internetu za poduzorak onih koji koriste internet manje od 1 godine.

Slika 9. Proseci ocena učestalosti upotrebe 12 aktivnosti na internetu za poduzorak onih koji koriste internet 5 godina i više.

Druge dve varijable iz ove grupe, *čitanje i skidanje knjiga/časopisa* i *čitanje vesti/novina*, ne pokazuju promene po poduzorcima i čini se da su ove dve aktivnosti postale umereni, ali stalno prisutni deo onlajn aktivnosti naših ispitanika.

U poslednju grupu smo svrstali tri tipa aktivnosti. Prva, *slanje poruka na mejling liste i forume*, iako značajno bolje ocenjena od druge dve, ipak se retko upotrebljava, što iznenađuje ako se uzme u obzir činjenica da predstavlja specifičnu aplikaciju mreže, čija istorija potiče iz vremena pre komercijalizacije interneta. Sa druge strane i naši raniji nalazi (uporedi Golčevski i Milovanović 2003), ukazuju na opšti trend opadanja upotrebe ovih asinhronih oblika grupne komunikacije. Očigledno je da značajan deo onoga što je činilo tradiciju interneta u prvim decenijama njegovog postojanja, polako odlazi na marginu i biva zamenjeno novim i drugačijim formama aktivnosti, u ovom slučaju, komunikacije.

Iz naših rezultata svakako se ne može zaključiti da u te „forme koje dolaze“ spadaju *blogovi* – lične veb stranice koje služe i kao komunikacioni alati za asinhronu razmenu. Naši ispitanici iz gradova Balkana očigledno još uvek nisu u većem broju prihvatili upotrebu ove, poslednjih godina sve raširenije internet aplikacije²⁷.

Kao retko upotrebljavan, ocenjen je još jedan, za internet specifičan oblik komunikacije – *gejming* koji podrazumeva zajedničko i istovremeno učestvovanje u kompjuterskim igrama putem interneta. Ova aktivnost, koju, prema izveštajima, pojedini korisnici upražnjavaju izuzetno često, očito nije previše raširena u našem uzorku. Jedino poduzorak mlađih od 19 godina daje značajno višu procenu bavljenja *gejmingom*, kao i čitanjem blogova.

²⁷ Pomenimo samo poslednji primer, vest koja se poklapa sa ulaskom ovog rukopisa u štampu. Naime, etablirani američki izdavač rečnika *Merriam-Webster*, odabrao je izraz *blog* za reč 2004. godine.

Nakon što smo se upoznali sa konkretnim podacima o tome šta i koliko rade na internetu naši ispitanici iz balkanskih prestonica, pokušaćemo da dobijene rezultate sagledamo i kao pokazatelje nekih *opštijih* tendencija. Eksplicirano, pitanje na koje ćemo ponuditi odgovor je: *Koje su to osnovne grupe aktivnosti koje se obavljaju onlajn odnosno postoji li i kakva je latentna struktura ponašanja na internetu?* Svakako, ono što smo mi ovde merili je samo *intenzitet* bavljenja grupom od 12 odabranih onlajn aktivnosti, te bi preciznije postavljeno ovo pitanje glasilo: *postoji li i kakva je latentna struktura učestalosti različitih ponašanja na internetu, merena našom skalom procene?*

Da bismo došli do podataka koji će nam omogućiti pružanje ovog odgovora, izvršili smo dodatne statističke analize. Izračunata je matrica korelacija svih procenjivanih aktivnosti koja je zatim podvrgnuta *faktorskoj analizi* – statističkom postupku koji ima dve primene: da se veći broj varijabli *svede* na manji broj i da se *utvrdi struktura* u odnosima među varijablama, odnosno da se varijable *klasifikuju*.

Primenom Kajzerovog²⁸ kriterijuma izdvojena su tri faktora koji zajedno objašnjavaju 52% ukupne varijanse. Ovi faktori, praktično, prikazuju kako se aktivnosti međusobno grupišu kroz procene ispitanika.

Svojsvene vrednosti Ekstrakcija: glavne komponente			
	Svojsvena vrednost	Procenat objašnjene ukupne varijanse	Kumulativni procenat objašnjene varijanse
1.	3,36	28,01	28,01
2.	1,82	15,13	43,15
3.	1,09	9,10	52,24

Tabela 16. Svojsvene vrednosti i procenat ukupne varijanse koju objašnjava svaki od tri faktora.

Naredni korak je analiza tabele faktorskih opterećenja, koja nam daje upravo podatke o tome koje aktivnosti se grupišu oko svakog od faktora.

Dakle, veće korelacije neke aktivnosti sa nekim od faktora pokazuju da ona u značajnoj meri čini sadržaj tog faktora. Na osnovu ovoga, zaključivaćemo i šta ti faktori predstavljaju. Pogledajmo tabelu koja pregledno prikazuje faktore i aktivnosti koje ih visoko zasićuju.²⁹

28 Po ovom kriterijumu izdvajaju se oni dobijeni faktori čija je svojsvena vrednost veća ili jednaka sa jedan.

29 Tabela faktorskih opterećenja za sve onlajn aktivnosti data je u Dodatku.

Faktor	Onlajn aktivnosti
<i>Surf</i> faktor	Surfovanje – pretraga mreže bez nekog određenog cilja, učestvovanje u onlajn igrama – gejming i skidanje muzike/filmova.
<i>Search</i> faktor	Potruga za potrebnim informacijama/podacima, pregledanje novosti na omiljenim sajtovima, čitanje vesti/novina/magazina, čitanje i skidanje raznih tekstova/članaka/knjiga i upotreba interneta za posao/školu.
Faktor komunikacije	Čet/Instant mesidžing, slanje poruka na mejling liste/forume i čitanje blogova.

Tabela 17. Faktori i onlajn aktivnosti koje ih visoko zasićuju.

Aktivnosti koje čine *prvi faktor* su: surfovanje – pretraga mreže bez nekog određenog cilja, učestvovanje u onlajn igrama – gejming i skidanje muzike/filmova.

Bez mnogo dilema možemo konstatovati da je najvažniji zajednički sadržalac ove tri vrste onlajn aktivnosti činjenica da se odnose na upotrebu interneta u svrhe zabave (igranje igara, konzumiranje proizvoda pop kulture) i potrage za njom. Stoga smo ga i nazvali faktor zabave ili *surf faktor*.

Ovaj drugi naziv dodajemo jer smatramo da engleski termin *surf* uključuje neke specifično onlajn aktivnosti koje čine sadržaj ovog faktora, a koje termin zabava ne podrazumeva. Surfovanje internetom, naime, odnosi se na provođenje vremena na internetu bez nekog unapred postavljenog plana i bez namere da se kroz posećivanje različitih internet sajtova i drugih onlajn sadržaja dođe do nekih ciljanih informacija ili ostvari neki drugi unapred postavljeni cilj. Naprotiv, ovaj termin podrazumeva upotrebu interneta za različite oblike zabave. Pri tome, on zadržava i konotativno značenje jednog za internet specifičnog oblika ponašanja, kojim nije moguće baviti se van njega.³⁰

Drugi faktor značajno zasićuje čak pet varijabli: potraga za potrebnim informacijama/podacima, pregledanje novosti na omiljenim sajtovima, čitanje vesti/novina/magazina, čitanje/skidanje raznih tekstova/članaka/knjiga i upotreba interneta za posao/školu.

Sve ove varijable odnose se na različite aktivnosti čiji je cilj upotreba interneta da bi se pribavile određene, konkretne i/ili aktuelne, informacije/znanja. Njega smo zato označili kao faktor *pribavljanja informacija* ili *search faktor*.

³⁰ Tumaranje nekim nepoznatim gradom ili nasumično menjanje TV kanala mogu predstavljati analogije ali ne i iskustvo slično *surfovanju*.

Slično kao i u slučaju prethodnog faktora i termina *surf* kojim smo ga označili, engleski termin *search* iz mnogo razloga dobro pristaje grupi onlajn aktivnosti koje čine ovaj, drugi faktor. I on, naime, pošto je nastao u žargonu korisnika interneta, ima prednosti u odnosu na sintagmu *pribavljanje informacija*, jer dobro opisuje onaj višak značenja koji je za onlajn aktivnosti iz ove grupe specifičan samim tim što ih obavljamo u elektronskom okruženju, na internetu.

Sadržaj *trećeg faktora* čine: čet/instant mesidžing, slanje poruka na mejling liste/forume i čitanje blogova.

Kao i kod prethodna dva, i kod ovog faktora izdvojene aktivnosti povezuje bazična zajednička funkcija. U ovom slučaju u pitanju je komunikacija među korisnicima interneta te je ovaj faktor tako i nazvan: *faktor komunikacije*.

Smatramo da je važno da napomenemo da jedna od ključnih onlajn aktivnosti, upotreba imejla, ne korelira izrazito ni sa jednim od ova tri faktora, već umereno zasićuje i search faktor i faktor komunikacije (0,42 i 0,45).

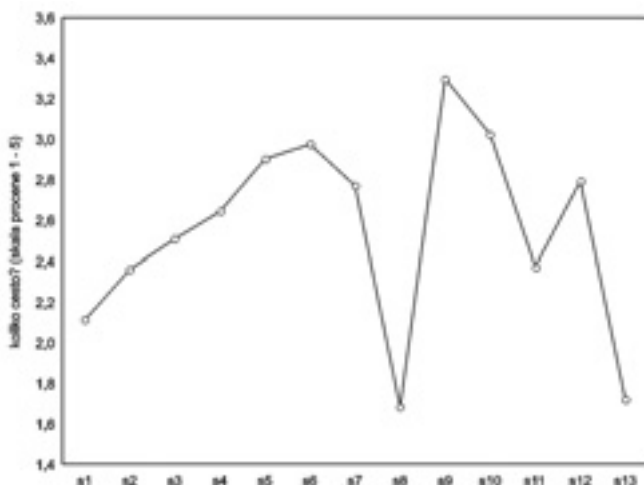
Dobijena faktorska struktura, videli smo, objašnjava 52% varijanse aktivnosti naših ispitanika na internetu, dok sadržaji faktora omogućuju jednoznačnu interpretaciju. Takav je i naš odgovor na pitanje sa početka. Prema podacima koje daje naša skala postoje tri osnovne grupe aktivnosti koje se obavljaju onlajn: prvima je cilj zabava, drugima pribavljanje informacija a trećima komunikacija. Ova tri široka domena onlajn ponašanja objašnjavaju nešto više od polovine aktivnosti naših ispitanika dok koriste internet.

2.3.2. Pretraga sadržaja

Pretraga sadržaja: osnovni nalazi
Najčešće se pretražuju sadržaji vezani za muziku a najređe verski i pornografski, pa zatim politički sadržaji.
Žene i muškarci značajno se razlikuju po učestalosti pretrage različitih sadržaja (sport, kompjuteri i tehnologija, pornografija, zdravlje i medicina, putovanja i turizam, umetnost i kultura, obrazovanje, popularna kultura).
Sa porastom iskustva u upotrebi interneta, sve manje vremena onlajn se posvećuje zabavi.
Političke i biznis sadržaje češće pretražuju iskusniji korisnici, kao i oni stariji od 45 godina. Stariji ispitanici češće tragaju i za verskim i sadržajima o zdravlju i medicini.
Ispitani korisnici iz 8 gradova JIE ne razlikuju se od srpske urbane populacije po tome koliko često pretražuju pojedine sadržaje na internetu.

Analizu sadržaja koje naši ispitanici traže kada su onlajn, zasnovali smo na sličnim principima kao i prethodnu, koja se odnosila na aktivnosti, kako u pogledu tehnike merenja i upotrebljenog instrumenta, tako i kada je u pitanju obrada podataka. Skala procene popunjena od strane 1596 ispitanika sastojala se od 13 kategorija sadržaja dostupnih na internetu. Ove kategorije formulisane su na osnovu prethodne logičke analize i podataka iz literature (Madden, Rainie, 2003). Zadatak ispitanika je bio da na petostepenoj skali procene *koliko često* na internetu traže navedene sadržaje. Značenje podeoka skale bilo je isto:

1 – nikad, 2 – retko, 3 – ponekad, 4 – često 5 – veoma često. Pogledajmo prosečne procene učestalosti pretrage za svih 13 kategorija sadržaja:³¹

Slika 10. Prosečni ocena učestalosti pretrage 13 kategorija sadržaja na internetu za ceo uzorak.

Oznaka	Kategorija sadržaja
S1	Politika
S2	Biznis
S3	Sport
S4	Kompjuteri i tehnologija
S5	Umetnost i kultura
S6	Obrazovanje
S7	Popularna kultura

31 Ispod slike 10. nalazi se objašnjenje značenja tačaka na apscisi.

S8	Pornografija
S9	Muzika
S10	Putovanja i turizam
S11	Zdravlje i medicina
S12	Nauka
S13	Verski sadržaji

Prvi zaključak koji se može izvesti jeste da su razlike proseka među kategorijama sadržaja znatno manje nego između tipova aktivnosti koje smo prethodno analizirali.³²

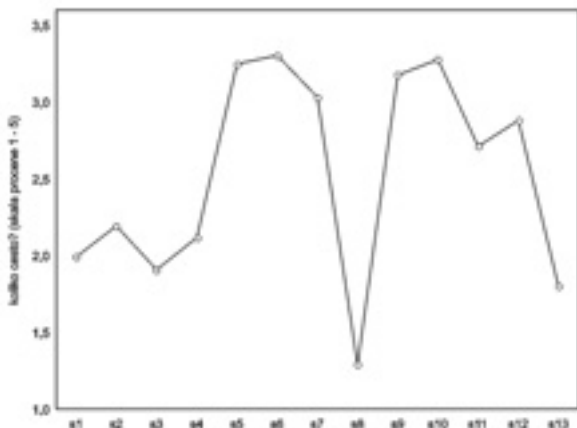
Po prosečnim ocenama, praktično svih kategorija sadržaja, ovaj nalaz predstavlja repliku nalaza do koga smo došli istražujući korisnike interneta u Srbiji (Golčevski i Milovanović (Ur.), 2004). Kada se uporede proseci dobijeni na uzorku srpske urbane i populacije korisnika interneta iz balkanskih gradova, jedino sadržaj „Putovanja i turizam“³³ razlikuje se za više od 0,3 podeoka skale!

S obzirom da pogled na grafikon prosečnih ocena za ceo uzorak nije previše informativan, analiziraćemo značajne razlike koje se javljaju u prosecima nekih od sadržaja po pojedinim poduzorcima (pol, uzrast i iskustvo u upotrebi interneta).

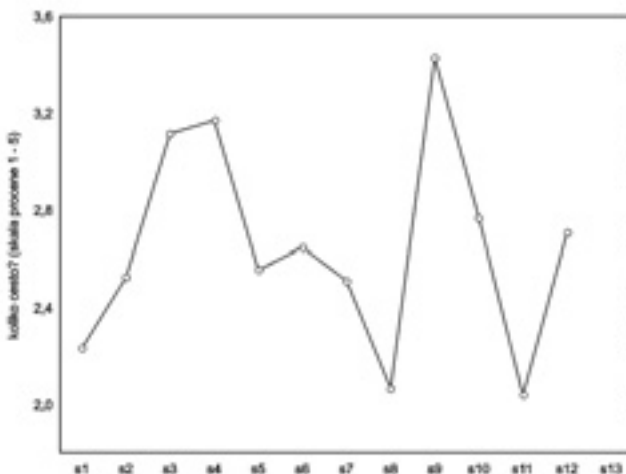
Tako nam poređenje procena koje daju žene i muškarci pokazuje da postoje značajne razlike među njima u pogledu čak osam kategorija sadržaja. Muškarci iz našeg uzorka, kada su onlajn, izrazito češće nego žene traže sadržaje vezane za *sport, kompjutere i tehnologiju i pornografiju*. Sa druge strane, značajno češće nego muškarci, žene pretražuju sajtove vezane za *zdravlje i medicinu, putovanja i turizam, umetnost i kulturu, obrazovanje*, pa čak i *popularnu kulturu*. Ove razlike po polovima takođe su gotovo identične onima koje smo dobili ispitujući korisnike iz Srbije. Pogledajmo i grafikone:

32 Ovo je svakako u vezi i sa činjenicom da se raspon najviše i najniže prosečne ocene sadržaja kreće od 1,68 do 3,3 dok se kod proseka aktivnosti on kretao od 1,7 do 4,2. Ova razlika verovatno je delom i odraz toga što su tipovi aktivnosti, kako smo ih definisali, opštije kategorije od sadržaja koje ovde prikazujemo, zbog čega na njih ispitanici troše više vremena na internetu. Treba, međutim, imati na umu da se ove kategorije sadržaja ne mogu posmatrati kao poddomeni samo jedne od ranije analiziranih aktivnosti. To se ne može učiniti čak ni kada su u pitanju grupe aktivnosti koje su otkrivene u faktorskoj analizi. Moguće je, naime, bilo koji od ovih 13 sadržaja tražiti na „običnim“ sajtovima, *download* portalima, tematskim forumima i sl.

33 2,6 – urbana Srbija; 3 – gradovi Balkana.

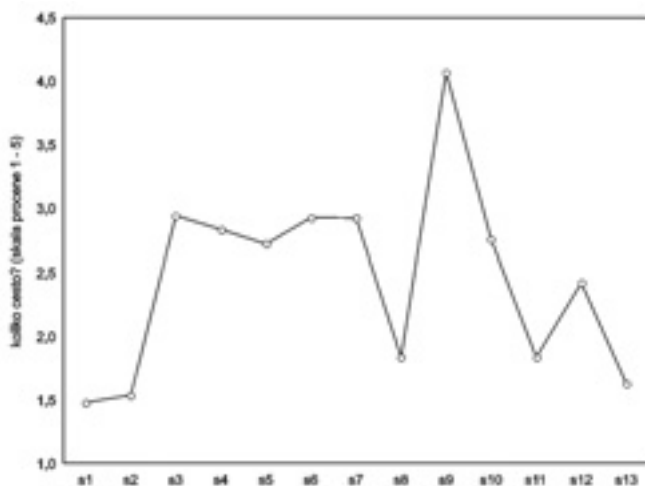
Slika 11. Proseci ocena učestalosti pretrage 13 kategorija sadržaja na internetu za žene.

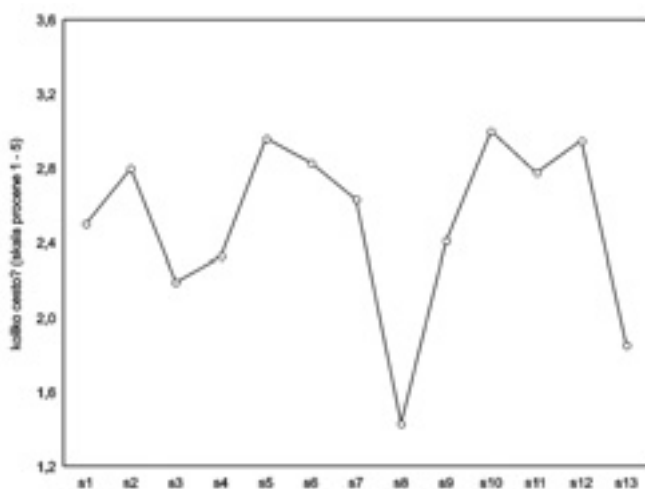
Slika 12. Proseci ocena učestalosti pretrage 13 kategorija sadržaja na internetu za muškarce.

Značajne razlike u prosečnim ocenama po poduzorcima beležimo i za pretragu sadržaja iz sfere *politike i biznisa*. Ispitanici stariji od 45 godina, kao i oni koji koriste internet 5 godina i više, češće pretražuju ove dve oblasti, dok oni mlađi od 19 godina, kao i korisnici-početnici to čine ređe u odnosu na prosek celog uzorka.

Najmlađi korisnici ređe od ostalih na internetu pretražuju i sajtove o *zdravlju i medicini*, a češće o *sportu i muzici*. Ova poslednja kategorija, manje je, međutim, zanimljiva za korisnike starije od 45 godina. Njih više interesuju teme vezane za *zdravlje i medicinu*, te, naročito i što je posebno zanimljivo, *verske sadržaje*.

Slika 13. Proseci ocena učestalosti pretrage 13 kategorija sadržaja na internetu za ispitanike mlađe od 19 godina.

Slika 14. Proseci ocena učestalosti pretrage 13 kategorija sadržaja na internetu za ispitanike starije od 45 godina.

Preći ćemo sada na faktorsku analizu podataka dobijenih na petostepenoj skali procene učestalosti pretraživanja 13 kategorija sadržaja na internetu.

Nakon što je matrica korelacija svih procenjivanih sadržaja analizirana metodom glavnih komponenti, izdvojena su tri faktora sa

svojtvenim vrednostima većim od 1.³⁴ Pogledajmo detaljnije važnije parametre tri faktora na osnovu kojih je interpretirana struktura procenjenih onlajn sadržaja:

Svojtvene vrednosti Ekstrakcija: glavne komponente			
	Svojtvena vrednost	Procenat objašnjene ukupne varijanse	Kumulativni procenat objašnjene varijanse
1.	2,93	22,53	22,53
2.	2,04	15,71	38,24
3.	1,53	11,75	49,99

Tabela 18. Svojtvene vrednosti i procenat ukupne varijanse koju objašnjava svaki od tri faktora.

Tri izdvojena faktora zajedno objašnjavaju tačno polovinu ukupne varijanse procena naših ispitanika. Preglednu Interpretaciju faktora prikazujemo u tabeli.³⁵

Faktor	Onlajn sadržaji
Sadržaji opšte kulture	umetnost i kultura, obrazovanje, popularna kultura, nauka, putovanja i turizam i zdravlje i medicina.
Sadržaji popularnih subkultura	sport, kompjuteri i tehnologija, pornografija i muzika.
Aktuelne i upotrebljive informacije	politika i biznis.

Tabela 19. Faktori i onlajn sadržaji koji ih visoko zasićuju.

Interpretacija dobijenih faktora nije sasvim jednoznačna. Sadržaji koji čine, pre svega, prvi i drugi faktor, veoma su raznovrsni i nije lako uočiti zajednički sadržalac koji ih je povezo u analizi ocena naših ispitanika. Izdvojili smo nekoliko činjenica i uočenih pravilnosti koje se odnose na sve tri grupe sadržaja i tako formulisali naše razumevanje značenja ova tri faktora.

³⁴ Vidi objašnjenje u delu o analizi onlajn aktivnosti (2.3.2).

³⁵ Tabela faktorskih zasićenja data je u Dodatku (Tabela 24).

Kod *prvog faktora* beležimo visoke ili umerene korelacije sa čak šest kategorija sadržaja: umetnost i kultura, obrazovanje, popularna kultura, nauka, putovanja i turizam, te zdravlje i medicina.

Od ovih šest varijabli, četiri (koje sa ovim faktorom najviše i koreliraju) se odnose na opšte i veoma široke domene sadržaja na internetu. U pitanju su sadržaji koji predstavljaju jezgro onoga što zovemo opštim obrazovanjem, opštom informisanošću, odnosno *sadržajima opšte kulture*, kako smo i nazvali ovaj faktor.

Sadržaji koji čine *drugi faktor* su: sport, kompjuteri i tehnologija, pornografija i muzika. Imamo četiri jasno omeđene kategorije sadržaja. Za sve njih karakteristično je da ih na internetu (pa i *oflajn*), prati dobro organizovana subkultura korisnika koji se pak ovim sadržajima bave veoma *pasionirano* i to pretežno u slobodno vreme, sa ciljem zabave, razonode i uživanja. Značajno je i da svaki od ovih sadržaja, za sebe, predstavlja značajnu granu industrije zabave. Ovaj faktor smo nazvali *sadržaji popularnih subkultura*.

Samo dve kategorije značajno zasićuju *treći faktor*: politika i biznis. Ovaj faktor, čini se, nudi najdirektniju interpretaciju. Kroz okvir u kome smo razumeli prethodna dva faktora, ovaj se odnosi na sadržaje koji su informativni, trenutno relevantni i konkretni. Nazvali smo ga stoga *aktuelne i upotrebljive informacije*.

Podsetimo li se sada prethodnih analiza proseka procena sadržaja, naći ćemo da se gotovo identične grupe varijabli koje su izdvojene faktorskom analizom izdvajaju i u analizi prosečnih procena varijabli po pojedinim poduzorcima.

Beležimo tako da pet od šest sadržaja koji čine faktor *opšte kulture*, žene pretražuju značajno češće nego muškarci. I dalje, sadržaje koji zasićuju faktor *popularne subkulture* muškarci i mlađi ispitanici pretražuju izrazito češće nego druge grupe ispitanika. Konačno, kategorije politike i biznisa, koje same čine sadržaj faktora *aktuelne i upotrebljive informacije*, značajno češće od ostalih pretražuju stariji i iskusniji korisnici iz našeg uzorka.

Analize koje smo na dobijenim podacima do sada izvršili, ne dozvoljavaju nam da se na ovom mestu upuštamo u dalje interpretacije, jer bismo se vrlo brzo umesto u domenu zaključaka, našli u sferi spekulacija. Nadamo se da ćemo u nekom od narednih radova biti u prilici da detaljnije opišemo veze između pola, starosne grupe i iskustva korisnika i načina na koji oni pretražuju ovde opisane faktore odnosno grupe sadržaja koje ih čine.

2.3.3. Poslovne aktivnosti

Poslovne aktivnosti onlajn: osnovni nalazi
Za 12 od 13 poslovnih aktivnosti koje se obavljaju na internetu, minimum četvrtina ispitanih korisnika tvrdi da „ne bi bili spremni da ih koriste“. Procenat ovakvih odgovora je za polovinu navedenih onlajn poslova i znatno veći, blizu 40%.
Prosečno oko trećine ispitanika (30%) odgovara da se „ne bave nabrojanim poslovnim aktivnostima, ali da bi bili spremni da ih obavljaju“.
U proseku, tek trećina ispitanika (34%) izjavljuje da obavljaju različite vrste poslova preko interneta. Polovina od njih tvrdi da to čini jednom mesečno ili ređe.
Ispitanici lošijeg ekonomskog statusa u značajno manjem procentu odgovaraju da navedene poslove obavljaju preko interneta.

U ovom delu bavićemo se analizom upotrebe interneta za obavljanje različitih vrsta profesionalnih i ličnih poslova. Našim ispitanicima bila je data lista od 13 vrsta poslova koji se mogu obavljati onlajn. Njihov zadatak je bio da odgovore *koliko često koriste internet da bi obavljali svaku od navedenih aktivnosti*. Ponuđeni su bili odgovori: *nikada i ne bih bio spreman, nikada mada bih bio spreman, jednom mesečno ili ređe, nekoliko puta mesečno, više puta nedeljno i svakog dana*. Prikazujemo tabelu koja sadrži listu onlajn poslova i procenat ispitanika koji su se odlučili za svaki od ponuđenih odgovora. Zbog izrazito niskog procenta ispitanika koji su zaokruživali poslednja dva ponuđena odgovora (uglavnom 5% i manje), oni su sabrani sa procentima ispitanika koji su zaokruživali odgovor *nekoliko puta mesečno*. Ovako dobijeni zbirni procenat naveden je u tabeli u koloni *nekoliko puta mesečno i češće*. Ovo je učinjeno radi veće preglednosti prikaza rezultata. U istom cilju procenti u tabeli prikazani su zaokruženi na ceo broj, a izostavljen je procenat nedostajućih podataka (ne prelazi 3%).

Koliko često koristite internet za:	nikada i ne bih bio spreman	nikada mada bih bio spreman	jednom mesečno ili ređe	nekoliko puta mesečno i češće
informisanje o nekom preduzeću	24%	23%	26%	26%
informisanje o nekom proizvodu	13%	23%	29%	34%

kupovinu/naručivanje nečega	39%	37%	15%	8%
konkurisanje za posao	37%	32%	15%	13%
konkurisanje za kurs/školu/fakultet	39%	35%	15%	9%
traženje/davanje oglasa	29%	27%	23%	20%
primanje/slanje novca	55%	32%	5%	6%
savetovanje sa stručnjakom	41%	36%	12%	9%
pohađanje nekog obrazovnog programa	38%	40%	12%	9%
ugovaranje posla	38%	26%	17%	18%
informisanje o radu neke državne službe	25%	25%	27%	21%
informisanje o radu neke NVO	25%	27%	25%	21%
primanje zvaničnih dokumenata	39%	28%	14%	17%

Tabela 20. Proceni ispitanika koji su se odlučili za svaki od ponuđenih odgovora na pitanje koliko često koriste internet za navedenih 13 vrsta poslova.

Iz velikog broja podataka koje nam tabela pruža izdvojili smo nekoliko informativnijih.

Kao najupečatljiviji čini nam se podatak da za 12 od 13 navedenih poslovnih aktivnosti koje je moguće obavljati onlajn, minimum četvrtina ispitanika tvrdi da „ne bi bili spremni da ih koriste“! Taj procenat je za polovinu navedenih onlajn poslovnih aktivnosti i znatno veći, blizu 40%. Toliko je, naime, onih koji ne bi bili spremni da, na primer, konkurišu za posao/školu putem interneta ili da se na taj način savetuju sa stručnjakom. Preko polovine ispitanih korisnika interneta ne bi bilo spremno da prima ili šalje novac putem mreže.

Veliki je i procenat ispitanika koji su odgovarali da navedene poslove ne obavljaju preko interneta ali da bi bili spremni da to čine. Tako bi čak 40% njih bilo spremno da pohađa neki obrazovni program a 37% da kupi ili naruči nešto onlajn.

Od navedenih poslovnih aktivnosti, naši ispitanici u najvećem procentu koriste mogućnost da se preko interneta informišu, i to o nekom proizvodu ili preduzeću, radu neke državne službe ili NVO. Traženje i davanje oglasa na mreži, jedina je poslovna aktivnost sa naše liste koja se ne svodi na prikupljanje informacija (bar ne isključivo), a kojom se, makar sporadično, bavi više od 40% naših ispitanika.

Analiza odgovora datih po poduzorcima varijable pol, pokazuje da gotovo i ne postoji razlika između odgovora koje daju žene i muškarci.

Uzrasne razlike postoje i deluju u očekivanom smeru. Naime, sa uzrastom se blago povećava procenat onih koji u bilo kom intenzitetu obavljaju navedene poslove onlajn. Jedina izrazita razlika je između poduzorka tinejdžera i svih drugih kategorija uzrasta, pošto ovi prvi u izuzetno malom procentu koriste internet za obavljanje različitih poslova.

Najveću razliku u odgovorima našli smo kada smo uporedili one koje daju grupe ispitanika koje se razlikuju po svom ekonomskom statusu. I ovde se te razlike kreću u očekivanom smeru, odnosno u pravcu delovanja digitalne podele. Ispitanici lošijeg ekonomskog statusa u značajno manjem procentu odgovaraju da navedene poslove obavljaju preko interneta. Ovo naročito kada su u pitanju aktivnosti kao što je *primanje/slanje novca, kupovina* ili onlajn *ugovaranje posla*.

Da rezimiramo: među ispitanim korisnicima interneta iz osam gradova Balkana postoji veliko nepoverenje i otpor prema obavljanju svakodnevnih, profesionalnih i ličnih poslova preko interneta. Ipak, značajan je i procenat onih koji ne koriste internet u poslovne svrhe, ali tvrde da su spremni da to čine u budućnosti. Tek oko trećine svih ispitanika tvrdi da navedene poslove obavlja onlajn, ali prosečno više od polovine njih tvrdi i da to čine jednom mesečno ili ređe. Ekonomski status korisnika pokazuje se kao značajan prediktor upotrebe interneta u poslovne svrhe.

2.4. Internet komunikacija i njeni pratioci

Reći da je pojava interneta promenila način na koji komuniciramo, radimo, pa i sam naš život, nije više nikakva novina. Svako ko danas koristi svetsku mrežu, bar u izvesnoj meri svestan je ove činjenice. No, da li smo sigurni na koji način, i u kom pravcu ide ta promena?

Već duže vreme proučavanje socijalnog uticaja interneta jedna je od istraživanijih tema u društvenim naukama. Početni trendovi u ovim istraživanjima bili su takvi da su veoma često nalazi interpretirani u svetlu katastrofičnih očekivanja. Sugerisalo se, tako, da će upotreba

interneta dovesti do socijalne izolacije pojedinca, njegovog potpunog otuđenja, do slabljenja porodičnih veza, jednom rečju do toga da ljudi realan svet zamene virtuelnim – simulakrumom (Putnam, 1995; Kraut, 1998; Nie & Erbring, 2000). Za početna istraživanja, ovi nalazi i nisu začuđujući: nauka i naučno nije imuno na strah od novog i od neizvesnosti. Vremenom su počeli da se čuju i neki disonantni tonovi – bivalo je sve jasnije da uticaj interneta po svoj prilici nije ni tako jednostavan ni tako jednostran. Postavljena su pitanja uslovljenosti dobijenih nalaza primenjenom metodologijom, a sve više studija sa naizgled kontradiktornim zaključcima doprinelo je daljem problematizovanju pitanja uticaja interneta na život pojedinca odnosno, šire posmatrano, društvene zajednice. Sumirajući nalaze o internet komunikaciji, Kastels navodi da se oni mogu svrstati u tri grupe³⁶:

a) u prvoj grupi su nalazi koji ukazuju da upotreba interneta deluje kao facilitator u pogledu socijalnih odnosa – osobe koje koriste internet pokazuju veću tendenciju da budu uključene u život zajednice;

b) grupa nalaza koji govore o fenomenu nazvanom „internet paradoks“ – internet je medij koji uprkos potencijalu da utiče na povećanje broja socijalnih kontakata u realnosti dovodi do povećanja stepena socijalne izolacije u najširem smislu;

c) grupa nalaza na osnovu kojih karakteristike onlajn komunikacije nije moguće dovesti u vezu sa socijalnim odnosima.

Među najpoznatijim studijama uticaja interneta su *The Home Net* (Kraut, 1998), *Bowling Alone* (Putnam, 1995), studije SQISS-a (Nie & Erbring, 2000), kao i longitudinalne studije agencije *Pew Internet & American Life Project*. Mada ćemo se u prikazu nalaza koji se tiču upotrebe interneta kao sredstva informisanja i komuniciranja osvrutati na relevantna svetska istraživanja, naša namera u ovom trenutku nije da uvodimo širu teorijsku raspravu o društvenim posledicama upotrebe interneta i onlajn komunikacije³⁷. Kako je to ranije u više navrata rečeno, ova knjiga za svoj prevashodni cilj ima nešto sasvim drugo: da mapira osnovne tendencije prisutne u ispitivanim gradovima koje su važne za šire sagledavanje razvoja informacionog društva u regionu Jugoistočne Evrope. Dakle, ako bismo želeli da čitaocu damo neke smernice za to kako tretirati, odnosno kako shvatiti nalaze koje ćemo u ovom delu izneti, onda bismo svakako rekli da ih treba posmatrati kao ilustraciju načina na koji ispitivani korisnici interneta doživljavaju uticaj njegove upotrebe na neke od njihovih svakodnevnih

36 Prema: Milovanović, 2004.

37 Detaljniji prikaz i diskusiju studija komunikacije i društvenih uticaja interneta možete pogledati u: Petrović, Golčevski, Milovanović, 2004, str. 169–201.

navika u komunikaciji sa porodicom i prijateljima, kao i na upotrebu tradicionalnih medija. Pogledajmo sada kakvu smo metodologiju primenili da bismo došli do osnovnih zaključaka.

Fenomene vezane za osećanje slobode u onlajn komunikaciji, uopšteno shvaćen internet paradoks i odnos interneta i drugih medija u ovoj smo studiji ispitivali zadavanjem dva kratka upitnika.

U prvom upitniku zadatak ispitanika bio je da procene da li se osećaju manje, više ili jednako slobodnim kada komuniciraju telefonom, imejlom, na četui i na forumima, u odnosu na svakodnevnu komunikaciju licem u lice.

Drugi upitnik je bio takav da su na njemu ispitanici procenjivali da li su, pre nego što su počeli da koriste internet, u seriji aktivnosti koje su im navedene provodili više, manje ili isto vremena kao pre. Evo i liste aktivnosti o kojima su subjekti u ovom delu naše studije bili upitani: *provodim vreme sa članovima domaćinstva, provodim vreme sa prijateljima, razgovaram telefonom, čitam dnevnu štampu, gledam televiziju, slušam radio, čitam knjige.*

Već iz načina na koji su ispitanicima postavljena pitanja u ova dva upitnika, odnosno na koji su ovi fenomeni ispitani, možemo izvući jednu veoma važnu napomenu: budući da podaci o promenama navika u ponašanju nisu objektivno registrovani, govorimo *isključivo* o doživljaju ispitanika, odnosno o tome *kako oni sami vide* uticaj interneta na neke njihove navike. Rezultati koje ćemo sada izneti stoga se mogu, i moraju tumačiti jedino u tom svetlu.

2.4.1. Osećanje slobode pri onlajn komunikaciji

Pitanje doživljaja slobode u onlajn ponašanju najčešće je proučavano u sklopu razmatranja fenomena poznatog pod nazivom *dezinhibicija na internetu*. Ovim pojmom istraživači su nastojali da obuhvate širok dijapazon pojava uočenih u onlajn aktivnostima korisnika: od hostilnog i malevolentnog ponašanja do sklonosti da se u internet komunikaciji iznosi više intimnih podataka. Zajednički imenitelj svih ovih pojava je smanjenje uticaja inhibicije koji se inače uočava u svakodnevnom ponašanju, odnosno tendencija da se u izvesnoj meri ignorišu ustaljene lične i društvene norme³⁸.

Kako je ranije navedeno, ovo istraživanje ograničeno je samo na procenu ispitanika u kojoj meri se osećaju slobodnim u različitim

38 Zainteresovanog čitaoca upućujemo na nešto detaljnije iznete nalaze i diskusiju implikacija dezinhicije na internetu u: Petrović, Golčevski, Milovanović, 2004, str. 178–179. i 184–201.

vidovima komunikacije, pa će mogućnost poređenja sa studijama dezinhibiranog ponašanja biti ograničena.

	manje slobodno	podjednako slobodno	više slobodno
telefonom	17.35	67.87	14.78
imejlom	19.6	55.53	24.87
na čet/mesidžingu	21.6	51.79	26.62
na mejling listama/ forumima	26.32	54.65	19.03

Tabela 21. Raspodela ispitanika s obzirom na osećanje slobode u različitim vidovima posredovane komunikacije u odnosu na komunikaciju licem u lice.

Iako većina ispitanika nema osećaj da se oseća slobodnije ili manje slobodno u različitim vidovima posredovane komunikacije u odnosu na komunikaciju licem u lice, jasno možemo uočiti da je u internet komunikaciji ipak nešto više osoba slobodnije nego u telefonskoj (oko 25, odnosno 27 procenata za imejl, tj. čet/mesidžing spram 15 za telefon). Ovaj nalaz donekle je u skladu sa onim što o slobodnijem internet ponašanju saopštavaju Sigal, Dubrovski i Kisler (prema: Joinson, 1998).

Vodeći se zaključkom o vezi između uzrasta i slobode na internetu do koga smo došli u prošlogodišnjem istraživanju proverili smo da li se sličan trend može uočiti i među ispitanicima iz ovog uzorka.

	Telefon		
	manje slobodno	podjednako slobodno	više slobodno
15–19	14.9%	69.5%	15.6%
20–29	20.0%	62.7%	17.2%
30–44	19.2%	67.5%	13.4%
45 i više	11.0%	77.6%	11.4%

Tabela 22. Raspodela ispitanika različitog uzrasta s obzirom na osećanje slobode u komunikaciji telefonom u odnosu na komunikaciju licem u lice.

	Imejl		
	manje slobodno	podjednako slobodno	više slobodno
15–19	15.3%	49.0%	35.6%
20–29	24.3%	51.4%	24.3%
30–44	17.4%	57.5%	25.1%
45 i više	18.8%	66.7%	14.5%

Tabela 23. Raspodela ispitanika različitog uzrasta s obzirom na osećanje slobode u komunikaciji imejлом u odnosu na komunikaciju licem u lice.

	Čet/mesidžing		
	manje slobodno	podjednako slobodno	više slobodno
15–19	12.4%	44.8%	42.9%
20–29	25.0%	47.2%	27.8%
30–44	21.4%	55.7%	22.9%
45 i više	25.3%	63.1%	11.5%

Tabela 24. Raspodela ispitanika različitog uzrasta s obzirom na osećanje slobode u komunikaciji na čet/mesidžingu u odnosu na komunikaciju licem u lice.

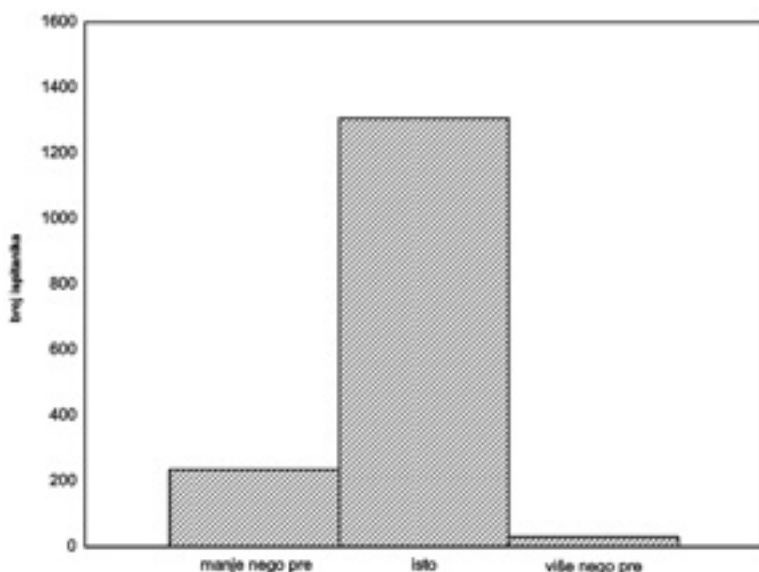
	Mejling liste/forumi		
	manje slobodno	podjednako slobodno	više slobodno
15–19	23.0%	50.8%	26.2%
20–29	31.8%	49.4%	18.8%
30–44	23.0%	57.6%	19.4%
45 i više	24.5%	65.0%	10.5%

Tabela 25. Raspodela ispitanika različitog uzrasta s obzirom na osećanje slobode u komunikaciji na mejling listama/forumima u odnosu na komunikaciju licem u lice.

Situacija je sada mnogo jasnija. Naime, trend koji ukazuje na osećanje veće slobode u komunikaciji putem interneta prisutan je jedino kod najmlađih ispitanika (15–19 godina). Oni najveću slobodu doživljavaju kada su na četu, odnosno kada koriste instant mesidžing. Ovaj nalaz uklapa se sa onim o čemu govore istraživanja ponašanja adolescenata u SAD – fenomen dezinhibicije u internet ponašanju uočava se kod njih u većem procentu nego kod starijih ispitanika (Lenhart, 2001).

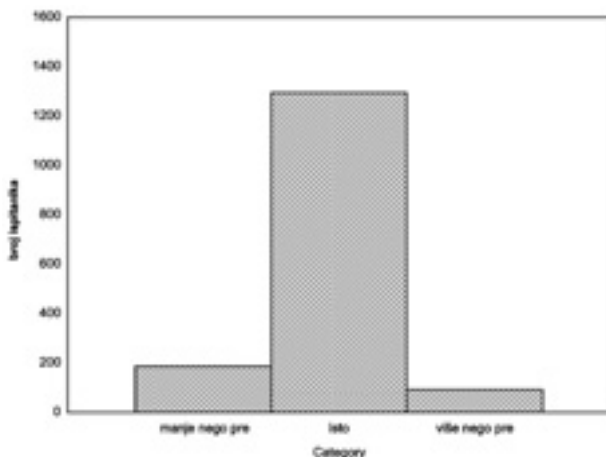
Istini za volju, ovakav nalaz veoma je lako interpretirati: razlozi uočene tendencije najverovatnije su posledica uzrasnih specifičnosti. Često ekspanzivni u socijalnim odnosima, željni aktivnosti, suočeni sa telom koje se menja i sa novim i drugačijim potrebama, adolescentima na internetu mogu da nađu način da razgovaraju o važnim temama bez straha. Kada su na četu, oni veoma lako mogu da kreiraju različite identitete i da koriste sve prednosti efekta „ne vidiš me – ne vidim te“³⁹.

2.4.2. Vreme sa porodicom i prijateljima i upotreba interneta

Slika 15. Opažanje promena u količini vremena koje se provodi sa porodicom od kada se koristi internet.

39 Više o ovim fenomenima možete pročitati u: Lenhart, 2001, Petrović, Golčevski, Milovanović, 2004, Hinić, 2003.

Slika 16. Opažanje promena u količini vremena koje se provodi sa prijateljima od kada se koristi internet.

Ubedljiva većina ispitanika smatra da u pogledu vremena koje provode sa porodicom i prijateljima u njihovim životima nije došlo ni do kakvih promena od kada upotrebljavaju internet (to, u oba slučaja, tvrdi oko 82% ispitanika). Vodeći se ranijim nalazima, mogli bismo pretpostaviti da bi iskustvo u korišćenju interneta, odnosno intenzitet upotebe, mogli biti faktori koji bi bacili nešto drugačije svetlo na ove nalaze. Ipak, ispostavlja se da nije tako – među ispitanicima koji na internetu provode do dva, ili više od deset sati nedeljno nema statistički značajnih razlika⁴⁰. Mada ovo može delovati pomalo iznenađujuće, prosta računica pokazuje da osoba koja je onlajn 10 sati nedeljno „gubi“ svega oko 85 minuta dnevno. Ako uzmemo u obzir da samo oko 18% naših ispitanika na internetu provodi više od deset sati, jasno nam je zašto nema značajnih razlika.

U ovom delu prikaza rezultata zanimljivo je navesti još jedan podatak: uočenu razliku između muškaraca i žena. U pogledu vremena koje provode sa porodicom i prijateljima od kada koriste internet muškarci i žene se značajno razlikuju – veći pad uočava se kod muškaraca⁴¹. Po našem mišljenju, u ovom slučaju ne radi se o tome da su muškarci spremniji da „žrtvuju“ prijatelje i porodicu – biće da je po sredi nešto daleko jednostavnije: muškarci iz našeg uzorka na internetu provode više vremena od žena⁴².

40 Tabele 25. i 26. sa prikazom rezultata nalaze se u Dodatku.

41 U Dodatku možete pogledati Tabele 27. i 28. sa podacima.

42 Više od 6 sati nedeljno na internetu provodi 45% muškaraca, a među ženama taj procenat je znatno niži, i iznosi nešto više od 32.

2.4.3. Internet i drugi mediji

Kakav je uticaj interneta na „konzumiranje“ tradicionalnih medija? Rezultati poznate Stanfordske studije (Nie & Erbring, 2000) ukazali su na trend opadanja popularnosti drugih medija u odnosu na internet. Naime, oko 50% ispitanika je izjavilo da manje gleda televiziju, a oko jedne trećine njih da manje čita novine, sluša radio i čita knjige. Do sličnih nalaza dolazili su i drugi istraživači⁴³. Ne treba mnogo truda da bi se razumeli ovi podaci: internet je medij koji u sebi objedinjuje sve ostale. On pruža brz i jednostavan pristup širokoj lepezi informacija (s obzirom na ograničenja u trajanju ljudskog života i saznanje kapacitete verovatno neiscrpan izvor podataka) i, što je za čoveka današnjice možda najvažnije – dostupan je kada god se poželi.

Šta kažu naši ispitanici? Pogledajmo rezultate sumirane u tabeli koja sledi.

	manje vremena	isto koliko i pre	više vremena
razgovaram telefonom	27.05	66.01	6.94
čitam dnevnu štampu	32.38	63.36	4.26
gledam televiziju	28.51	67.75	3.75
slušam radio	23.90	69.55	6.55
čitam knjige	23.87	69.70	6.43

Tabela 26. Opažanje promena u količini vremena koje se provodi u upotrebi navedenih tradicionalnih medija, od kada se koristi internet.

Odgovori naših ispitanika ukazuju na postojanje umereno izraženog trenda pada u praćenju svih navedenih tradicionalnih medija. Ubedljivo najveći pad „popularnosti“ beleži dnevna štampa, a potom televizija⁴⁴, dok su se radio i čitanje knjiga pokazali najotpornijim na ovaj trend. Kako objasniti ove nalaze?

Ukoliko pretpostavimo da većinu ljudi zanimaju vesti, a ne analitičko novinarstvo, internet je (budući dinamičniji i dostupan u svako doba dana) u značajnoj prednosti. Da su se u analizi našli i neki drugi oblici štampanih medija, poput različitih časopisa i nedeljnika –

43 Uporedi: Cole, 2003.

44 Slični rezultati dobijeni su i u prošlogodišnjem CePIT-ovom istraživanju među korisnicima iz Srbije (Hinić, 2004).

moguće je da bi situacija bila unekoliko drugačija. Zbog razlika u uzorku, ovu našu pretpostavku možemo samo da ilustrujemo nalazom iz prošlogodišnje studije korisnika interneta u Srbiji. Naime, kada smo postavili pitanje za štampane medije uopšte, a ne samo za dnevnu štampu, procenat ispitanika koji su izjavili da manje vremena posvećuju ovoj aktivnosti iznosio je 25 (Hinić, 2004).

Radio je već pretrpeo jedan veliki udar – pojavu televizije. Možda bi se moglo reći da je jedan od razloga većeg pada praćenja televizije u odnosu na radio u ovom istraživanju to što radio pruža mogućnost da program pratite dok radite mnogo drugih stvari – vozite se na posao, spremate stan, idete u kupovinu.

Uporedimo li po ovim stavkama muškarce i žene, videćemo da statistički značajne razlike postoje samo kod gledanja televizije i čitanja knjiga – naime, žene ovim dvema aktivnostima ipak ostaju vernije u odnosu na muškarce.⁴⁵

Što se uzrasnih razlika tiče, kod mlađih ispitanika (15–19 godina) uočava se izraženiji pad u količini vremena koje se provodi uz televiziju, radio i knjige⁴⁶.

Mada ima mnogo onih koji strahuju od toga da će elektronska izdanja zameniti štampanu reč, to je, bar za sada, daleko od stvarnosti. Da li zbog navike ili peckanja u očima – tek, izgleda da većina nas više voli svoje „papirne“ prijatelje od gledanja u monitor.

2.4.4. Otvorena pitanja

Na kraju ovog sažetog prikaza osnovnih nalaza o upotrebi interneta kao sredstva informisanja i komuniciranja, i pravaca njegovog uticaja na svakodnevni život, želeli bismo da skiciramo odgovor na jedno važno pitanje koje istraživači interneta i njegovih socio-psiholoških efekata postavljaju:

Da li upotreba interneta dovodi do otuđenja pojedinaca i narušavanja porodičnih odnosa?

Uobičajeni pokušaj odgovora na postavljeno pitanje sadržao bi iznošenje nalaza koji govore o tome da osobe koje koriste internet izjavljuju (ili istraživači to preko određenih parametara registruju) da je internet pozitivno/negativno uticao na njihov život, da im je omogućio da komuniciraju sa više ljudi/da „troši“ jako mnogo njihovog vremena, da, od kada su počeli da koriste internet, sa porodicom i

45 Tabele sa podacima označene su brojevima 29. do 33. i nalaze se u Dodatku.

46 U Tabelama 34. do 38. u Dodatku nalaze se kompletni podaci.

prijateljima provode više/manje vremena. Ili se možda ništa nije ni promenilo...

Čitajući prethodne rečenice čitalac je mogao u jednom trenutku biti zbunjen: šta zapravo možemo da kažemo o uticaju interneta na socijalne odnose pojedinaca? Naime, rezultati i zaključci brojnih studija nisu nikako jednoznačni. Na kraju obično dođemo na pitanje razlika u metodologiji, mnoštva činilaca koji su delovali manje ili više sistematski, i čitava, u početku koherentna priča, počne lagano da se razvodnjava. Možda bi trebalo da se zapitamo: da li od samog početka pitanje postavljamo na pogrešan način?

Već su nalazi Patnamove studije, objavljeni u u radu *Bowling Alone: The Collapse and revival of American Community* (Putnam, 1995) skretali pažnju javnosti na rastuće izlovanje pojedinaca. U ovom ključu, internet je logično mogao biti viđen kao ozbiljna pretnja i ličnom, ali i građanskom zdravlju i blagostanju. Tačka u kojoj bi se perspektiva mogla obrnuti je reformulisanje ranije postavljenog pitanja: da li je internet zaista uzrok, ili samo medij kroz koji se mogu ispoljiti neki društveni fenomeni, među kojima svakako može biti i rastući stepen otuđenosti?

Prihvatio li drugu od ponuđenih alternativa čini nam se da ćemo čitav proces razvoja interneta i njegovog uticaja na sve sfere društvenog života mnogo bolje razumeti. Naposljetku, internet u prvim fazama svog razvoja nije bio ništa drugo do standard za razmenu informacija. Bogatstvo značenja koje mu je pridodato – pridodali smo mu sami. On je postao samo ono što smo mi od njega stvorili, oblikujući ga prema sopstvenim potrebama. Da li je tvorevina počela da oblikuje tvorca u spletu složenih interakcija – pitanje je na koje odgovor prepuštamo čitaocu.

3. Odlike upotrebe interneta: analiza gradova

Istraživanja koja govore o pristupu i upotrebi interneta u Jugoistočnoj Evropi ima veoma malo. Razlog: stepen razvoja informacionog društva u ovim državama je nizak, a uporedo sa njim ide i relativno nizak nivo svesti o značaju, kako značajnosti promena koje ono donosi, tako i važnosti njegovog sistematskog praćenja i ispitivanja.

Vodeći računa da je, kako je to ranije već rečeno, ispitani uzorak u ovom istraživanju prigodan, te da su zaključci koje možemo izneti na osnovu poređenja po gradovima ograničeni, prikazaćemo samo

glavne razlike koje su uočene. Trudićemo se da to učinimo na takav način da čitaocu omogućimo da sagleda osnovne trendove koje smo registrovali u pogledu pristupa i upotrebe interneta u ispitivanim gradovima, koristeći kao oslonac rezultate iz drugih relevantnih studija koje su nam stajale na raspolaganju.

Pre nego što pređemo na uporedno predstavljanje nalaza iz osam ispitivanih gradova, nudimo čitaocu pregledne prikaze stanja u razvoju upotrebe interneta koji sadrže podatke o broju korisnika u matičnim zemljama (iz nekoliko izvora), kao i osnovne rezultate CePIT-ove studije. Ovi prikazi čitaocu bi trebalo da posluže kao mapa za bolje i lakše razumevanje trendova u sadašnjem razvoju infomacionog društva u regionu Jugoistočne Evrope. Podaci o učestalosti bavljenja različitim aktivnostima onlajn i pretraživanju određenih kategorija sadržaja na internetu, prikazani su na grafikonima datim u okviru ovih preglednih prikaza svakog od gradova. S obzirom da tehničke mogućnosti ne dozvoljavaju navođenje naziva onlajn aktivnosti i sadržaja u samim grafikonima, prilažemo pregled ispitivanih sadržaja i aktivnosti sa oznakama koje su im date.

Oznaka	Kategorija sadržaja
S1	Politika
S2	Biznis
S3	Sport
S4	Kompjuteri i tehnologija
S5	Umetnost i kultura
S6	Obrazovanje
S7	Popularna kultura
S8	Pornografija
S9	Muzika
S10	Putovanja i turizam
S11	Zdravlje i medicina
S12	Nauka
S13	Verski sadržaji

Oznaka	Tip aktivnosti
C1	Pišem/čitam imejl poruke
C2	Četujem ili koristim instant mesifžing
C3	Šaljem poruke na forume, mejling liste i sl.
C4	Čitam blogove
C5	Tražim podatke/informacije koji su mi potrebni
C6	Pretražujem mrežu bez nekog određenog cilja – surfujem
C7	Pregledam šta je novo na mojim omiljenim sajtovima
C8	Čitam vesti/novine/magazine
C9	Učestvujem u onlajn igrama – gejming
C10	Čitam/skidam razne tekstove/članke/knjige
C11	Skidam muziku/ filmove
C12	Koristim Intenret za posao/školu

Ljubljana

Broj korisnika interneta u Sloveniji: 1 080 000(55%)⁴⁷.

Posedovanje računara: 89,5 procenata ispitanika poseduje računar.

Pristup internetu: najčešće od kuće (58%) i s posla (32,5%).

Način konektovanja: DSL (34.5%) i modemski (23.5%).

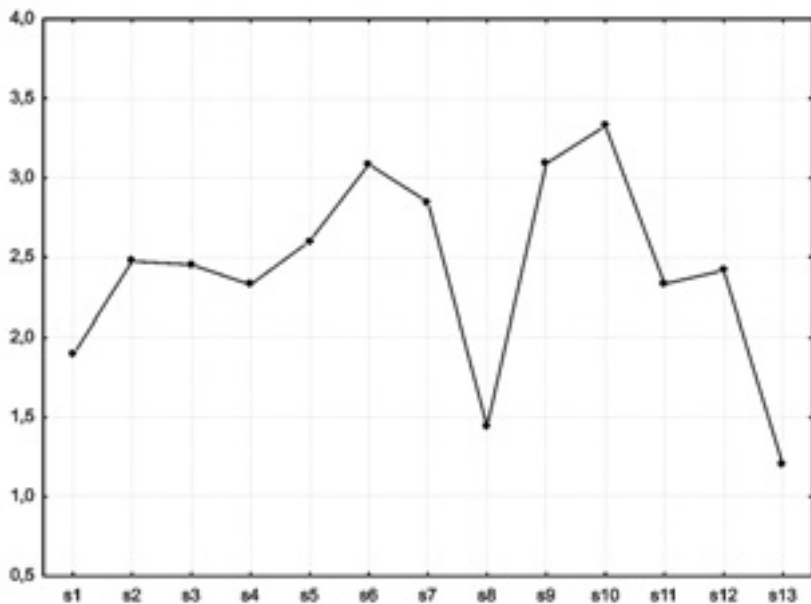
Broj novih korisnika interneta: 11.9% ispitanika koristi internet godinu dana ili manje.

Broj sati nedeljno provedenih na internetu: više od 6 sati na internetu provodi 40,5% ispitanika.

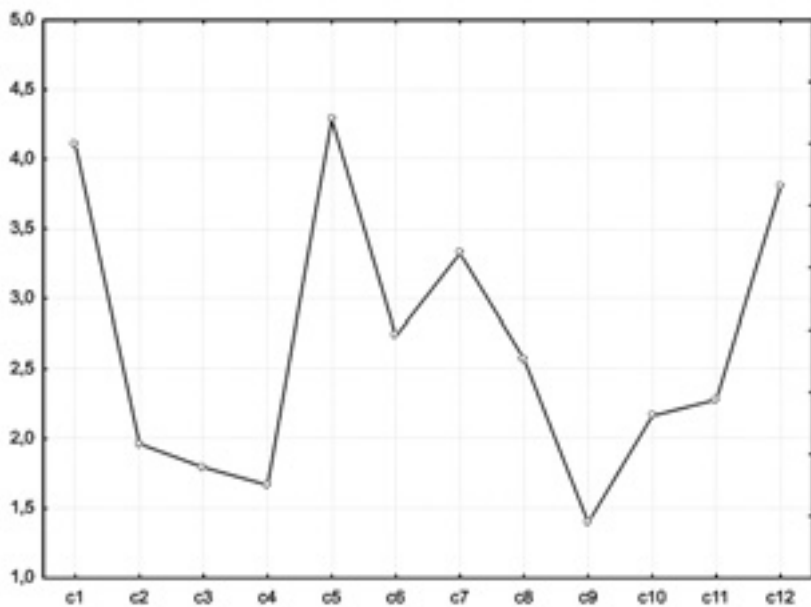
Frekventnost pretrage sadržaja na internetu: najčešće se pretražuju informacije vezane za putovanje i turizam.

Frekventnost angažovanja u specifičnim aktivnostima na internetu: onlajn se najčešće vrši pretraga interneta i koristi se imejl servis.

⁴⁷ Izvor: eEurope+ 2003 Progress Report, februar 2004. godine, http://www.em-cis2004.hu/dokk/binary/30/17/3/eEurope_Final_Progress_Report.pdf; procene RIS-a keču se oko 713 000 (43%), <http://slovenia.ris.org/main/baza/baza.php?bid=63>

Slika 17. Proseci procena učestalosti pretrage različitega sadržaja (Ljubljana).

Slika 18. Proseci procena učestalosti obavljanja različitega onlajn aktivnosti (Ljubljana).

Zagreb

Broj korisnika interneta u Hrvatskoj: 1.194.000 (34.4%)⁴⁸.

Posedovanje računara: 74,11% ispitanika poseduje računar.

Pristup internetu: najčešće od kuće (47,21%) i s posla (35,53%).

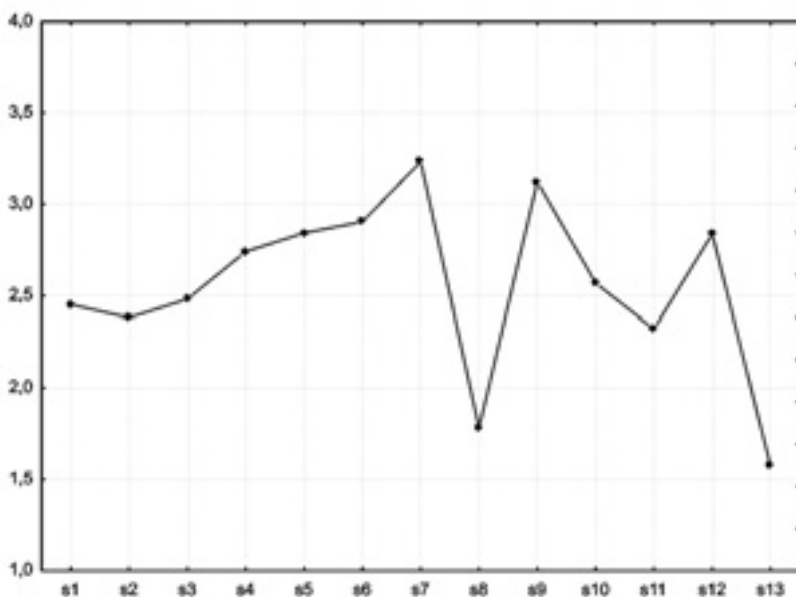
Način konektovanja: modemski (34.52%) i ISDN (29.95%).

Broj novih korisnika interneta: 13.19% ispitanika koristi internet godinu dana ili manje.

Broj sati nedeljno provedenih na internetu: više od 6 sati na internetu provodi 36,55% ispitanika.

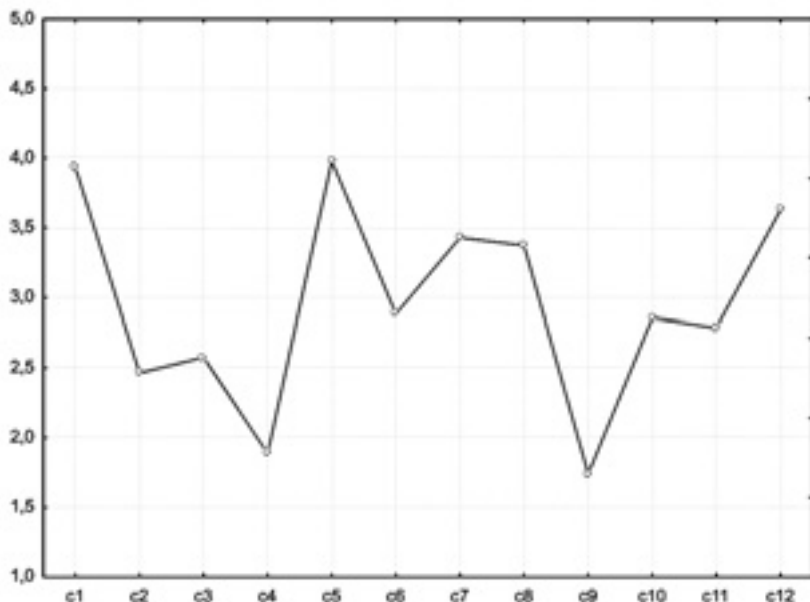
Frekventnost pretrage sadržaja na internetu: najčešće se pretražuju informacije vezane za popularnu kulturu i muziku.

Frekventnost angažovanja u specifičnim aktivnostima na internetu: onlajn se najčešće vrši pretraga interneta i koristi se imejl servis.

Slika 19. Proseci procena učestalosti pretrage različitih sadržaja (Zagreb).

⁴⁸ Procena koju daje GfK Online Monitor, novembar 2004, <http://www.gfk.hr/press/internet4.htm>; procene za Hrvatsku veoma variraju – CIA – The World Factbook navodi podatak od 1.014 000, a New Media Review 480 000 korisnika, <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/hr.html>.

Slika 20. Proseci procena učestalosti obavljanja različitih onlajn aktivnosti (Zagreb).

Sarajevo

Broj korisnika interneta u BiH: 120 000 (4.5%)⁴⁹.

Posedovanje računara: 75,76% ispitanika poseduje računar.

Pristup internetu: najčešće od kuće (61,11%) i s posla (21,21%).

Način konektovanja: modemski (80.21%).

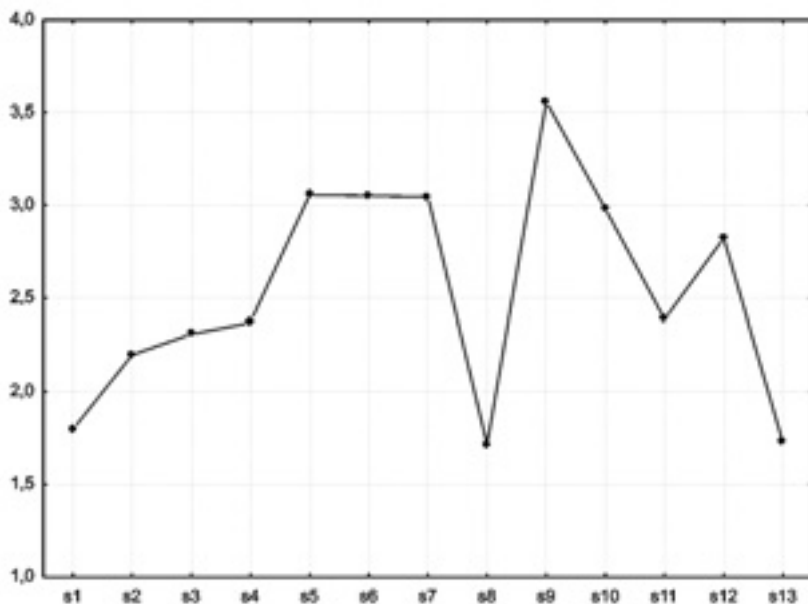
Broj novih korisnika interneta: 10,1% ispitanika koristi internet godinu dana ili manje.

Broj sati nedeljno provedenih na internetu: više od 6 sati na internetu provodi 32,8% ispitanika.

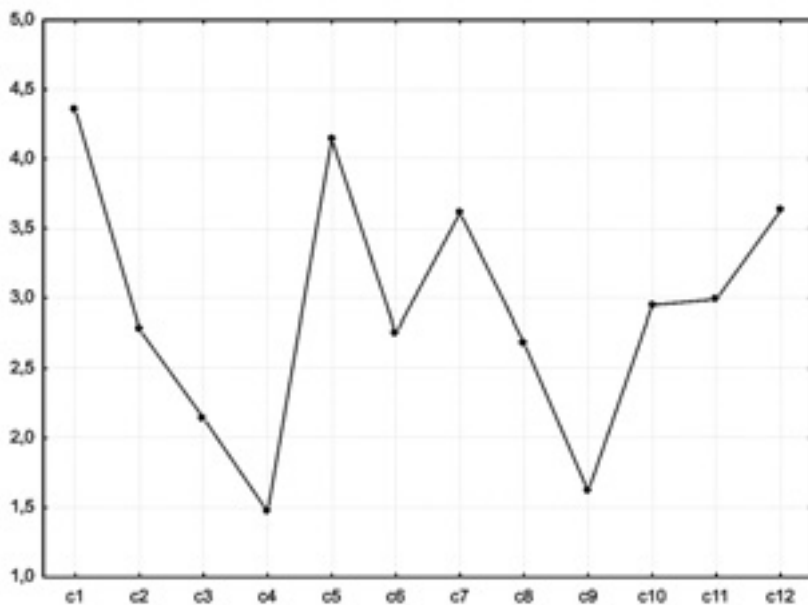
Frekventnost pretrage sadržaja na internetu: najčešće se pretražuju informacije vezane za muziku.

Frekventnost angažovanja u specifičnim aktivnostima na internetu: onlajn se najčešće vrši pretraga interneta i koristi se imejl servis.

⁴⁹ Procena iz: LSMS Study, prema: Hadžialić, 2003.

Slika 21. Proseci procena učestalosti pretrage različitih sadržaja (Sarajevo).

Slika 22. Proseci procena učestalosti obavljanja različitih onlajn aktivnosti (Sarajevo).

Beograd

Broj korisnika interneta u Srbiji i Crnoj Gori: 847 000 (8.1%)⁵⁰.

Posedovanje računara: 85% ispitanika poseduje računar.

Pristup internetu: najčešće od kuće (63%) i s posla (23%).

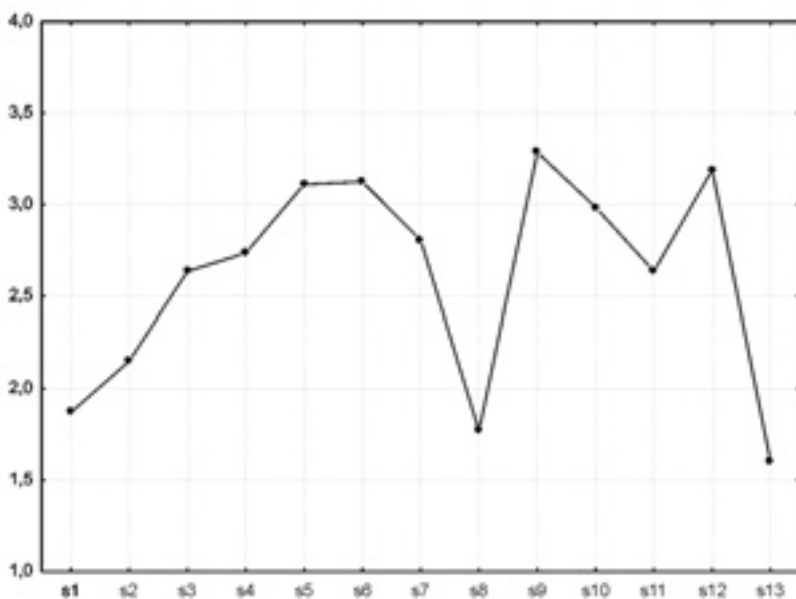
Način konektovanja: modemska (71%).

Broj novih korisnika interneta: 19.04% ispitanika koristi internet godinu dana ili manje.

Broj sati nedeljno provedenih na internetu: više od 6 sati na internetu provodi 23,5% ispitanika.

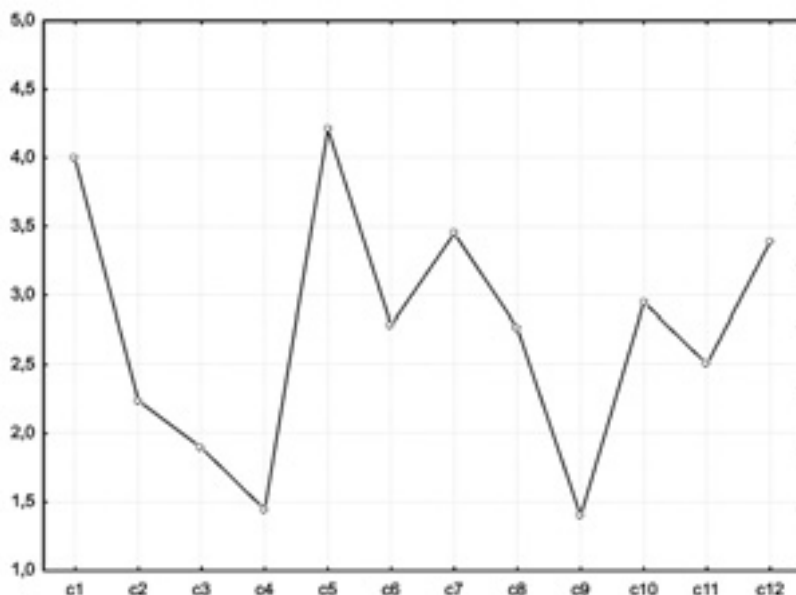
Frekventnost pretrage sadržaja na internetu: najčešće se pretražuju informacije vezane za muziku i verske sadržaje.

Frekventnost angažovanja u specifičnim aktivnostima na internetu: onlajn se najčešće vrši pretraga interneta i koristi se imejl servis.

Slika 23. Proseci procena učestalosti pretrage različitih sadržaja (Beograd).

⁵⁰ Izvor: Internet World Stats, <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm#e>; isti podatak navodi i CIA – The World Factbook, <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/yi.html>

Slika 24. Proseci procena učestalosti obavljanja različitih onlajn aktivnosti (Beograd).

Podgorica

Broj korisnika interneta u Srbiji i Crnoj Gori: 847 000 (8.1%)⁵¹.

Posedovanje računara: 78,79% ispitanika poseduje računar.

Pristup internetu: najčešće od kuće (70,35%).

Način konektovanja: modemska (70.9%).

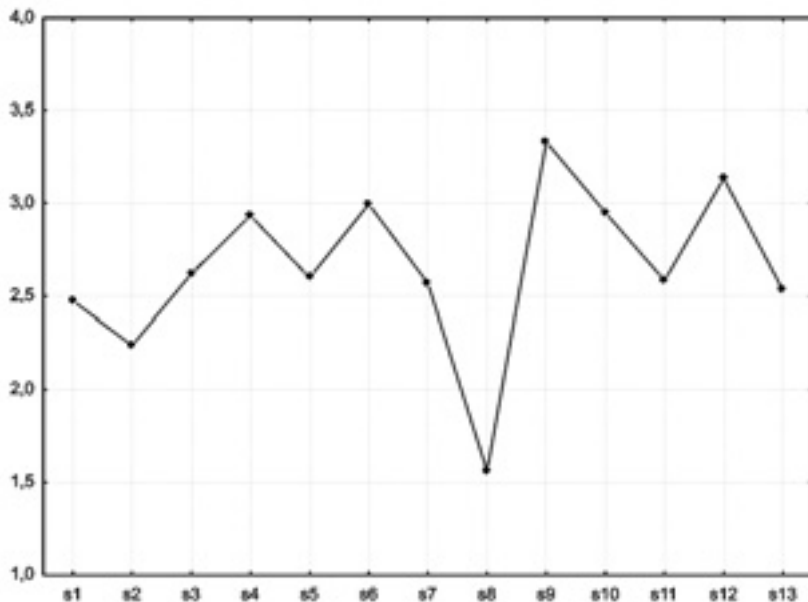
Broj novih korisnika interneta: 34,17% ispitanika koristi internet godinu dana ili manje.

Broj sati nedeljno provedenih na internetu: više od 6 sati na internetu provodi 52,76% ispitanika.

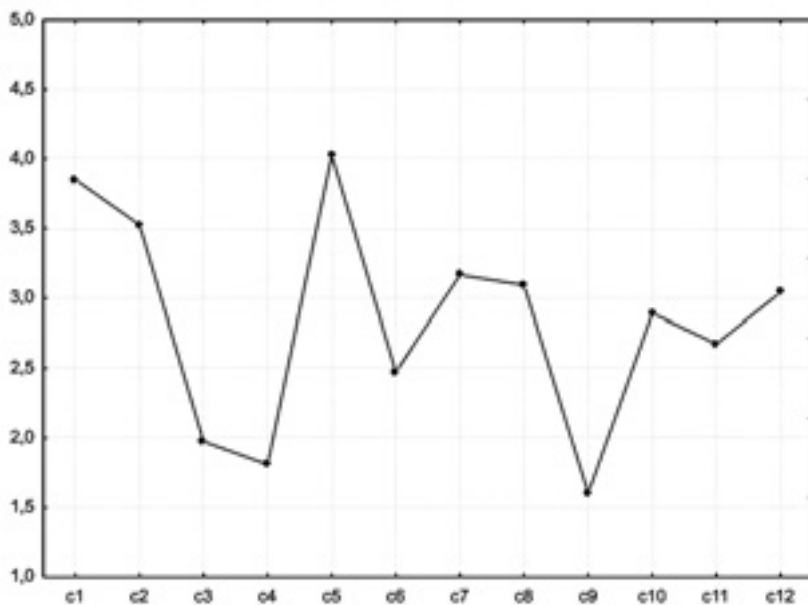
Frekventnost pretrage sadržaja na internetu: najčešće se pretražuju informacije vezane za muziku i nauku.

Frekventnost angažovanja u specifičnim aktivnostima na internetu: onlajn se najčešće vrši pretraga interneta i koristi se imejl servis.

51 Izvor: Internet World Stats, <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm#e>; isti podatak navodi i CIA – The World Factbook, <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/yi.html>

Slika 25. Proseci procena učestalosti pretrage različitih sadržaja (Podgorica).

Slika 26. Proseci procena učestalosti obavljanja različitih onlajn aktivnosti (Podgorica).

Bukurešt

Broj korisnika interneta u Rumuniji: 4 330 000 (20%)⁵².

Posedovanje računara: 73.37% ispitanika poseduje računar.

Pristup internetu: najčešće od kuće (46%) i s posla (33.5%).

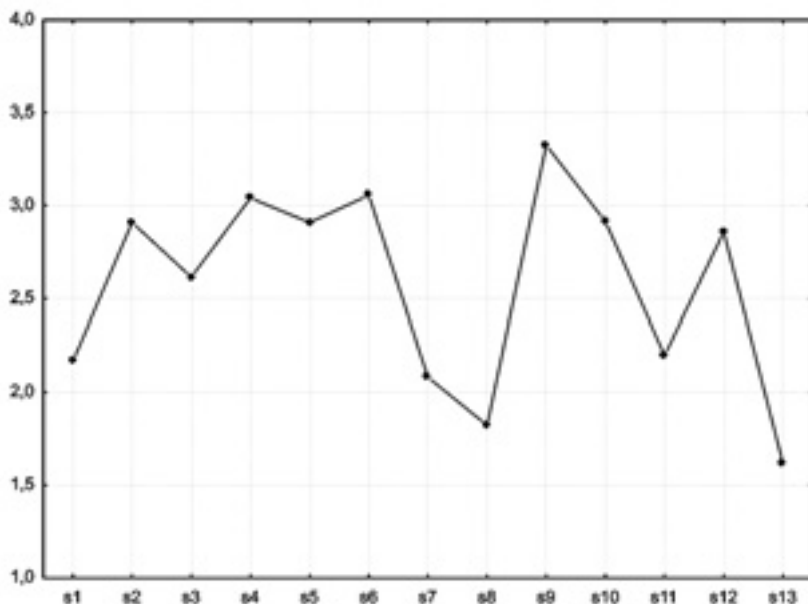
Način konektovanja: kablovski (35.5%) i modemski (25%).

Broj novih korisnika interneta: 18.09% ispitanika koristi internet godinu dana ili manje.

Broj sati nedeljno provedenih na internetu: više od 6 sati na internetu provodi 54% ispitanika.

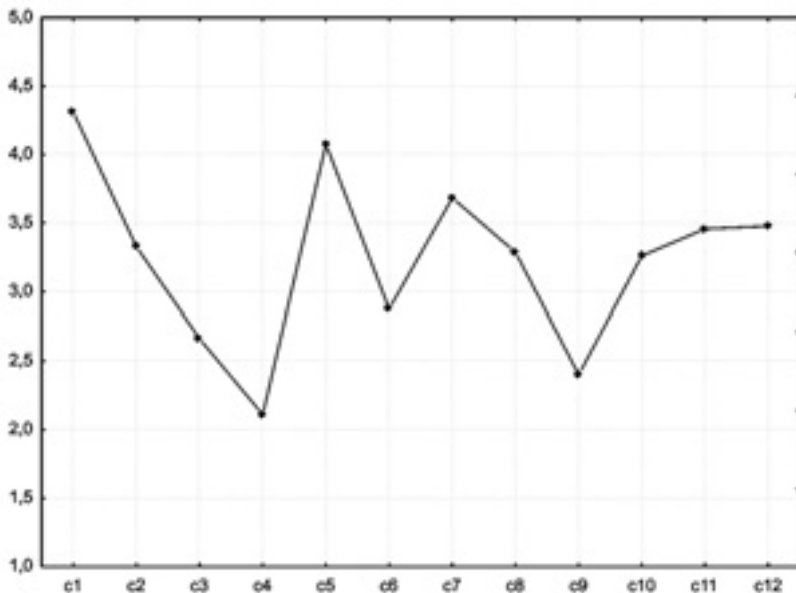
Frekventnost pretrage sadržaja na internetu: najčešće se pretražuju informacije vezane za muziku, obrazovanje i kompjutere i tehnologiju.

Frekventnost angažovanja u specifičnim aktivnostima na internetu: onlajn se najčešće vrši pretraga interneta i koristi se imejl servis.

Slika 27. Proseci procena učestalosti pretrage različitih sadržaja (Bukurešt).

52 Izvor: Internet World Stats, <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm#e>

Slika 28. Proseci procena učestalosti obavljanja različitih onlajn aktivnosti (Bukurešt).

Skoplje

Broj korisnika interneta u Makedoniji: 100 000 (4.9%)⁵³.

Posedovanje računara: 71.12% ispitanika poseduje računar.

Pristup internetu: najčešće od kuće (51,85%), s posla (22,22%) i iz internet kafea (20,63%).

Način konektovanja: modemski (68,78%).

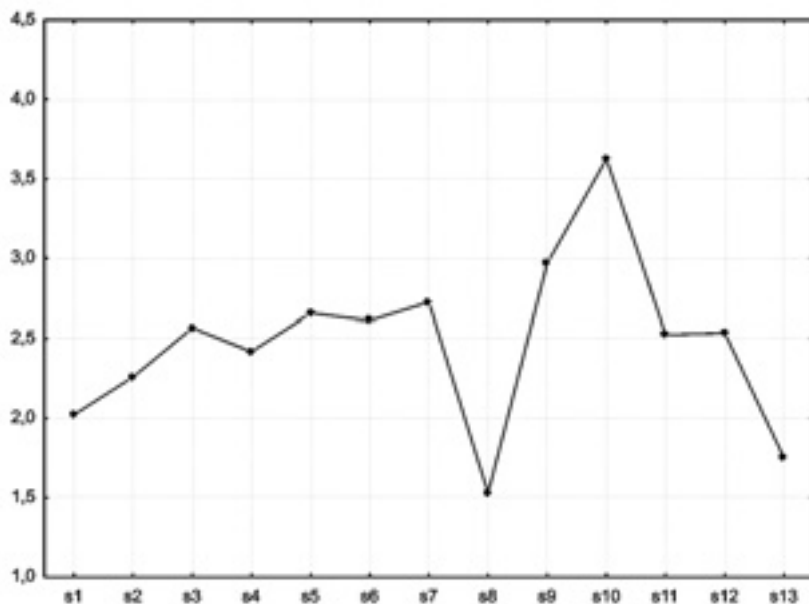
Broj novih korisnika interneta: 15.38% ispitanika koristi internet godinu dana ili manje.

Broj sati nedeljno provedenih na internetu: više od 6 sati na internetu provodi 23,81% ispitanika.

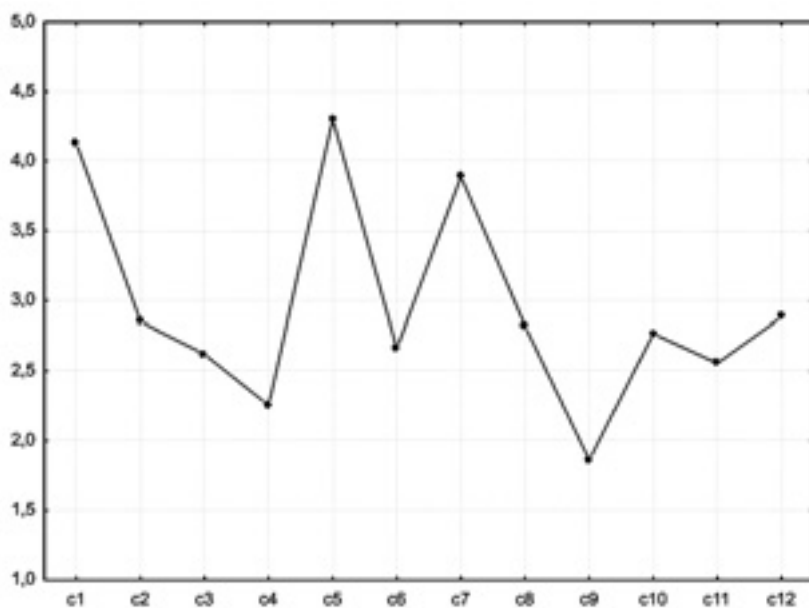
Frekventnost pretrage sadržaja na internetu: najčešće se pretražuju informacije vezane za putovanje i turizam.

Frekventnost angažovanja u specifičnim aktivnostima na internetu: onlajn se najčešće vrši pretraga interneta, koristi se imejl servis i pregledaju omiljeni sajtovi.

53 Izvor: Internet World Stats, <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm#e>

Slika 29. Proseci procena učestalosti pretrage različitih sadržaja (Skoplje).

Slika 30. Proseci procena učestalosti obavljanja različitih onlajn aktivnosti (Skoplje).

Sofija

Broj korisnika interneta u Bugarskoj: 1 450 000 (19%)⁵⁴.

Posedovanje računara: 65.96% ispitanika poseduje računar.

Pristup internetu: najčešće s posla (38.4%), od kuće (30,8%) i iz internet kafea (22.22%).

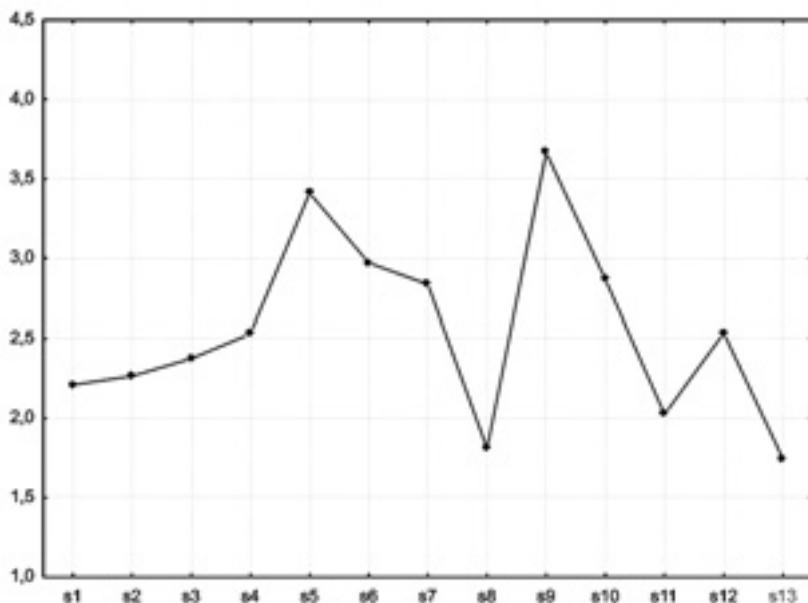
Način konektovanja: kablovski (56,5%).

Broj novih korisnika interneta: 7.83% ispitanika koristi internet godinu dana ili manje.

Broj sati nedeljno provedenih na internetu: više od 6 sati na internetu provodi 48% ispitanika.

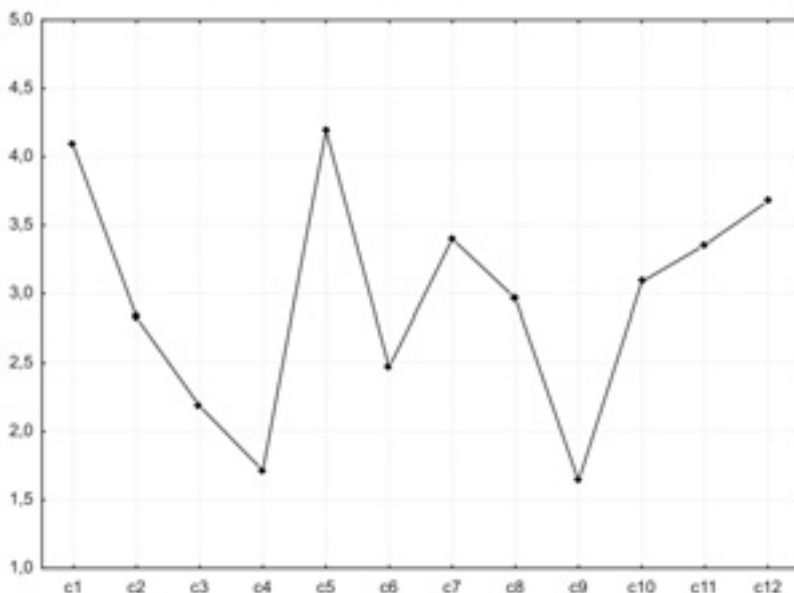
Frekventnost pretrage sadržaja na internetu: najčešće se pretražuju informacije vezane za muziku i umetnost i kulturu.

Frekventnost angažovanja u specifičnim aktivnostima na internetu: onlajn se najčešće vrši pretraga interneta i koristi se imejl servis.

Slika 31. Proseci procena učestalosti pretrage različitih sadržaja (Sofija).

54 Izvor: Internet World Stats, <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm#e>

Slika 32. Proseci procena učestalosti obavljanja različitih onlajn aktivnosti (Sofija).

3.1. Pristup: analiza gradova

U prethodnim odeljcima prikazali smo neke opšte tendencije u pogledu pristupa i upotrebe interneta u celokupnom uzorku korisnika interneta iz glavnih gradova država Jugoistočne Evrope. U ovom delu iznećemo uporedni prikaz nalaza po pojedinačnim gradovima. Nastojaćemo da posebno naglasimo one njihove međusobne razlike koje smatramo indikativnim pokazateljima stanja u razvoju informacionog društva.

3.1.1. Posedovanje računara

Imate li kompjuter kod kuće?		
gradovi	da	ne
Ljubljana	89.50	10.50
Zagreb	74.11	25.89
Beograd	85.00	15.00
Sarajevo	75.76	24.24

Podgorica	78.79	21.21
Skoplje	71.12	28.88
Bukurešt	73.37	26.63
Sofija	65.96	34.04

Tabela 27. Posedovanje računara u različitim gradovima.⁵⁵

Iako se u svim gradovima jasno može uočiti trend da većina ispitivanih korisnika interneta poseduje računar, razlike među pojedinim gradovima su značajne. Stanje je najbolje u Ljubljani (89.5%) i Beogradu (85%)⁵⁶, a najmanje ispitanika iz Sofije izjavljuje da poseduje računar. Mada ovi podaci na prvi pogled mogu delovati ohrabrujuće, još jednom naglašavamo da se oni odnose *samo na korisnike interneta*.

3.1.2. Mesto najčešćeg pristupa

Odakle najčešće koristite internet?					
gradovi	od kuće	s posla	od prijatelja	iz int. kafea	drugde
Ljubljana	58.00	32.5	5.00	0.50	3.50
Zagreb ⁵⁷	47.21	35.54	8.12	3.55	5.58
Beograd	63.00	23.00	10.00	1.00	2.50
Sarajevo	61.11	21.21	4.04	12.63	0.51
Podgorica	70.35	11.06	7.54	6.03	4.52
Skoplje	51.85	22.22	4.23	20.63	0.53
Bukurešt	46.00	33.50	8.50	11.00	0.50
Sofija	30.80	38.40	7.57	22.22	1.01

Tabela 28. Mesto najčešćeg pristupa internetu po gradovima.⁵⁷

55 Podaci su izraženi u procentima.

56 Poređenja radi, u prošlogodišnjoj studiji, 84% ispitanih korisnika iz Beograda reklo je da poseduje računar (Golčevski, Milovanović, Bakić, Sitarski, 2004, str. 133).

57 Prema istraživanju WUGNET-a, 2/3 korisnika internetu pristupa od kuće, prema: <http://www.etcnewmedia.com/review/default.asp?SectionID=11&CountryID=59#usage>, Istraživanje GFK Online Monitor-a pokazalo je da bi taj procenat

Rezultati pokazuju da među gradovima postoji nekoliko indikativnih razlika. Na prvom mestu, našu pažnju privlači činjenica da u Skoplju i u Sofiji veliki broj ispitanika (20.63, odnosno 22.22%) internetu najčešće pristupa iz internet kafea. Što se Sofije tiče, situacija u zemlji čija je ona prestonica delimično jeste karakteristična i po tome što je u periodu od maja do oktobra 2003. godine broj korisnika porastao za čak 13%, i to pre svega zahvaljujući tome što je poboljšana situacija u pogledu broja javnih mesta na kojima je omogućen pristup internetu (*public access points*) (Yalamov, 2004).

Druga zanimljivost tiče se značajnih odstupanja u pogledu broja ispitanika koji internetu najčešće pristupaju od kuće, odnosno s posla. U većini gradova ispitanici onlajn češće idu od kuće (trend je najizraženiji u Podgorici, gde čak 70% ispitanika dominantno pristupa od kuće), a odstupanje uočavamo jedino u Sofiji gde situacija ide u korist posla kao mesta najčešćeg pristupa. Ovaj podatak biće nam jasniji ukoliko ga sagledamo i u svetlu nalaza iz studije koju je sproveo *ARC Fund*, a po kojoj skoro podjednak broj korisnika pristup računaru (iako to nije isto što i internetu) ima od kuće i s posla (Yalamov, 2004).

Mada bi, uopšteno govoreći, nalaz da se internetu češće pristupa od kuće nego s posla mogao da sugeriše ograničeniju upotrebu u poslovne svrhe, taj zaključak se na osnovu ovih podataka ne može izvesti, budući da ispitanicima nije postavljeno pitanje odakle sve imaju pristup, već odakle *najčešće* pristupaju internetu.

3.1.3. Zadovoljstvo kvalitetom pristupa i način povezivanja

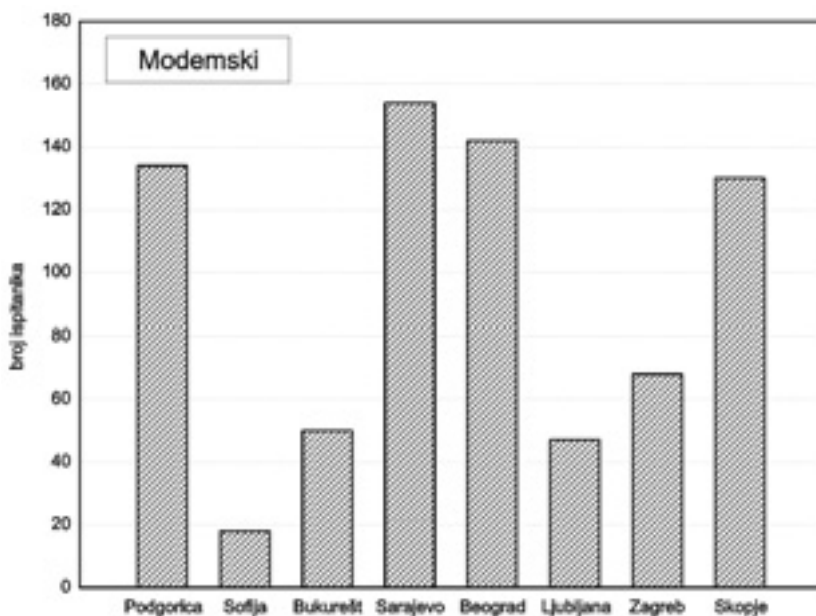
Zadovoljstvo pristupom					
gradovi	veoma nezadovoljan	umereno nezadovoljan	ni zadovoljan ni nezadovoljan	umereno zadovoljan	veoma zadovoljan
Ljubljana	7.00	14.50	15.50	36.00	23.50
Zagreb	4.57	7.11	38.07	27.92	20.30
Beograd	10.00	18.00	23.50	37.00	11.00
Sarajevo	7.07	16.16	32.32	33.84	9.09

mogao biti i znatno veći – po njihovim podacima to čini čak 84% korisnika,, <http://www.gfk.hr/press/internet4.htm>

Podgorica	3.01	9.55	26.13	44.22	14.57
Skoplje	8.99	15.34	38.10	28.04	9.52
Bukurešt	8.00	13.00	25.00	31.50	22.00
Sofija	1.00	8.50	20.50	56.50	13.50

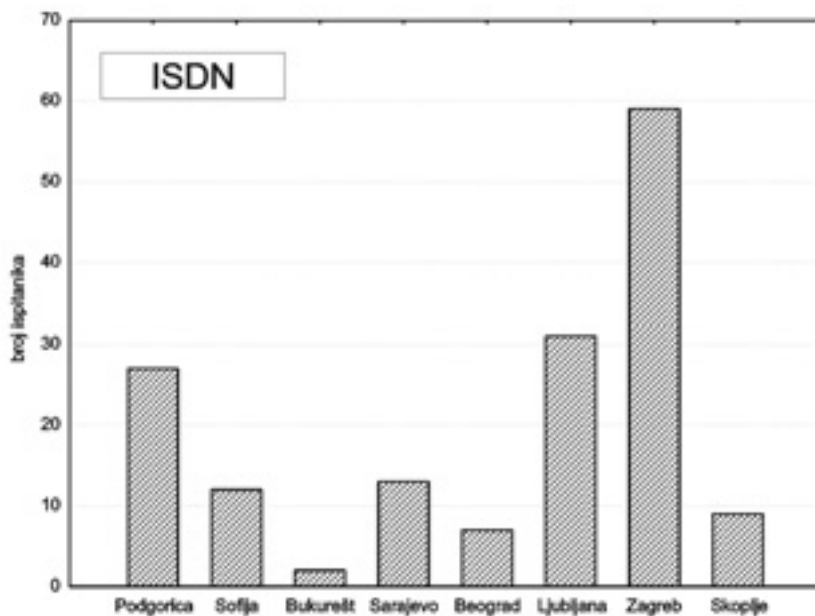
Tabela 29. Razlike u zadovoljstvu pristupom po gradovima.

Iz tabele⁵⁸ vidimo da su kvalitetom pristupa najzadovoljniji ispitanici iz Sofije (čak 70% njih je umereno ili veoma zadovoljno), Ljubljane i Podgorice (58.79%), a najmanje su zadovoljni ispitanici iz Skoplja (samo 37,56% zadovoljnih). Kako je u prikazu opštih podataka već iznesen nalaz da je zadovoljstvo pristupom zavisilo u značajnoj meri od načina povezivanja, pogledajmo kakvim podacima u vezi sa tim raspoložemo za svaki od gradova.

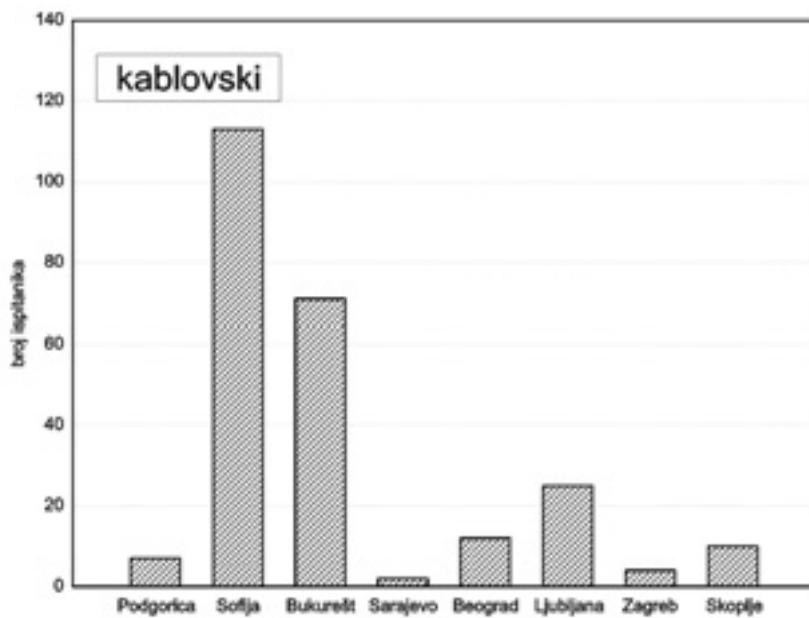

Slika 33. Broj ispitanika koji modemski pristupaju internetu, po gradovima.

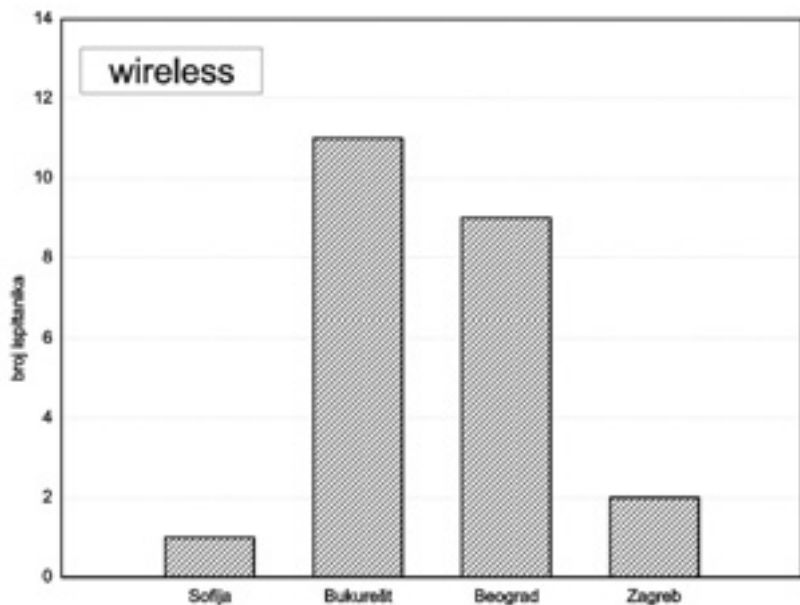
58 U daljem tekstu ovog članka u tabelama će biti prikazivani procenti koji su računati uzimajući u obzir i one ispitanike koji nisu dali odgovore, dok će u tekstu biti korišćeni korigovani procenti.

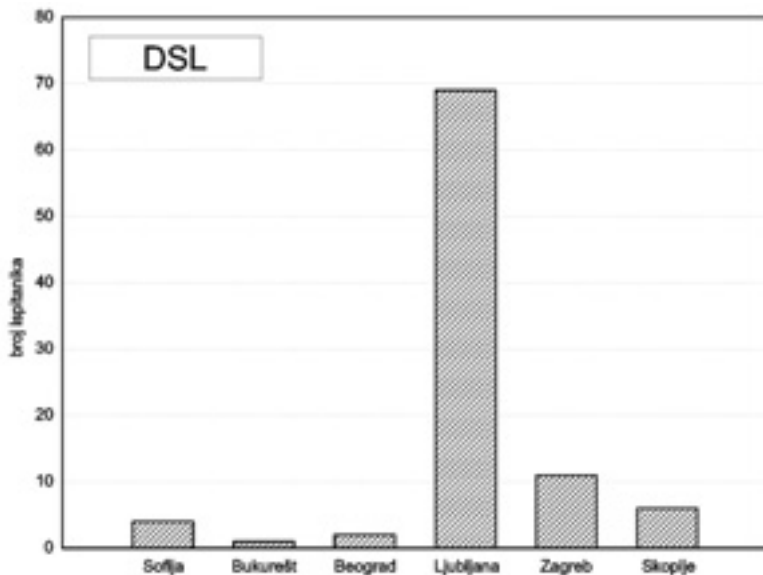
Slika 34. Broj ispitanika sa ISDN pristupom internetu, po gradovima.

Slika 35. Broj ispitanika koji kablovski pristupaju internetu, po gradovima.

Slika 36. Broj ispitanika sa *wireless* pristupom internetu, po gradovima.

Slika 37. Broj ispitanika sa DSL pristupom internetu, po gradovima.

Izraženo visoko zadovoljstvo kvalitetom pristupa ispitanika iz Sofije sada nam je u potpunosti jasno – čak 56.5% ispitanika povezuje

se kablovski. U Ljubljani se čak 34.5% ispitanika povezuje koristeći DSL, a u Bukureštu 35% ispitanika kablovski. Sa druge strane, situacija u Podgorici, Skoplju, Beogradu i Sarajevu je slična – od dve trećine do tri četvrtine ispitanika povezuje se koristeći klasični *dial-up* modem. I dok su korisnici iz Skoplja veoma nezadovoljni, čini se da korisnicima iz Podgorice ovakva situacija ne smeta, te svoj pristup smatraju sasvim zadovoljavajućim. Jedno od verovatnih objašnjenja ovog nalaza u vezi je sa iskustvom pri upotrebi interneta. Zbog toga ćemo se u kasnijem delu teksta ponovo osvrnuti na ovo u vezi sa razlikama među gradovima u pogledu priraštaja korisnika u prethodnih godina dana.

Uporedimo sada trend uočen u ovom istraživanju sa rezultatima nekih drugih studija koje nam stoje na raspolaganju. U ranije navedenoj studiji *ARC Fund-a* (Yalamov, 2004) pojavljuje se podatak da se većina korisnika (tačnije 67%) u Bugarskoj (dakle, ne u Sofiji) povezuje modemski (*dial-up*), dok se beleži izuzetno veliki rast broja korisnika koji imaju kablovski pristup. Rezultati koje smo mi u ovoj studiji dobili upravo bi mogli biti pokazatelj rastuće tendencije kablovskog povezivanja koja je uočena u Bugarskoj.

Rezultati iz Ljubljane takođe otvaraju prostor za diskusiju. Istraživači *RIS-a* (*Research on Internet in Slovenia*) navode da se 60% korisnika povezuje koristeći *dial-up* modem, kablovski 16%, ISDN-om 13%, a DSL-om 8% korisnika⁵⁹. U našem istraživanju, ispitanici iz Ljubljane dominantno se povezuju koristeći DSL. Uočena razlika u dobijenim podacima je znatna, a mogući uzrok ovakve disproporcije verovatno treba tražiti i u mogućnosti da je broj korisnika koji se iz Ljubljane povezuje DSL-om, veći od broja korisnika koji to čine iz ostalih delova Slovenije.

Podaci dobijeni u Sarajevu u potpunosti su u skladu sa navodima iz studija koje su sprovedene pod pokroviteljstvom *ICT Foruma UNDP-a* – najveći broj korisnika interneta iz BiH povezuje se upotrebom *dial-up* modema (Hadžialić, 2003).

3.2. Upotreba: analiza gradova

Ima li u ispitivanim gradovima razlika s obzirom na „internet staž“ korisnika? Kako se karakteristike pristupa odražavaju na intenzitet upotrebe interneta? Ko bi želeo da više vremena provodi onlajn a ko

⁵⁹ Sa sajta RIS-a, <http://slovenia.ris.org/main/baza/baza.php?bid=63>

ne? Komparativni prikaz karakteristika upotrebe interneta po gradovima koji sledi trebalo bi da nam omogući da dobijemo odgovore na ova pitanja.

3.2.1. Dužina i intenzitet upotrebe

Dužina upotrebe interneta						
gradovi	manje od 1 godine	2 godine	3 godine	4 godine	5 godina	6 god. i više
Ljubljana	10.00	13.00	10.50	14.50	18.00	18.00
Zagreb	12.18	17.25	11.17	14.21	14.72	22.84
Beograd	16.00	18.50	11.50	9.50	14.00	14.50
Sarajevo	10.10	16.67	20.71	16.16	14.65	14.14
Podgorica	34.17	19.60	17.59	11.56	11.06	5.03
Skoplje	14.81	30.16	15.34	12.17	14.29	9.52
Bukurešt	17.00	23.50	23.50	15.50	7.50	7.00
Sofija	6.50	13.00	14.50	10.50	16.50	22.00

Tabela 30. Dužina upotrebe interneta po gradovima.

Ubedljivo najveći priraštaj korisnika u ispitivanim uzorcima beležimo u Podgorici, gde čak 34.5% ispitanika koristi internet godinu dana ili manje. Ovo bi mogao da bude pokazatelj (uz sva ograničenja u zaključivanju koja su posledica karakteristika našeg uzorka) da u Podgorici, odnosno Crnoj Gori, razvoj informacionog sektora unekoliko zaostaje u odnosu na ostale ispitivane gradove, tj. zemlje. Naime, ovako visok porast broja korisnika karakterističan je obično za područja u kojima je razvoj IKT sektora u početnim fazama⁶⁰, dok se kasnije procenat priraštaja smanjuje i stabilizuje. Najniži priraštaj uočavamo u uzorku iz Sofije – svega 7.83% ispitanika počelo je da koristi internet u prethodnih godinu dana.

60 Pogledati podatke koje o porastu broja korisnika navodi Internet World Stats, <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm#e>

Podatak koji navodi RIS o porastu broja korisnika interneta u Sloveniji kaže da ih godišnje ima oko 80 000, odnosno oko 11% na godišnjem nivou. Ovaj nalaz u rangu je rezultata do kojih smo i mi došli (12%).

Situacija koju zapažamo u Beogradu u skladu je sa našim prošlogodišnjim nalazima o godišnjem priraštaju broja korisnika – 2003. godine taj je broj iznosio oko 17%, dok u ovoj studiji on iznosi 19% (Golčevski, Milovanović, Bakić, Sitarski, 2004)⁶¹.

Statistički značajne razlike između polova u pogledu dužine upotrebe interneta postoje jedino među ispitanicima iz Skoplja – u poslednje tri godine priraštaj kod žena iznosi čak oko 74%. Iako se može dogoditi da je ova velika razlika posledica odlika našeg uzorka, moguće je da ovako visok procenat ipak ukazuje na tendenciju većeg porasta broja žena među korisnicima interneta u Skoplju u poslednje tri godine⁶².

Kada smo u prikazu opštih nalaza za čitav uzorak diskutovali pitanje priraštaja u poslednjih godinu dana, uočili smo da se najveći priraštaj beleži u kategoriji ispitanika sa najnižim ekonomskim statusom. Posmatrano po gradovima, najupadljiviji su nalazi iz Podgorice i Skoplja. Tako u Podgorici priraštaj kod najsiromašnijih u ispitivanom uzorku iznosi oko 67%, a u kategoriji najimućnijih oko 25%. U Skoplju manje od godinu dana internet koristi oko 38% najsiromašnijih, odnosno 6.1% najimućnijih⁶³.

Govoreći o zadovoljstvu kvalitetom pristupa, rekli smo da ćemo se na to pitanje vratiti još jednom, tačnije kada budemo govorili o dužini upotrebe interneta. Sada je trenutak za to. Naime, kao unekoliko iznenađujući iznet je nalaz da ispitanici iz Podgorice pokazuju relativno visok stepen zadovoljstva uprkos činjenici da je dominantan način povezivanja modemski. No, kada pogledamo koliko je novih korisnika u našem uzorku iz glavnog grada Crne Gore, ovaj nalaz postaje jasniji: moguće je, naime, pretpostaviti da je to visoko zadovoljstvo posledica upravo manjeg iskustva ispitanika sa mrežom.

61 CePIT je studiju korisnika interneta u Beogradu sproveo i tokom 2002. godine, a tadašnja procena godišnjeg priraštaja iznosila je 14% (Milovanović, Bakić, Golčevski, 2002).

62 Prikaz stanja u Skoplju može se pogledati u Tabeli 39. u Dodatku.

63 Pogledati Tabelu 40. u Dodatku.

Intenzitet upotrebe interneta						
gradovi	manje od 2h	2–4h	4–6h	6–8h	8–10h	više od 10h
Ljubljana	25.50	19.50	14.50	10.50	8.00	22.00
Zagreb	26.40	20.30	16.75	13.20	11.17	12.18
Beograd	35.00	21.00	19.00	8.50	5.50	9.50
Sarajevo	19.70	24.24	22.73	6.06	10.61	16.16
Podgorica	9.04	16.08	22.11	11.56	22.61	18.59
Skoplje	32.80	28.57	14.81	7.41	6.88	9.52
Bukurešt	9.5	16.00	20.50	15.00	9.50	29.50
Sofija	14.00	24.50	13.00	10.00	12.50	25.50

Tabela 31. Intenzitet upotrebe interneta po gradovima.

Najviše vremena na internetu provode ispitanici iz Bukurešta – čak 54% njih na internetu provodi preko 6 sati nedeljno (čak 29.5% više od 10 sati). Posle Bukurešta, slede ispitanici iz Podgorice, gde 52,8% njih tvrdi da provode više od 6 sati nedeljno onlajn. Deo objašnjenja ovakvog nalaza mogao bi biti i u pominjanoj superiornosti podgoričkog uzorka u pogledu ekonomskog statusa, a u svetlu činjenice da nam je iz više istraživanja poznato da ova varijaba stoji u korelaciji sa intenzitetom upotrebe interneta (Golčevski, Milovanović, Bakić, Sitarski, 2004). Ovo naročito s obzirom da u uzorku iz Podgorice postoji statistički značajna korelacija između intenziteta upotrebe interneta i ekonomskog statusa (čak 60% ispitanika koji tvrde da „nemaju značajnih finansijskih teškoća“ onlajn je više od 6 sati nedeljno, spram samo 27% onih koji „jedva sastavljaju kraj sa krajem“)⁶⁴.

Najmanje vremena na internetu provode naši ispitanici iz Beograda i Skoplja (oko 24% ispitanika onlajn je 6 ili više sati nedeljno). Sećamo se da je dominantan način pristupa u ovim gradovima bio modemski, što bi mogao biti deo objašnjenja ovako niskog intenziteta upotrebe interneta.

⁶⁴ U Dodatku koji se nalazi na kraju ove knjige možete pronaći tabelu sa potpunim podacima (Tabela 41).

Iako smo u opštem uzorku uočili razliku između muškaraca i žena s obzirom na intenzitet upotrebe interneta (muškarci su znatno češće onlajn više od šest sati nedeljno), u poduzorcima gradova statistički značajne razlike postoje samo u Beogradu, Skoplju i Ljubljani: muškarci su u sva tri slučaja ti koji internet upotrebljavaju intenzivnije⁶⁵.

Neprekidni vremenski interval na internetu					
gradovi	manje od 5h	5–10h	10–15h	15–20h	više od 20h
Ljubljana	88.00	8.00	1.00	1.00	1.50
Zagreb	67.51	17.26	8.12	4.06	2.03
Beograd	74.50	17.00	4.00	1.00	1.00
Sarajevo	58.59	29.29	7.07	2.53	2.02
Podgorica	57.79	34.17	7.54	0.5	0.00
Skoplje	86.77	10.05	1.59	1.06	0.53
Bukurešt	50.50	33.00	9.00	7.00	0.50
Sofija	68.00	19.00	5.50	1.00	5.00

Tabela 32. Raspodela ispitanika iz različitih gradova s obzirom na najduži neprekidni vremenski interval proveden na internetu.

Mada među gradovima možemo uočiti značajne razlike, postoji jasno izražen generalni trend – najveći broj ispitanika u svim gradovima su onlajn bez prekida najčešće provodili do pet sati. Ovaj trend najizraženiji je među ispitanicima iz Ljubljane i Skoplja, a najmanje izražen među ispitanicima iz Bukurešta.

3.2.2. Intenzitet upotrebe interneta u prošlosti i želja za izraženijom budućom upotrebom

Opšti je trend da kod većine ispitanika iz svih gradova u prethodnih šest meseci nije došlo do promene u pogledu intenziteta upotrebe interneta. Iako postoje neke razlike, one nisu naročito velike,

65 I u ostalim gradovima smer razlike je isti, uprkos tome što one nisu statistički značajne (Tabele 42–44. u Dodatku).

i ne može im se pridati neka posebna težina, te stoga nećemo ulaziti u njihovo tumačenje⁶⁶.

Želja za intenzivnijom upotrebom interneta			
gradovi	da	Ne	nisam siguran
Ljubljana	27.50	50.50	21.00
Zagreb	36.55	42.13	21.32
Beograd	44.50	29.00	26.00
Sarajevo	42.42	30.81	26.26
Podgorica	38.69	22.11	39.20
Skoplje	42.86	24.34	32.80
Bukurešt	59.00	19.50	21.50
Sofija	26.00	45.50	26.00

Tabela 33. Raspodela ispitanika iz različitih gradova s obzirom na želju za intenzivnijom upotrebom interneta.

Vidimo da je po želji da se onlajn provodi više vremena uzorak iz Bukurešta na prvom mestu: 59% ispitanika upotrebljavalo bi internet u većoj meri ukoliko bi bili u mogućnosti. Na drugom mestu je Beograd, sa 44% takvih ispitanika, a situacija je slična i u Skoplju i Sarajevu. Valja se podsetiti da ispitanici iz Bukurešta provode najviše vremena na internetu (u odnosu na ispitanike iz ostalih gradova), te u svetlu ranije iznetih nalaza⁶⁷ ovaj podatak deluje neočekivano. Sa druge strane, budući da beogradski i skopski ispitanici onlajn provode najmanje vremena, lako je razumeti izraženu želju da se internet intenzivnije koristi.

3.2.3. *Upotreba imejl servisa*

Na ovom mestu osvrnućemo se na glavne tendencije uočene u upotrebi ovog najšire upotrebljavanog oblika internet komunikacije, po gradovima.

⁶⁶ Pogledati tabelu 45. u Dodatku.

⁶⁷ Čitalac će se setiti da je prilikom iznošenja rezultata za ceo uzorak istaknuto postojanje trenda da ispitanici koji onlajn provode više vremena pokazuju manju želju da više vremena provode na internetu.

Koliko imejl poruka u proseku pošaljete tokom jedne nedelje?					
gradovi	do 5	5–10	10–15	15–20	preko 20
Ljubljana	35.50	18.00	10.00	7.50	27.00
Zagreb	38.07	20.30	16.75	7.11	16.24
Beograd	44.00	29.50	9.00	3.50	9.50
Sarajevo	41.41	27.78	13.64	9.60	7.07
Podgorica	30.15	27.64	23.15	9.05	6.53
Skoplje	44.97	23.81	7.41	3.70	19.58
Bukurešt	20.00	25.50	11.50	12.00	30.50
Sofija	33.50	30.00	11.00	8.00	15.00

Tabela 34. Prosečan broj poruka koje nedeljno pošalju ispitanici iz različitih gradova.

Najviše imejl poruka u proseku šalju ispitanici iz Bukurešta – 55% njih šalje više od 10 poruka nedeljno, dok su najmanje aktivni ispitanici iz Beograda, Skoplja i Sarajeva (više od 10 poruka nedeljno šalje samo oko 25–30% ispitanika)⁶⁸.

Polne razlike u pogledu učestalosti upotrebe imejl servisa nisu uočene niti u jednom od uzoraka iz pojedinačnih gradova.

Svrha korišćenja imejla		
gradovi	privatna komunikacija	poslovna komunikacija
Ljubljana	52.50	35.50
Zagreb	65.99	23.86
Beograd	66.50	25.50
Sarajevo	66.16	23.74

⁶⁸ Kako bismo čitaocu dali neki referentni okvir, nudimo podatak da je u našoj prošlogodišnjoj studiji 26% korisnika iz Beograda slalo više od 10 e-mail-ova nedeljno, a na nivou čitave Srbije taj procenat iznosio je 35 (Golčevski, Milovanović, Bakić, Sitarski, 2004).

Podgorica	71.36	20.10
Skoplje	73.02	19.05
Bukurešt	52.50	45.50
Sofija	59.00	28.00

Tabela 35. Raspodela ispitanika iz različitih gradova s obzirom na najčešću svrhu upotrebe imejla.

U svim ispitivanim gradovima imejl se znatno češće upotrebljava za privatnu komunikaciju. Ako se setimo da je mesto najčešćeg pristupa u svim gradovima osim u Sofiji bilo „od kuće“, ovaj nalaz deluje sasvim razumljivo.

Kao i u opštem uzorku, između muškaraca i žena nema statistički značajnih razlika s obzirom na svrhu upotrebe imejl servisa – i jedne i drugi upotrebljavaju ga prevashodno za privatne potrebe.

3.3. Onlajn aktivnosti, sadržaji i poslovi: analiza gradova

U prethodnom segmentu upoznali smo se sa nekim karakteristikama pristupa i upotrebe interneta u osam balkanskih gradova iz kojih je sačinjen naš uzorak. Sada ćemo predstaviti i specifičnosti koje poduzorcima iz različitih zemalja pokazuju u pogledu onoga što na internetu rade – različitih vrsta aktivnosti i poslova koje obavljaju, odnosno sadržaja za kojima na internetu tragaju.

3.3.1. Onlajn aktivnosti: analiza gradova

Već smo imali prilike da vidimo koje onlajn aktivnosti u proseku naši ispitanici najčešće upotrebljavaju, kao i da li se i kakve razlike u tom pogledu među njima javljaju u zavisnosti od toga kom polu i uzrasnoj grupi pripadaju, odnosno od toga koliko su iskusni u upotrebi interneta (poglavlje 2.3.1). Na istom mestu detaljnije je objašnjen i način na koji smo merili učestalost obavljanja 12 različitih aktivnosti na internetu. Sada ćemo razmotriti neke specifičnosti koje se javljaju u odgovorima ispitanika iz različitih gradova. Grafikon koji sadrže podatke o prosecima procena dobijenim u svakom od gradova, nalaze se u delu ovog rada koji sadrži sažete prikaze odnosno „onlajn portrete“ gradova.

Prvi zaključak koji možemo izvesti je da postoje značajne razlike u obavljanju pojedinih onlajn aktivnosti među našim ispitanicima iz različitih gradova. U celini, najizrazitije razlike među gradovima be-

ležimo kada su u pitanju varijable *čet, učešće na forumima i skidanje muzike/filmova*.

Pogledajmo sumarno kako se ove razlike manifestuju po gradovima.

Prosečne ocene ispitanika iz *Ljubljane* razlikuju se značajno od proseka na celom uzorku po čitavom nizu aktivnosti. Oni, pretežno, daju *niže prosečne ocene* od ispitanika iz drugih gradova, a te razlike najveće su kada su u pitanju varijable *čet, čitanje/skidanje raznih tekstova/knjiga i skidanje muzike/filmova*. Isti, samo nešto manje izraženi trend, kod ispitanih Ljubljančana nalazimo i u pogledu učestvovanja na forumima/mejling listama odnosno čitanja vesti/novina/magazina.

Drugi grad u kome beležimo nekoliko izrazitih odstupanja od prosečnih procena je *Bukurešt*. Za razliku od ispitanika iz Ljubljane, oni iz Bukurešta uglavnom daju ocene koje su umereno ili izrazito *veće* od prosečnih. Ovo najpre u pogledu učestalosti upotrebe *četa, skidanja muzike/filmova i učestvovanja u onlajn igrama (gejming)*. Nešto manje izrazito ali još uvek značajno češće od drugih, naši ispitanici iz Bukurešta učestvuju na forumima i bave se čitanjem i skidanjem tekstova/knjiga.

Kao suprotnost u odnosu na ova dva, stoje odgovori ispitanika iz *Sarajeva*, u kojima gotovo da nema odstupanja od prosečnih procena.

Mali broj razlika u odnosu na ceo uzorak, nalazimo i u prosečnim procenama koje daju ispitanici iz *Zagreba, Beograda i Sofije*.

Tako, ispitanici korisnici iz glavnog grada Hrvatske procenjuju sebe aktivnijima u učešću na forumima i čitanju vesti/novina onlajn. Nasuprot tome, ispitanici Beograđani procenjuju se ispod prosečno aktivnim na forumima i mejling listama. *Procene korisnika iz Sofije*, kao i iz Bukurešta, sugerišu *da oni češće skidaju muziku i filmove sa interneta* od ispitanika iz ostalih gradova.

Ono po čemu se procene ispitanika iz *Podgorice i Skoplja* izdvajaju od drugih su *umereno niže* procene učestalosti *upotrebe interneta za posao/školu*, te *intenzivnije upotrebe onlajn alata komunikacije*: foruma i blogova u Skoplju, a čet servisa u Podgorici.

U zaključku ove analize po poduzorcima gradova, možemo reći da se dva grada, Bukurešt i Ljubljana, izdvajaju po svojim prosečnim ocenama upotrebe niza onlajn aktivnosti. Nasuprot tome, Sarajevo, Zagreb, Beograd, pa i Sofija, Skoplje i Podgorica, pokazuju tek sporadične specifičnosti po pojedinim varijablama.

3.3.2. Pretraga sadržaja: analiza gradova

Nakon uporedne analize onlajn aktivnosti po gradovima, prelazimo na nalaze o pretrazi različitih kategorija sadržaja na internetu. Dakle, da li se naši ispitanici iz različitih gradova, razlikuju i po tome koje sadržaje i koliko često pretražuju na internetu?

Podaci, nam, očekivano, pokazuju da postoje značajne razlike u prosečnim procenama ispitanika iz različitih gradova. Međutim, *nije dan grad ne pokazuje izrazita odstupanja* po nekoliko varijabli, te se čini da ne postoji osnova za utvrđivanje pravilnosti uočenih razlika.

Kao zanimljive pojedinačne nalaze možemo da izdvojimo *češću pretragu političkih sadržaja kod naših ispitanika iz Zagreba i Podgorice*, izraženu u odnosu na Ljubjančane, Beograđane i Sarajlije. Ovi podaci u skladu su i sa onima dobijenim na skali političkih orijentacija.

Ispitanici iz *Bukurešta* procenjuju da *češće* od drugih pretražuju *biznis sadržaje*, a *ređe* one iz domena *popularne kulture*. Prosečna procena za poduzorak *Sofija* značajno je *veća* po varijabli *umetnost i kultura*, a za poduzorak *Skoplje* po varijabli *putovanja i turizam*.

3.3.3. Poslovne aktivnosti: analiza gradova

Da bi se stekao neposredan uvid u strukturu rezultata ukrštanja varijable *poslovne aktivnosti* i varijable *grad*, bilo bi neophodno opteretiti ovaj tekst velikim brojem tabela i grafikona. Mi to, međutim, nećemo učiniti, već te podatke prilažemo u Dodatku na koji upućujemo zainteresovanog čitaoca radi upoređivanja sa nalazima koje ćemo ovde opisati (Tabele 46–58).

Kada smo analizirali odgovore sa celog uzorka o upotrebi interneta za obavljanje različitih poslova, videli smo da za većinu poslovnih aktivnosti svega trećina ispitanika tvrdi da ih uopšte upotrebljava u bilo kom intenzitetu. Nas interesuje da li neki od poduzoraka gradova pokazuje veći procenat upotrebe interneta za navedene poslove.

Odgovor, naravno, ne može biti jednoznačan i razlikuje se od jedne do druge vrste poslovne aktivnosti koja se obavlja onlajn. No, primetno je da ispitanici iz *Bukurešta*, u *većem procentu* nego iz drugih gradova, *upotrebljavaju većinu ovde ponuđenih poslovnih aktivnosti*. Ovaj trend je naročito izražen kod onlajn kupovine/narudžbe, konkurisanja za posao, traženja/davanja oglasa i ugovaranja posla, mada je primetan i kod nekih drugih aktivnosti.

Ostali poduzorcji gradova tek sporadično se izdvajaju po procentu onih koji obavljaju neki od ovih poslova onlajn i to, pretežno, za

poslove dolaska do određene vrste informacija. Tako se, na primer, veći procenat ispitanika iz Sofije, Sarajeva i Skoplja informiše preko interneta o radu nekih NVO-a. Informacije o nekom preduzeću ili proizvodu, pored ispitanika iz Bukurešta, u većoj meri traže i ispitanici korisnici iz Ljubljane, Podgorice i Beograda.

U poduzorcima onih koji odgovaraju da nikad ne obavljaju navedene poslove onlajn, zanimljivo je razmotriti u kom procentu ispitanici iz različitih gradova odgovaraju da bi bili spremni da počnu određene poslove da obavljaju preko mreže.

Nalazimo, tako, da *ispitanici iz Podgorice, Sofije i Bukurešta u većem procentu od drugih tvrde da su spremni da onlajn obavljaju gotovo sve navedene poslove. Sa druge strane, među ispitanicima iz Ljubljane, pa i Skoplja, koji ne koriste internet za ove aktivnosti, postoji ujedno i najmanja spremnost da se sa takvom praksom počne.*

4. Završna razmatranja

Slika o osnovnim trendovima pristupa, upotrebe i ponašanja na internetu u osam blakanskih glavnih gradova, videli smo, živopisna je i raznovrsna. Intenzitet upotrebe, šarolikost načina na koje se internet koristi i potrebâ koje se na taj način zadovoljavaju, ukazuju na postojanje bogate i dinamične onlajn kulture u prestonicama Jugoistočne Evrope. Pri izvođenju ovakvog zaključka, uzimamo u obzir da se zemlje obuhvaćene našim uzorkom (osim Slovenije) svrstavaju *s one strane digitalne podele*, odnosno da, u najboljem slučaju, predstavljaju sredine u kojima se tek postavljaju temelji za izgradnju informacionog društva. Prema podacima koje ovde iznosimo, značajan potencijal za postavljanje tih osnova i izgradnju i-društva u ovom regionu, predstavljaju oni koji već koriste dobrobiti IKT-a. Naime, bez obzira što i među gradovima uključenim u ovo istraživanje, a još više između njih i gradova iz EU i SAD, postoje značajne razlike u nivou e-spremnosti, uzorak korisnika koji smo ispitali pokazuje sličnost sa korisnicima iz informaciono razvijenijih zemalja po nizu opštih odlika upotrebe interneta. Ovde pre svega mislimo na količinu vremena koje se provodi onlajn, te *intenzitet i strukturu* aktivnosti koje se pri tome obavljaju.

Tako, rezultati faktorske analize pokazuju da postoje tri osnovna načina na koja ispitanici koriste internet: zabava i potraga za njom (surf), pretraživanje i potraga za konkretnim podacima (search) i komunikacija. Ovakva struktura načina upotrebe, kao i pokazatelji

intenziteta bavljenja onlajn aktivnostima pojedinačno, analogni su onima koji su utvrđeni na američkoj i populaciji korisnika iz EU.

Na liniji ovih poređenja stoji i naš nalaz da ispitanici iz različitih socio-demografskih grupa pokazuju velike razlike u pogledu načina upotrebe, a još više kada su u pitanju sadržaji koje petražuju na internetu. Ovo sugeriše da korisnici iz gradova JIE obuhvaćeni našim uzorkom već imaju izgrađen stil i lične preferencije u upotrebi interneta. U pitanju su, dakle, korisnici čija je informaciona pismenost već sada na nivou koji im omogućava da potencijale koje internet pruža iskoriste za ostvarenje onih ciljeva koje lakše, brže ili isključivo mogu da postignu upotrebom interneta. Zaključak koji iz ove činjenice izvodimo je da među ispitanim korisnicima postoji *spremnost* da se *nove informacione tehnologije prihvate i adaptiraju* u skladu sa sopstvenim i potrebama sredine u kojoj žive.

Sa druge strane, nalazi do kojih smo došli u pogledu načina na koji se pristupa internetu (među korisnicima koje smo ispitali dominira najlošiji, modemski pristup internetu) kao i njegove upotrebe u poslovne svrhe (samo oko trećine ispitanika koristi internet za obavljanje različitih ličnih i profesionalnih poslova), ilustrativno pokazuju efekte delovanja digitalne podele. Među nalazima iz ove grupe posebno nam se upečatljivim ali i zabrinjavajućim čini onaj koji govori o velikom broju korisnika koji izražavaju *nespremnost da prihvate* potencijal koji internet nudi u obavljanju velikog broja svakodnevnih poslova i obaveza (oko trećine ispitanika tvrdi da ne bi bili spremni da koriste internet u svrhe kupovine, transfera novca, obrazovanja, obavljanja administrativnih poslova i dr.). Dejstvo digitalne podele ne odnosi se samo na razlike između našeg uzorka i onlajn populacija informaciono razvijenijih zemalja, već i na one koje uočavano među našim ispitanicima. Naime, ispitanici korisnici lošijeg ekonomskog statusa u manjem procentu poseduju računar, manje vremena provode onlajn, imaju lošiji pristup internetu i znatno ga ređe koriste u svrhe obavljanja različitih poslova. Ono što ohrabruje je činjenica da je upravo ova grupa ispitanika najbrojnija među novim korisnicima, što opet sugeriše trend smanjenja razlika između bogatih i siromašnih u pogledu dostupnosti interneta.

Posledice digitalnog jaza u pogledu pristupa internetu uočljive su i među ispitanicima iz različitih gradova. Tako, najmanje procenat modemskog pristupa internetu nalazimo među ispitanim korisnicima iz glavnih gradova onih zemalja u kojima je i raširenost interneta u populaciji značajno veća (Ljubljana, Zagreb, Bukurešt i Sofija). Osim toga, poduzorak ispitanika iz Bukurešta nešto je višeg socio-ekonom-

skog statusa, što se odražava u činjenici da oni, u većem procentu nego ispitanici iz drugih gradova, koriste internet za obavljanje različitih poslova.

Međutim, slične pravilnosti nije moguće naći kada su u pitanju onlajn aktivnosti uopšte, te sadržaji koji se na internetu pretražuju. Mada razlike među gradovima postoje, one se ne mogu tumačiti kao proizvod različitog socio-ekonomskog statusa ispitanika. Ono što je posebno interesantno kada je u pitanju upotreba interneta uopšte, jeste da među ispitanim korisnicima iz Zagreba, Beograda i Sarajeva postoje minimalne i tek sporadične razlike.

Konačno, ispitani korisnici iz gradova JIE, i pored specifičnosti koje iskazuju, i razlika koje se među njima mogu uočiti (a koje su karakteristične za pojedine gradove, uzrasne grupe i pol kome pripadaju), pokazuju generalne tendencije u načinu upotrebe interneta analogne onima koje odlikuju korisnike iz informaciono razvijenijih društava. To nam pokazuje da su stanovnici ovog dela Evrope sposobni da iskoriste dobrobiti koje donosi informaciono društvo. Bar u meri u kojoj to zavisi samo od njih.

Literatura

- Castells, M. (2001). *The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business, and Society*, Oxford University Press, 2001.
- Cole, J., I. (2003): Surveying the Digital Future, <http://ccp.ucla.edu/pdf/UCLA-Internet-Report-Year-Three.pdf>
- Eriksen H. T. (2003). *Tiranija trenutka: brzo i sporo vreme u informacionom društvu*, Biblioteka XX vek, 2003.
- Fallows, D., (2004): The Internet and Daily Life, http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Internet_and_Daily_Life.pdf
- Golčevski, N., Milovanović, G., Bakić, I., Sitarski, M. (2004). Internet pregled: Srbija 2003. U: Globalni građani – Empirijska studija korisnika interneta u Srbiji 2003, CePIT, BOŠ, 2004.
- Hadžialić, H. (2003): Information and Communication Technology for an Information Society, ICT Forum, UNDP Bosnia and Herzegovina, <http://www.undp.ba>
- Hinić, D. (2004): Internet i tradicionalni mediji, *e-volucija*, br. 6, <http://www.bos.org.yu/cepit/evolucija>

- Hinić, D., Interakcija interneta i društvenog života grada Kragujevca, seminarski rad na Filozofskom fakultetu, Beograd, 2003
- Horrigan, B. J. (2004): Pew Internet & American Life Data Memo, http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Wireless_Ready_Data_0504.pdf
- Horrigan, J. B. & Rainie, L. (2002): Getting Serious Online, http://www.pewinternet.org/reports/pdfs/PIP_Getting_Serious_Online3ng.pdf
- Joinson, A (1998) *Causes and Implications of Disinhibited Behaviour on the Net* in Gackenbach, J. (1998). *Psychology and the Internet: Intrapersonal, Interpersonal, and Transpersonal Implications*. California. Academic Press
- Kiesler, S., Kraut, R., Cummings, J., Boneva, B., Hegelson, V. & Crawford, A. (2001): Internet Evolution and Social impact, Chapter XX, <http://homenet.hcii.cs.cmu.edu/progress/ebusinesspaper.pdf>
- Kraut, R. Patterson, M., Lundmark, V., Kiesler, S., Mukhopadhyay, T., & Scherlis, W. (1998): Internet Paradox: A Social Technology that Reduces Social Involvement and Psychological Well-being?, *American Psychologist*, 1998, Vol. 53, No. 9, 1017–1031
- Lenhart, A., Rainie, L. & Lewis, O. (2001): Teenage Life Online, http://www.pewinternet.org/reports/pdfs/PIP_Teens_Report.pdf
- Madden M., Rainie L., 2003. *America's Online Pursuits*. Pew Internet & American Life project, 2003.
- Milovanović G., Bakić I., Golčevski N. (2004) *Internet pregled: Beograd 2002.*, Beogradska otvorena škola, 2002.
- Milovanović G. (2003) Internet i globalizacija: zavojite staze ka informatičkom društvu. U: *Aspekti globalizacije*, Pantelić I., Pavićević V., Petrović V., Milovanović G. i Sitarski M. (Ur.). Beogradska otvorena škola i Dosije (zajedničko izdanje), 2003.
- Milovanović, G. (2004). Individua u globalnom informacionom društvu: koncept, teorija i istraživanje informacionog društva. U: *Globalni građani, Empirijska studija korisnika interneta u Srbiji 2003.*, CePIT, BOŠ, 2003
- Nie, N. H. & Erbring, L. (2000): Internet and Society: SIQSS study, http://www.stanford.edu/group/siqss/Press_Release/internetStudy.html

- Petrović, M., Golčevski N., Milovanović, G. (2004): Osnovne odlike internet komunikacije u Srbiji 2003, Globalni građani – Empirijska studija korisnika interneta u Srbiji 2003.“, CePIT, BOŠ, 2003
- Putnam, R. (1995): *Bowling Alone: America's Declining Social Capital*, <http://xroads.virginia.edu/~CHYPER/DETOC/assoc/bowling.html>
- Spence, J. T., & Buckner, C. E. (2000): Instrumental and expressive traits, trait stereotypes, and sexist attitudes: What do they signify? *Psychology of Women Quarterly*, 24, 44–62.
- Suler, J. (2001). The online disinhibition effect, <http://www.rider.edu/users/suler/psycyber/disinhibit.html>
- Wallace P. (1999). *The Psychology of the Internet*, Cambridge University Press, 1999.
- Yalamov, T. (2004): e-Bulgaria, ARC Fund, <http://www.arc.online.bg/fileSrc.php?id=691>

DODATAK

Instrumenti (ilustrativni delovi)

Ekonomski status

Kako biste ocenili svoj ekonomski položaj? (*zaokružite samo jedan odgovor*)

1. jedva sastavljam kraj s krajem
2. imam dovoljno za zadovoljenje osnovnih potreba (hrana, računi...)
3. pored osnovnih potreba mogu da priuštim sebi i druge manje izdatke (garderoba, bioskop, izlasci...)
4. Imam dovoljno za osnovne potrebe i neke krupnije izdatke (bela tehnika, nameštaj, letovanja...)
5. nemam značajnijih finansijskih teškoća

Skala procene učestalosti pretrage kategorija sadržaja na internetu

UPUTSTVO: Molimo Vas da na skali od 1 do 5 procenite *koliko često* na internetu tražite sadržaje navedene u tabeli. Značenje podeoka skale: 1 – nikad, 2 – retko, 3 – ponekad, 4 – često, 5 – veoma često.

s1. Politika	1	2	3	4	5
s2. Biznis	1	2	3	4	5
s3. Sport	1	2	3	4	5
s4. Kompjuteri i tehnologija	1	2	3	4	5
s5. Umetnost i kultura	1	2	3	4	5
s6. Obrazovanje	1	2	3	4	5
s7. Popularna kultura	1	2	3	4	5
s8. Pornografija	1	2	3	4	5
s9. Muzika	1	2	3	4	5
s10. Putovanje i turizam	1	2	3	4	5
s11. Zdravlje i medicina	1	2	3	4	5
s12. Nauka	1	2	3	4	5
s13. Verski sadržaji	1	2	3	4	5

Skala procene učestalosti obavljanja različitih aktivnosti na internetu

UPUTSTVO: Molimo Vas da na skali od 1 do 5 procenite *koliko često* se na internetu bavite *aktivnostima* navedenim u tabeli: Značenje podeoka skale: 1 – nikad, 2 – retko, 3 – ponekad, 4 – često, 5 – veoma često.

c1. Pišem/čitam imejl poruke	1 2 3 4 5
c2. Četujem ili koristim instant mesidžing
(ICQ, mIRC i sl.)	1 2 3 4 5
c3. Šaljem poruke na forume, mejling liste i sl.	1 2 3 4 5
c4. Čitam blogove	1 2 3 4 5
c5. Tražim podatke/informacije koji su mi potrebni	1 2 3 4 5
c6. Pretražujem mrežu bez nekog određenog
cilja – surfujem	1 2 3 4 5
c7. Pregledam šta je novo na mojim omiljenim
sajtovima	1 2 3 4 5
c8. Čitam vesti/novine/magazine	1 2 3 4 5
c9. Učestvujem u onlajn igrama – <i>gaming</i>	1 2 3 4 5
c10. Čitam/skidam razne tekstove/članke/knjige	1 2 3 4 5
c11. Skidam muziku/ filmove	1 2 3 4 5
c12. Koristim internet za posao/školu	1 2 3 4 5

Upitnik o obavljanju aktivnosti vezanih za različite lične i profesionalne poslove na internetu

UPUTSTVO: Pokušajte da na skali od 1 do 5 procenite *koliko često internet koristite* za neku od *aktivnosti* iz tabele koja sledi. (Značenje podeoka: 1 – nikada, niti bih bio spreman/na, 2 – nikada, mada bih bio spreman/na, 3 – jednom mesečno ili ređe, 4 – nekoliko puta mesečno, 5 – više puta nedeljno, 6 – svakog dana)

a1. Informišete se o radu nekog preduzeća	1 2 3 4 5 6
a2. Informišete se o nekom proizvodu	1 2 3 4 5 6
a3. Kupujete/naručujete nešto	1 2 3 4 5 6
a4. Konkurišete za posao	1 2 3 4 5 6
a5. Konkurišete za kurs/školu/fakultet	1 2 3 4 5 6
a6. Tražite/dajete oglase	1 2 3 4 5 6
a7. Primete/šaljete novac	1 2 3 4 5 6

- a8. Savetujete se sa stručnjakom 1 2 3 4 5 6
 a9. Pohadate neki onlajn obrazovni program 1 2 3 4 5 6
 a10. Ugovarate posao 1 2 3 4 5 6
 a11. Informišete se o radu neke državne službe . . 1 2 3 4 5 6
 a12. Informišete se o nekoj nevladinoj organizaciji 1 2 3 4 5 6
 a13. Primete zvanična dokumenta 1 2 3 4 5 6

Ekonomski status ispitanika po gradovima

Ponuđene kategorije ekonomskog statusa	Procenat
jedva sastavljam kraj s krajem	13,0
imam dovoljno za zadovoljenje osnovnih potreba (hrana, računi...)	17,5
pored osnovnih potreba mogu da priuštim sebi i druge manje izdatke (garderoba, bioskop, izlasci)	41,0
imam dovoljno za osnovne potrebe i neke krupnije izdatke (bela tehnika, nameštaj, letovanja...)	21,0
nemam značajnijih finansijskih teškoća	5,0

Tabela 1. Procenat ispitanika iz Beograda koji se svrstavaju u svaku od ponuđenih kategorija ekonomskog statusa.

Ponuđene kategorije ekonomskog statusa	Procenat
jedva sastavljam kraj s krajem	10,5
imam dovoljno za zadovoljenje osnovnih potreba (hrana, računi...)	17,0
pored osnovnih potreba mogu da priuštim sebi i druge manje izdatke (garderoba, bioskop, izlasci)	26,0
imam dovoljno za osnovne potrebe i neke krupnije izdatke (bela tehnika, nameštaj, letovanja...)	16,5
nemam značajnijih finansijskih teškoća	28,5

Tabela 2. Procenat ispitanika iz Bukurešta koji se svrstavaju u svaku od ponuđenih kategorija ekonomskog statusa.

Ponuđene kategorije ekonomskog statusa	Procenat
jedva sastavljam kraj s krajem	2,5
imam dovoljno za zadovoljenje osnovnih potreba (hrana, računi...)	8,0
pored osnovnih potreba mogu da priuštim sebi i druge manje izdatke (garderoba, bioskop, izlasci)	40,0
imam dovoljno za osnovne potrebe i neke krupnije izdatke (bela tehnika, nameštaj, letovanja...)	30,0
nemam značajnijih finansijskih teškoća	18,5

Tabela 3. Procenat ispitanika iz Ljubljane koji se svrstavaju u svaku od ponuđenih kategorija ekonomskog statusa.

Ponuđene kategorije ekonomskog statusa	Procenat
jedva sastavljam kraj s krajem	7,5
imam dovoljno za zadovoljenje osnovnih potreba (hrana, računi...)	10,5
pored osnovnih potreba mogu da priuštim sebi i druge manje izdatke (garderoba, bioskop, izlasci)	25,6
imam dovoljno za osnovne potrebe i neke krupnije izdatke (bela tehnika, nameštaj, letovanja...)	24,6
nemam značajnijih finansijskih teškoća	30,2

Tabela 4. Procenat ispitanika iz Podgorice koji se svrstavaju u svaku od ponuđenih kategorija ekonomskog statusa.

Ponuđene kategorije ekonomskog statusa	Procenat
jedva sastavljam kraj s krajem	5,0
imam dovoljno za zadovoljenje osnovnih potreba (hrana, računi...)	15,6
pored osnovnih potreba mogu da priuštim sebi i druge manje izdatke (garderoba, bioskop, izlasci)	43,9
imam dovoljno za osnovne potrebe i neke krupnije izdatke (bela tehnika, nameštaj, letovanja...)	21,7
nemam značajnijih finansijskih teškoća	12,6

Tabela 5. Procenat ispitanika iz Sarajeva koji se svrstavaju u svaku od ponuđenih kategorija ekonomskog statusa.

Ponuđene kategorije ekonomskog statusa	Procenat
jedva sastavljam kraj s krajem	9
imam dovoljno za zadovoljenje osnovnih potreba (hrana, računi...)	21,2
pored osnovnih potreba mogu da priuštim sebi i druge manje izdatke (garderoba, bioskop, izlasci)	27
imam dovoljno za osnovne potrebe i neke krupnije izdatke (bela tehnika, nameštaj, letovanja...)	13,7
nemam značajnijih finansijskih teškoća	27

Tabela 6. Procenat ispitanika iz Skoplja koji se svrstavaju u svaku od ponuđenih kategorija ekonomskog statusa.

Ponuđene kategorije ekonomskog statusa	Procenat
jedva sastavljam kraj s krajem	12
imam dovoljno za zadovoljenje osnovnih potreba (hrana, računari...)	22,5
pored osnovnih potreba mogu da priuštim sebi i druge manje izdatke (garderoba, bioskop, izlasci)	38
imam dovoljno za osnovne potrebe i neke krupnije izdatke (bela tehnika, nameštaj, letovanja...)	15
nemam značajnijih finansijskih teškoća	10

Tabela 7. Procenat ispitanika iz Sofije koji se svrstavaju u svaku od ponuđenih kategorija ekonomskog statusa.

Ponuđene kategorije ekonomskog statusa	Procenat
jedva sastavljam kraj s krajem	13,7
imam dovoljno za zadovoljenje osnovnih potreba (hrana, računari...)	18,3
pored osnovnih potreba mogu da priuštim sebi i druge manje izdatke (garderoba, bioskop, izlasci)	30,4
imam dovoljno za osnovne potrebe i neke krupnije izdatke (bela tehnika, nameštaj, letovanja...)	22,3
nemam značajnijih finansijskih teškoća	14,2

Tabela 8. Procenat ispitanika iz Zagreba koji se svrstavaju u svaku od ponuđenih kategorija ekonomskog statusa.

Pristup internetu

Imate li kompjuter kod kuće?		
procena ekonomskog statusa	da	ne
jedva sastavljam kraj s krajem	42.25	57.75
imam dovoljno za osnovne potrebe	64.34	35.66
pored osnovnih, mogu da priuštim i manje izdatke	76.88	23.12
pored osnovnih, mogu da priuštim i krupnije izdatke	88.96	11.04
nemam značajnih finansijskih teškoća	91.00	9.00
Pirsonov hi-kvadrat = 177,32 $p < 0.01$		

Tabela 9. Raspodela ispitanika koji poseduju/ne poseduju računar s obzirom na procenu ekonomskog statusa.

Mesto najčešćeg pristupa					
procena ekonomskog statusa	od kuće	s posla	od prijatelja	iz internet kafea	drugde
jedva sastavljam kraj s krajem	30.99	16.20	22.54	21.13	9.15
imam dovoljno za osnovne potrebe	43.85	22.31	12.31	19.23	2.31
pored osnovnih, mogu da priuštim i manje izdatke	52.79	30.48	4.65	10.04	2.04
pored osnovnih, mogu da priuštim i krupnije izdatke	60.55	33.94	3.06	1.53	0.91
nemam značajnih finansijskih teškoća	67.48	24.48	3.15	3.5	1.4
Pirsonov hi-kvadrat = 235,68 $p < 0.01$					

Tabela 10. Raspodela ispitanika s obzirom na procenjeni ekonomski status i najčešće mesto pristupa.

Upotreba interneta

Koliko dugo već koristite internet?						
pol	manje od 1 god.	2 god	3 god.	4 god.	5 god.	6 god. i više
muški	14.0%	18.0%	15.3%	15.0%	16.0%	21.7%
ženski	17.6%	21.4%	17.2%	12.5%	13.2%	18.2%

Tabela 11. Raspodela ispitanika s obzirom na pol i dužinu upotrebe interneta.

Dužina upotrebe interneta						
procena ekonomskog statusa	manje od 1 god.	2 god	3 god.	4 god.	5 god.	6 god. i više
jedva sastavljam kraj s krajem	32.03	26.56	15.63	7.03	7.81	10.94
imam dovoljno za osnovne potrebe	19.83	21.98	21.55	11.64	13.36	11.64
pored osnovnih, mogu da priuštim i manje izdatke	17.44	20.08	16.43	14.81	14.60	16.63
pored osnovnih, mogu da priuštim i krupnije izdatke	12.46	19.19	15.82	14.81	20.54	17.17
nemam značajnih finansijskih teškoća	10.00	19.62	16.54	17.69	17.31	18.85

Tabela 12. Raspodela ispitanika s obzirom na dužinu upotrebe i procenu ekonomskog statusa.

Intenzitet upotrebe interneta						
pol	manje od 1h	2–4h	4–6h	6–8h	8–10h	više od 10h
muškarci	16.69	20.13	17.20	10.57	11.85	23.54
žene	26.24	22.17	18.98	10.06	9.81	12.74

Tabela 13. Polne razlike s obzirom na intenzitet upotrebe interneta.

Intenzitet upotrebe interneta						
uzrast	manje od 1h	2–4h	4–6h	6–8h	8–10h	više od 10h
15–19	21.65	17.41	18.15	12.59	10.00	20.00
20–34	21.22	41.48	16.61	10.70	10.15	20.66
35–44	17.91	24.80	16.73	8.86	13.98	17.72
preko 45	28.24	19.47	22.90	10.31	7.25	11.83

Tabela 14. Uzasne razlike ispitanika s obzirom na intenzitet upotrebe interneta.

Intenzitet upotrebe interneta						
procena ekonomskog statusa	manje od 1h	2–4h	4–6h	6–8h	8–10h	više od 10h
jedva sastavljam kraj s krajem	35,4%	27,1%	11,1%	10,4%	2,8%	13,2%
iam dovoljno za osnovne potrebe	34,2%	27,7%	13,5%	8,1%	6,2%	10,4%
pored osnovnih, mogu da priuštim i manje izdatke	20,5%	20,1%	19,7%	11,4%	10,2%	18,1%
pored osnovnih, mogu da priuštim i krupnije izdatke	15,6%	16,0%	20,6%	12,9%	13,8%	21,2%
nemam značajnih finansijskih teškoća	11,1%	21,1%	18,7%	8,3%	16,6%	24,2%

Tabela 15. Razlike u intenzitetu upotrebe interneta kod ispitanika s obzirom na procenjeni ekonomski status.

Intenzitet upotrebe interneta						
mesto pristupa	manje od 1h	2–4h	4–6h	6–8h	8–10h	više od 10h
od kuće	16,6%	20,6%	20,6%	10,3%	13,0%	18,9%
s posla	17,3%	18,9%	15,6%	12,1%	11,6%	24,6%
od prijatelja	52,9%	23,1%	13,5%	4,8%	2,9%	2,9%
iz internet kafea	34,9%	30,9%	12,5%	8,6%	3,9%	9,2%
drugde	33,3%	16,7%	33,3%	16,7%	0,00	0,00

Tabela 16. Razlike u intenzitetu upotrebe interneta s obzirom na najčešće mesto pristupa.

Želja za intenzivnijom upotrebom interneta			
Uzrast	da	ne	nisam siguran
15–19	52,6%	18,0%	28,6%
20–34	43,5%	31,6%	24,2%
35–44	33,2%	38,7%	28,1%
Preko 45	31,2%	39,9%	27,8%

Tabela 17. Uzrasne razlike s obzirom na želju za intenzivnijom upotrebom interneta.

Želja za intenzivnijom upotrebom interneta			
procena ekonomskog statusa	da	ne	nisam siguran
jedva sastavljam kraj s krajem	54,5%	21,4%	23,4%
imam dovoljno za osnovne potrebe	44,2%	31,9%	23,8%
pored osnovnih, mogu da priuštim i manje izdatke	40,8%	29,9%	28,2%
pored osnovnih, mogu da priuštim i krupnije izdatke	29,6%	42,1%	27,7%
nemam značajnih finansijskih teškoća	34,6%	37,4%	28,0%

Tabela 18. Razlike u pogledu želje za intenzivnijom upotrebom interneta s obzirom na procenu ekonomskog statusa.

Želja za intenzivnijom upotrebom interneta			
dužina upotrebe interneta	da	ne	nisam siguran
manje od 1 god.	54,4%	20,1%	25,5%
2 god.	46,2%	27,8%	25,1%
3 god.	42,5%	29,1%	28,3%
4 god.	34,8%	34,3%	30,4%
5 god.	31,4%	39,5%	28,6%
6 god. i više	28,9%	44,7%	25,3%

Tabela 19. Razlike u pogledu želje za intenzivnijom upotrebom interneta s obzirom na dužinu upotrebe.

Prosečan broj nedeljno primljenih imejl poruka					
pol	manje od 5	5–10	10–15	15–20	više od 20
muškarci	29,3%	26,2%	15,8%	9,8%	17,7%
žene	32,1%	26,7%	13,2%	9,5%	16,7%

Tabela 20. Polne razlike s obzirom na učestalost primanja imejl poruka.

Prosečan broj nedeljno poslatih imejl poruka					
pol	manje od 5	5–10	10–15	15–20	više od 20
muškarci	34,5%	25,2%	13,2%	8,7%	16,5%
žene	37,1%	25,3%	12,5%	6,5%	16,5%

Tabela 21. Polne razlike s obzirom na učestalost slanja imejl poruka.

Prosečan broj nedeljno poslatih imejl poruka					
manje od 15 god.	manje od 5	5–10	10–15	15–20	20
15 do 19 god.	40,2%	25,9%	16,5%	7,9%	5,6%
20 do 29 god.	36,1%	24,8%	11,7%	5,9%	20,0%
30 do 44 god.	31,6%	25,7%	12,6%	7,9%	20,8%
45 god. i više	38,4%	24,7%	12,2%	9,9%	12,5%

Tabela 22. Uzrasne razlike s obzirom na učestalost slanja imejl poruka.

Način i svrha upotrebe interneta

Tip aktivnosti	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
Pišem/čitam imejl poruke	-0,17	0,42	0,45
Četujem ili koristim instant mesidžing (ICQ, mIRC i sl.)	0,42	-0,02	0,58
Šaljem poruke na forume, mejling liste i sl.	0,15	0,18	0,80
Čitam blogove	0,12	0,16	0,73
Tražim podatke/informacije koji su mi potrebni	-0,01	0,70	0,11
Pretražujem mrežu bez nekog određenog cilja – surfujem	0,78	0,07	-0,09
Pregledam šta je novo na mojim omiljenim sajtovima	0,46	0,51	0,18
Čitam vesti/novine/magazine	0,18	0,60	0,12
Učestvujem u onlajn igrama – <i>gaming</i>	0,66	-0,16	0,34
Čitam/skidam razne tekstove/članke/knjige	0,08	0,67	0,18
Skidam muziku/ filmove	0,66	0,15	0,21
Koristim internet za posao/školu	-0,07	0,68	-0,04

Tabela 23. Faktorska opterećenja za sve onlajn aktivnosti.

Kategorija sadržaja	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
Politika	0,08	0,10	0,74
Biznis	0,05	0,13	0,76
Sport	-0,09	0,74	0,21
Kompjuteri i tehnologija	0,06	0,72	0,21
Umetnost i kultura	0,76	-0,08	-0,03
Obrazovanje	0,74	-0,01	-0,01
Popularna kultura	0,67	0,08	-0,17
Pornografija	-0,10	0,66	-0,01
Muzika	0,30	0,65	-0,36
Putovanje i turizam	0,50	0,07	0,27
Zdravlje i medicina	0,54	-0,17	0,35
Nauka	0,63	0,05	0,25
Verski sadržaji	0,33	-0,00	0,30

Tabela 24. Faktorska opterećenja za sve onlajn sadržaje.

Internet komunikacija i njeni pratioci

Vreme koje se provodi sa porodicom			
intenzitet upotrebe	manje nego pre	isto kao pre	više nego pre
manje od 1h	8,0%	90,0%	1,5%
2-4h	8,0%	87,8%	3,3%
4-6h	14,4%	84,9%	0,0%
6-8h	16,5%	79,9%	3,0%
8-10h	15,7%	82,0%	1,7%
više od 10h	30,0%	66,9%	2,1%

Tabela 25. Opažanje promena u količini vremena koje se provodi sa porodicom u zavisnosti od intenziteta upotrebe interneta.

Vreme koje se provodi sa prijateljima			
intenzitet upotrebe	manje nego pre	isto kao pre	više nego pre
manje od 1h	5,0%	87,9%	6,5%
2–4h	6,3%	87,2%	5,7%
4–6h	13,0%	81,0%	4,9%
6–8h	15,9%	79,3%	4,3%
8–10h	17,4%	75,0%	7,0%
više od 10h	19,5%	73,5%	6,3%

Tabela 26. Opažanje promena u količini vremena koje se provedi sa prijateljima u zavisnosti od intenziteta upotrebe interneta.

Vreme koje se provodi sa porodicom			
pol	manje nego pre	isto kao pre	više nego pre
muškarci	20,2%	77,1%	1,9%
žene	9,6%	87,7%	1,9%

Tabela 27. Razlike između muškaraca i žena u opažanju promena u količini vremena koje se provedi sa porodicom.

Vreme koje se provodi sa prijateljima			
pol	manje nego pre	isto kao pre	više nego pre
muškarci	14,0%	79,8%	5,3%
žene	9,8%	83,4%	6,2%

Tabela 28. Razlike između muškaraca i žena u opažanju promena u količini vremena koje se provedi sa prijateljima.

Razgovor telefonom			
pol	manje nego pre	isto kao pre	više nego pre
muškarci	28,1%	63,5%	7,1%
žene	25,7%	66,9%	6,7%

Tabela 29. Polne razlike u opažanju promena u količini vremena koje se provedi razgovarajući telefonom.

Čitanje dnevne štampe			
pol	manje nego pre	isto kao pre	više nego pre
muškarci	32,8%	61,2%	4,8%
žene	31,4%	64,4%	3,5%

Tabela 30. Polne razlike u opažanju promena u količini vremena koje se provodi u čitanju dnevne štampe.

Gledanje televizije			
pol	manje nego pre	isto kao pre	više nego pre
muškarci	31,9%	63,6%	3,7%
žene	24,5%	71,1%	3,8%

Tabela 31. Polne razlike u opažanju promena u količini vremena koje se provodi u gledanju televizije.

Slušanje radija			
pol	manje nego pre	isto kao pre	više nego pre
muškarci	25,7%	67,4%	5,7%
žene	21,8%	70,3%	7,4%

Tabela 32. Polne razlike u opažanju promena u količini vremena koje se provodi u slušanju radija.

Čitanje knjiga			
pol	manje nego pre	isto kao pre	više nego pre
muškarci	29,1%	63,9%	5,7%
žene	18,4%	73,9%	7,1%

Tabela 33. Polne razlike u opažanju promena u količini vremena koje se provodi u čitanju knjiga.

Razgovor telefonom			
uzrast	manje nego pre	isto kao pre	više nego pre
15–19	25,9%	62,4%	10,9%
20–29	26,8%	64,0%	7,9%
30–44	27,5%	65,8%	5,7%
preko 45	25,9%	70,3%	3,0%

Tabela 34. Uzrasne razlike u opažanju promena u količini vremena koje se provodi razgovarajući telefonom.

Čitanje dnevne štampe			
uzrast	manje nego pre	isto kao pre	više nego pre
15–19	34,2%	60,5%	4,9%
20–29	32,1%	60,7%	5,7%
30–44	33,0%	63,1%	3,1%
preko 45	28,1%	68,4%	2,7%

Tabela 35. Uzrasne razlike u opažanju promena u količini vremena koje se provodi u čitanju dnevne štampe.

Gledanje televizije			
uzrast	manje nego pre	isto kao pre	više nego pre
15–19	32,3%	62,4%	4,9%
20–29	32,1%	61,5%	5,5%
30–44	24,8%	72,1%	2,4%
preko 45	23,2%	74,5%	1,5%

Tabela 36. Uzrasne razlike u opažanju promena u količini vremena koje se provodi u gledanju televizije.

Slušanje radija			
uzrast	manje nego pre	isto kao pre	više nego pre
15–19	26,3%	61,3%	11,7%
20–29	24,2%	67,2%	7,7%
30–44	23,0%	71,3%	4,7%
preko 45	21,3%	75,7%	2,3%

Tabela 37. Uzrasne razlike u opažanju promena u količini vremena koje se provodi u slušanju radija.

Čitanje knjiga			
uzrast	manje nego pre	isto kao pre	više nego pre
15–19	31,2%	60,5%	7,1%
20–29	25,9%	64,6%	8,4%
30–44	22,4%	72,1%	4,5%
preko 45	13,7%	80,6%	4,9%

Tabela 38. Uzrasne razlike u opažanju promena u količini vremena koje se provodi u čitanju knjiga.

Komparativni pregled po gradovima

Dužina upotrebe interneta						
pol	manje od 1 god.	2 god.	3 god.	4 god.	5 god.	6 god. i više
muškarci	14	24	9	13	18	13
žene	14	33	20	10	9	5

Tabela 39. Polne razlike u pogledu dužine upotrebe interneta u Skoplju.

Priraštaj korisnika kod ispitanika različitog ekonomskog statusa ⁶⁹					
gradovi	jedva sastavljam kraj sa krajem	imam dovoljno za osnovne potrebe	pored osnovnih, mogu da priuštiti i manje izdatke	pored osnovnih, mogu da priuštiti i krupnije izdatke	nemam značajnih finansijskih teškoća
Ljubljana	2	0	10	6	1
Zagreb	7	5	5	6	1
Beograd	6	5	14	7	0
Sarajevo	1	4	11	3	1
Podgorica	10	11	24	8	15
Skoplje	6	11	6	2	3
Bukurešt	6	7	4	0	2
Sofija	6	8	7	5	1

Tabela 40. Razlike u priraštaju korisnika u prethodnoj godini u ispitivanim gradovima s obzirom na procenu ekonomskog statusa.⁶⁹

Intenzitet upotrebe interneta						
ekonomski status	manje od 1h	2–4h	4–6h	6–8h	8–10h	više od 10h
jedva sastavljam kraj s krajem	2	7	2	1	1	2
imam dovoljno za osnovne potrebe	5	5	5	3	2	1
pored osnovnih, mogu da priuštiti i manje izdatke	5	5	11	10	8	12
pored osnovnih, mogu da priuštiti i krupnije izdatke	2	5	15	5	12	10
nemam značajnih finansijskih teškoća	3	10	11	4	21	11

Tabela 41. Raspodela ispitanika iz podgoričkog uzorka s obzirom na procenu ekonomskog statusa i intenziteta upotrebe interneta.

⁶⁹ Date su frekvencije ispitanika, a u tekstu se govori u procentima s obzirom na broj ispitanika u pojedinoj kategoriji procenjenog ekonomskog statusa. Broj ispitanika u kategorijama ekonomskog stanja nije jednak po gradovima. Ove prakse pridržavaćemo se i nadalje.

Intenzitet upotrebe interneta					
pol	manje od 1h	2–4h	4–6h	6–8h	8–10h
muškarci	21	30	15	7	6
žene	41	24	13	7	7

Tabela 42. Polne razlike u pogledu intenziteta upotrebe interneta u škopskom uzorku.

Intenzitet upotrebe interneta					
pol	manje od 1h	2–4h	4–6h	6–8h	8–10h
muškarci	17	18	16	10	9
žene	34	21	13	11	7

Tabela 43. Polne razlike u pogledu intenziteta upotrebe interneta u ljubljanskom uzorku.

Intenzitet upotrebe interneta					
pol	manje od 1h	2–4h	4–6h	6–8h	8–10h
muškarci	28	20	14	12	8
žene	41	21	24	5	3

Tabela 44. Polne razlike u pogledu intenziteta upotrebe interneta u beogradskom uzorku.

Intenzitet upotrebe interneta u prošlosti			
gradovi	više vremena nego sada	manje vremena nego sada	isto vremena kao i sada
Ljubljana	18.00	21.00	60.00
Zagreb	26.40	18.78	53.81
Beograd	20.00	27.00	50.00
Sarajevo	20.71	18.18	56.06
Podgorica	28.14	20.10	50.75
Skoplje	25.40	25.93	48.15
Bukurešt	27.50	32.00	40.50
Sofija	19.00	22.50	57.00

Tabela 45. Razlike među ispitanicima iz različitih gradova s obzirom na intenzitet upotrebe interneta u prošlosti.

grad	nikada, niti bih bio spreman/na	nikada, mada bih bio spreman/na	jednom mesečno ili ređe	nekoliko puta mesečno	više puta nedeljno	svakog dana
Podgorica	27	49	48	45	23	4
Sofija	43	48	59	26	13	4
Bukurešt	17	50	58	29	28	16
Sarajevo	54	50	53	22	8	10
Beograd	55	58	44	28	8	5
Ljubljana	48	21	59	47	21	3
Zagreb	62	51	44	26	9	4
Skoplje	73	34	53	25	3	0

Tabela 46. Frekvence odgovora ispitanika po gradovima na pitanje: *Koliko često koristite internet za informisanje o nekom preduzeću?*

grad	nikada, niti bih bio spreman/na	nikada, mada bih bio spreman/na	jednom mesečno ili ređe	nekoliko puta mesečno	više puta nedeljno	svakog dana
Podgorica	14	54	49	47	20	13
Sofija	23	48	54	47	16	6
Bukurešt	8	37	58	49	35	11
Sarajevo	35	60	59	19	14	10
Beograd	20	39	72	44	21	3
Ljubljana	22	19	63	68	23	3
Zagreb	45	58	41	33	14	4
Skoplje	32	46	71	30	7	0

Tabela 47. Frekvence odgovora ispitanika po gradovima za pitanje: *koliko često koristite internet na informisanje o nekom proizvodu?*

grad	nikada, niti bih bio spreman/na	nikada, mada bih bio spreman/na	jednom mesečno ili ređe	nekoliko puta mesečno	više puta nedeljno	svakog dana
Podgorica	50	113	19	9	5	1
Sofija	69	75	37	6	5	2
Bukurešt	38	80	52	21	7	1
Sarajevo	100	67	18	5	4	2
Beograd	79	87	16	16	1	0
Ljubljana	110	35	38	11	3	1
Zagreb	76	65	31	14	3	6
Skoplje	95	60	24	8	1	0

Tabela 48. Frekvence odgovora ispitanika po gradovima na pitanje: *Koliko često koristite internet za kupovinu/naručivanje nečega?*

grad	nikada, niti bih bio spreman/na	nikada, mada bih bio spreman/na	jednom mesečno ili ređe	nekoliko puta mesečno	više puta nedeljno	svakog dana
Podgorica	45	95	26	17	8	1
Sofija	50	76	37	15	7	4
Bukurešt	32	60	60	20	16	10
Sarajevo	74	71	25	11	3	8
Beograd	79	80	21	10	7	1
Ljubljana	129	30	11	11	6	7
Zagreb	76	65	34	14	3	2
Skoplje	103	41	28	6	10	0

Tabela 49. Frekvence odgovora ispitanika po gradovima na pitanje: *Koliko često koristite internet za konkurisanje za posao?*

grad	nikada, niti bih bio spreman/na	nikada, mada bih bio spreman/na	jednom mesečno ili ređe	nekoliko puta mesečno	više puta nedeljno	svakog dana
Podgorica	55	83	38	15	5	1
Sofija	51	81	42	9	8	2
Bukurešt	29	108	33	13	12	4
Sarajevo	78	87	19	1	10	1
Beograd	89	78	17	7	3	1
Ljubljana	114	24	34	12	12	4
Zagreb	76	62	41	9	6	1
Skoplje	130	32	19	7	1	0

Tabela 50. Frekvence odgovora ispitanika po gradovima na pitanje: *Koliko često koristite internet za konkurisanje za kurs/školu/fakultet?*

grad	nikada, niti bih bio spreman/na	nikada, mada bih bio spreman/na	jednom mesečno ili ređe	nekoliko puta mesečno	više puta nedeljno	svakog dana
Podgorica	42	82	37	28	6	1
Sofija	32	63	46	24	17	8
Bukurešt	16	35	74	33	22	18
Sarajevo	63	76	32	12	8	6
Beograd	60	68	39	22	7	3
Ljubljana	89	25	44	27	12	3
Zagreb	60	45	52	27	6	6
Skoplje	99	33	38	17	2	0

Tabela 51. Frekvence odgovora ispitanika po gradovima na pitanje: *Koliko često koristite internet za traženje/davanje oglasa?*

grad	nikada, niti bih bio spreman/na	nikada, mada bih bio spreman/na	jednom mesečno ili ređe	nekoliko puta mesečno	više puta nedeljno	svakog dana
Podgorica	73	105	11	2	3	2
Sofija	79	91	6	3	8	5
Bukurešt	65	88	23	5	9	8
Sarajevo	128	59	5	3	0	1
Beograd	113	71	6	3	2	3
Ljubljana	153	16	9	15	5	2
Zagreb	107	52	16	15	4	1
Skoplje	156	27	5	1	0	0

Tabela 52. Frekvence odgovora ispitanika po gradovima na pitanje: *Koliko često koristite internet za primanje/slanje novca?*

grad	nikada, niti bih bio spreman/na	nikada, mada bih bio spreman/na	jednom mesečno ili ređe	nekoliko puta mesečno	više puta nedeljno	svakog dana
Podgorica	33	95	28	30	8	2
Sofija	59	102	21	6	2	3
Bukurešt	43	78	40	12	13	12
Sarajevo	88	79	14	6	3	7
Beograd	76	87	22	10	3	1
Ljubljana	144	18	26	7	3	0
Zagreb	88	79	18	7	2	0
Skoplje	125	40	16	6	1	0

Tabela 53. Frekvence odgovora ispitanika po gradovima na pitanje: *Koliko često koristite internet za savetovanje sa stručnjakom?*

grad	nikada, niti bih bio spreman/na	nikada, mada bih bio spreman/na	jednom mesečno ili ređe	nekoliko puta mesečno	više puta nedeljno	svakog dana
Podgorica	40	132	13	7	4	0
Sofija	43	88	38	15	6	2
Bukurešt	28	99	37	15	13	6
Sarajevo	93	84	5	7	5	2
Beograd	82	93	11	10	3	0
Ljubljana	167	22	7	1	1	1
Zagreb	93	73	18	9	1	1
Skoplje	59	42	55	28	4	0

Tabela 54. Frekvence odgovora ispitanika po gradovima na pitanje: *Koliko često koristite internet za pobadjanje nekog obrazovnog programa?*

grad	nikada, niti bih bio spreman/na	nikada, mada bih bio spreman/na	jednom mesečno ili ređe	nekoliko puta mesečno	više puta nedeljno	svakog dana
Podgorica	63	67	39	20	6	1
Sofija	44	61	36	26	14	8
Bukurešt	31	59	50	24	19	15
Sarajevo	76	55	30	18	7	11
Beograd	83	64	24	13	10	5
Ljubljana	142	15	19	14	8	1
Zagreb	87	61	25	15	5	2
Skoplje	85	25	40	26	12	0

Tabela 55. Frekvence odgovora ispitanika po gradovima na pitanje: *Koliko često koristite internet za ugovaranje posla?*

grad	nikada, niti bih bio spreman/na	nikada, mada bih bio spreman/na	jednom mesečno ili ređe	nekoliko puta mesečno	više puta nedeljno	svakog dana
Podgorica	32	52	57	44	8	0
Sofija	28	62	60	28	13	3
Bukurešt	29	72	48	21	13	14
Sarajevo	58	55	44	23	9	5
Beograd	48	63	56	21	7	0
Ljubljana	78	18	55	38	7	3
Zagreb	56	41	48	35	14	1
Skoplje	65	28	58	29	8	0

Tabela 56. Frekvence odgovora ispitanika po gradovima na pitanje: *Koliko često koristite internet za informisanje o radu neke državne službe?*

grad	nikada, niti bih bio spreman/na	nikada, mada bih bio spreman/na	jednom mesečno ili ređe	nekoliko puta mesečno	više puta nedeljno	svakog dana
Podgorica	40	69	44	30	13	0
Sofija	23	42	63	45	14	5
Bukurešt	31	85	40	20	12	10
Sarajevo	47	53	60	22	9	4
Beograd	67	77	30	18	5	0
Ljubljana	100	25	56	11	6	1
Zagreb	54	50	45	26	19	2
Skoplje	43	21	55	45	23	0

Tabela 57. Frekvence odgovora ispitanika po gradovima na pitanje: *Koliko često koristite internet za informisanje o radu neke NVO?*

grad	nikada, niti bih bio spre- man/na	nikada, mada bih bio spre- man/na	jednom mesečno ili rede	nekoliko puta mesečno	više puta nedeljno	svakog dana
Podgorica	53	77	38	21	6	1
Sofija	44	89	27	11	9	11
Bukurešt	39	68	30	22	22	17
Sarajevo	69	61	30	16	10	10
Beograd	81	71	20	12	8	5
Ljubljana	126	16	32	10	8	6
Zagreb	95	48	23	20	7	3
Skoplje	112	21	19	19	17	0

Tabela 58. Frekvence odgovora ispitanika po gradovima na pitanje: *Koliko često koristite internet za primanje zvaničnih dokumenata?*

Abstract

This paper presents basic findings of the comparative study of internet users from eight capital cities of South-Eastern Europe: Ljubljana, Zagreb, Sarajevo, Belgrade, Podgorica, Skopje, Bucharest and Sofia. Study aims to sketch basic trends of Internet access and usage in these eight cities. The following indicators have been assessed: place and type of access, experience and intensity of usage, frequency of online search for various categories of content, frequency of different online activities, use of internet for business purposes and effects that internet usage has on users' social relationships as well as on the time they spend using traditional media.

Instrument used in this research is constructed on the basis of the experiences from our previous researches (Milovanović, Bakić, Golčevski, 2002; Golčevski & Milovanović (Ed.), 2004). The sample in this study encompasses 1596 subjects – internet users from the cities mentioned above. The findings for the complete sample are presented in the first part of the paper, while the second part provides a comparative review of the most important findings concerning the characteristics of Internet access and usage in the cities covered.

Among our subjects, most of them access the web through the standard dial-up modem. Although this is a general trend, significant differences occur between users from Ljubljana, Sofia, Bucharest and Zagreb and

those from other four cities. Indicators of digital divide are visible in the fact that broadband access is mostly used by the subjects of better economic condition. Average percent of new users in the sample is 15.8%, but differences among subjects from different cities are statistically significant. The largest percentage of new users come from the group of subjects of the lowest economic status. Subjects from Bucharest and Podgorica spend the most time online while subjects from Belgrade and Skopje spend the least time on the web.

On average, men spend more time online than women. They also differ significantly when it comes to the frequency of online search for various categories of content. In general, the most wanted online content is music, while pornography and religious content seems to be the least frequently searched. Still, on this variable there is a significant difference between the cities.

When it comes to online activities, the most frequently practiced are, by far, e-mail and search for the information needed. There is also a clear trend which shows that more experienced users, rarely use Internet for entertainment.

Most of the subjects state that they do not use internet for any kind of business purposes, while on average one third of the subjects say that they wouldn't even want to use it in this way.

Most of the subjects asses that, when it comes to time they spend with their families and friends, there has been no change since they began using internet, while one quarter of them or more spend less time using traditional media.

Keywords: communication, digital divide, internet access, internet usage, media, online activities, online content.

Tehnooptimizam i struktura stavova prema internetu

Goran Milovanović, Nenad Golčevski i Milina Petrović
*Centar za proučavanje informacionih tehnologija
Beogradske otvorene škole*

Apstrakt

U radu su predstavljeni empirijska validacija koncepta tehnooptimizma i struktura stavova prema internetu i njegovim društvenim efektima. Osnovu za istraživanje stavova prema internetu, kao izuzetno složenom objektu stavova, predstavljaju izvori koji se nalaze u domenu društvene problematike razvijene oko svetske mreže. Prema prethodnim istraživanjima i teorijskim pregledima (DiMaggio, Hargittai, Neumann, Robinson, 2001), moguće je ovu problematiku analizirati kroz pet širokih oblasti: (a) nejednakost pristupa (*digital divide*), (b) organizacija, rad i menadžment, (c) politička participacija, (d) kultura i (e) formiranje socijalnog kapitala (odn. pitanje socijalne izolacije). Pored ovih izvora stavova prema internetu, diskutujemo utopijske i distopijske perspektive koje su se razvijale u okviru diskursa sajberkulture (*cyberculture*), kao veoma značajne u razumevanju i postavljanju konstrukta tehnooptimizma.

Skala stavova prema internetu konstruisana je na osnovu prethodnih istraživanja (Milovanović, Golčevski i Bakić, 2004) i dodatnih analiza sadržaja diskursa koji se razvija u društvenoj problematici interneta. Instrument od 92 stavka ajtema primenjen je na uzorku od 1596 ispitanika iz osam glavnih gradova zemalja Jugoistočne Evrope i Balkana (Beograd, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo, Podgorica, Skopje, Bukurešt, Sofija). Posle analize relijabilnosti, 30 ajtema je uklonjeno sa skale i faktorskom analizom je obrađena verzija od 62 ajtema. Četvorfaktorska struktura skale stavova objašnjava 28% ukupne varijanse i sastoji se od komponenti (1) tehnooptimizma, (2) tehnopesimizma, (3) društvenih efekata i društvene kontrole interneta i (4) emancipatorskih efekata interneta. U ovoj strukturi dominiraju faktori tehnooptimizma i tehnopesimizma, koji se interpretiraju kao ključni konstrukti u stavu prema internetu i njegovim društvenim efektima.

U daljim analizama, pokazuje se da postoje sistematske veze između komponenti stava prema internetu i političkih orijentacija korisnika interneta. Takođe, ispituje se odnos između indikatora upotrebe i strukture stava prema internetu.

Ključne reči: internet, sajberkultura, stavovi, tehnooptimizam, tehnopesimizam, utopija.

1. Uvod

U već deceniju starom diskursu govorimo za sebe da živimo u informacionom, post-industrijskom društvu, da smo na talasu industrijalizacije i razvoja savremenih tehnologija, kroz „informacionu revoluciju“, postali učesnici jedne složenije, manje intuitivne i više dvosmislene društvene dinamike. Neki društveni teoretičari, sociolozi, istraživači socijalnih aspekata tehnologije i inženjeri tvrde da smo u novom okruženju zapravo već više decenija. Osnovna vrednost prilagođavanja, u uslovima koje informaciono društvo diktira jesu, svakako, informacije same. Savremena ekonomija podrazumeva alokaciju resursa koja je brža i strukturalno kompleksnija od prethodnih stadijuma kroz koje je prolazilo industrijsko društvo. Pod pritiskom takve alokacije resursa, mi smo prinuđeni da se kroz socijalni prostor krećemo brže, a naša sposobnost da predviđamo razvoj događaja na osnovu poznatih informacija i određenog društvenog modela u koji verujemo testira se u toj veoma složenoj realnosti. Ništa novo, rekli bismo, pošto je predikcija stanja naše okoline fundamentalna sposobnost na kojoj počiva naša egzistencija uopšte. Međutim, stepen dinamike kome savremene forme društvenog organizovanja teže nije tek trivijalno i linearno složen u odnosu na prethodno poznate modele organizacije. Mobilnost koja je uslovljena stalnim promenama i složenim međuzavisnostima na tržištu uslovljava odustajanje od tradicionalnije koncepcije „mesta“ u ljudskom životu, u smislu boravka, organizacije porodice oko jedinstvenog doma, da ne pominjemo sve ređu mogućnost da se ostvaruje život u višegeneracijskom okruženju. Mesto na kome radimo, ne kao puko fizičko određenje radnog mesta, već kao skup veština i znanja koja su nam potrebna da bismo obavljali određenu funkciju, postaje sve više i više promenljivo. Opet, nije u pitanju samo profesionalna mobilnost koju mogu da uzrokuju promenljivi uslovi tržišta, već se danas stepen znanja u svakom domenu ljudske delatnosti prepoznaje kao stalno promenljiv. Nove kategorije daleko brže smenjuju stare i biti ekspert danas znači samo biti osoba u kontinuiranom razvoju svojih veština. Više ništa nije unapred dato, sigurno i obezbeđeno valjanim školovanjem, i to da se čovek uči dok je živ postaje

jedna od poslovice čija je istina markantna u savremenom društvu. Na sasvim drugoj društvenoj ravni, svedoci smo složene političke i bezbednosne situacije u svetu, koji se suočava sa opasnim fenomenom terorizma, ratujući na terenu na kome rat nikada nije vođen. Bez jasnog fronta, očekujući moguće udarce, izvedene na najrazličitije načine i u nepredvidljivom, širokom polju mogućih ciljeva, ta borba očigledno zahteva suštinsku promenu metodologije održanja bezbednosti. Teroristički napad „9/11“ postavio je „ground zero“ nasred Menhetna i samo na najuočljiviji (i najtragičniji) način obeležio početak jedne nove zabrinutosti, koja svoj koren nalazi upravo u problemima složene analize i nepredvidljivosti. Želimo li da razmišljamo o ma kom domenu socijalnih procesa, možemo primetiti da ih danas karakteriše promenljivost i kratkotrajnost stabilnih struktura. Postepeno društveno osveščivanje i prihvatanje raznih rodnih (*gender*) kategorija i razlika učinilo je kategoriju identiteta nestabilnom i dovelo u pitanje neke od najdubljih implicitnih pretpostavki teorijske misli. Čini se da „ontologija mesta“ danas, više nego ikada pre, popušta pred verom u „ontologiju procesa“, i čini se da društvena realnost oko nas pruža izazov da se opredelimo za jednu bergsonovsku metafiziku, u kojoj ćemo kao fundamentalna, shvatati pitanja promene pre nego stanja, i istraživati dinamiku pre nego strukturu.

Nas, pre svega, interesuju osobine tekućeg procesa „prelaska u informaciono društvo“. Kažemo tekućeg, aktualnog procesa, pošto se savremena upotreba termina informaciono društvo odnosi pre svega na stepen raširenosti, implementacije i prihvatanja informacionih tehnologija u određenoj sredini. Internet, kao centralni informacioni resurs u ovom procesu, zauzima naravno i centralno mesto u diskusiji u društvenim naukama koje pokušavaju da isprate nastale promene i sistematizuju naša shvatanja složene međugre društva i tehnologije. U ovom istraživačkom procesu, rastuću zavisnost čoveka od informacionih tehnologija nije moguće analizirati samo sa stanovišta tehnološkog determinizma. Tehno-determinističkim uticajima suprotstavljeni su procesi *socijalne konstrukcije tehnologije*, koji se direktno ogledaju u domenu našeg doživljaja tehnologije sa kojom moramo da živimo. Čovek, na različitim nivoima promišljanja sveta u kome se nalazi, stvara lične, evaluativne odnose prema globalnim promenama, formira svoje mišljenje o njima i ugrađuje ih u sebe kao bitan deo svog identiteta, svoje prepoznatljivosti. Možemo biti primorani da koristimo kompjutere kako bismo obavljali neki posao, kao što možemo očekivati i da će uskoro svaki automobil ili frižider imati IP adresu, ali ostajemo, pri tom, slobodni da smatramo kako nam te promene donose oduševljenje i u nama bude spremnost za iskustvo u nekom

novom svetu, ili da, nasuprot tome, verujemo da elektronsko učenje nije pravi način za obrazovanje mladih, da mislimo da su neke suštinske ljudske vrednosti ugrožene u informacionoj eri, ili jednostavno osećamo da svet u koji ulazimo nije ono staro dobro mesto u kome su stvari imale svoj red i mi se osećali spokojno. Upravo ovaj naš subjektivan i personalizovan odnos prema internetu i informacionim tehnologijama, „informacionoj revoluciji“, „epohi“, „eri“, jeste oblast istraživanja od fundamentalne važnosti i na empirijskom planu se ogleda u mogućnosti proučavanja strukture stavova prema internetu i informacionim tehnologijama uopšte.

Da bismo se pripremili za ovakvo istraživanje, neophodno je da prethodno proučimo mesta za koja je osnovano pretpostaviti da sadrže na autentičan način izražene ove stavove prema informacionim tehnologijama. Proučavanje strukture stavova prema nekom stavskom objektu u psihologiji znači striktan empirijski rad, konstrukciju instrumenta i njegovo ispitivanje u različitim uslovima. Međutim, već mnogo toga je unapred dato u proizvodima naše kulture i umetnosti, i mnogo toga što nas može uvesti u takav istraživački proces pronalazimo u fenomenološkoj analizi informacionog društva. Tako se *tehnooptimizam*, jedan od značajnih konstrukata socijalne teorije tehnologije, može prepoznati kao fundamentalna dimenzija doživljaja informacionog društva i pre empirijskog istraživanja. U nameri da upravo ovakve koncepte istražujemo i empirijski validiramo, usmerićemo prethodno pogled ka materijalu koji je pripremila samo informaciono društvo. Za analizu u društvenim naukama, taj materijal, naravno, čine upravo stavovi i implicitna verovanja sadržana u proizvodima savremene kulture i diskursu široke društvene diskusije o internetu i informacionim tehnologijama.

1.1. Socijalni stavovi prema internetu

Izvori socijalnih stavova prema internetu nalaze se u veoma širokoj i veoma kompleksnoj društvenoj problematici koja se razvila oko ovog revolucionarnog „meta-medija“. Značaj interneta nalazi se pre svega u onoj vrsti *interoperabilnosti* koja nije mogla biti ostvarena u prethodnim elektronskim medijima. Zahvaljujući standardizaciji prenosa informacija na najopštijem i najbazičnijem nivou (TCP/IP protokol), omogućeno je slojevito i fleksibilno nadgrađivanje infrastrukture interneta tako da svaka forma informacije plasirana putem drugih elektronskih medija (zvuk, slika, animacija itd.) može da se plasira i preko interneta. Široka rasprostranjenost kućnih kompjutera i poštovanje jednom razvijenih standarda doveli su do rapidnog prihvatanja

interneta u svim sredinama koje mogu da zadovolje osnovne uslove razvoja neophodne infrastrukture. Do kraja 2005. godine, prema procenama agencija koje periodično vrše istraživanja broja korisnika mreže, jedna milijarda ljudi na planeti imaće pristup internetu, što čini oko jedne šestine svetske populacije.

Spektar snažnih društvenih reakcija prema internetu bio je sasvim očekivan. Zahvaljujući upravo opisanim suštinskim osobinama svetske mreže, odmah je postalo jasno da će njen uticaj na ekonomiju i kulturu biti ogroman. Neke druge posledice ovog razvoja možda je bilo teže predvideti. Decentralizovanost interneta kao kompjuterske mreže ubrzo je postala fetiš pobornika direktne demokratije, a činjenica da privatno-javna partnerstva poput ICANN-a nalaze veliki interes u upravljanju sistemom imena domena dovela je do velikih dilema u oblasti upravljanja internetom (Internet Governance). Pojava interneta je, pored navedenih efekata, dolila i ulje na vatru već rasplamsanih tehnomitologija druge polovine XX veka. Utopijske i distopijske note ustale su sa raznim grupama, umetničkim pokretima, deklaracijama o nezavisnosti sajberprostora, doživljaja konačnog oslobođenja od makakvog vida društvene kontrole i sumnje da će razvoj mreže dovesti do efekata upravo suprotnih očekivanim. Kod nekih je zabrinutost bila izazvana pitanjem pravedne participacije različitih kultura i jezika na Interentu: razvijen u USA, u početku privilegija grupe tehnički naprednih korisnika čiji je „prirodni“ jezik bio engleski, internet je i danas dostupan u onoj meri u kojoj korisnik poznaje savremenu *lingua franca*. S druge strane, neki su pojavu interneta doživeli kao končano rešenje za reprezentaciju marginalnih grupa, ugroženih jezika i kultura. Prema njima, „*many-to-many*“ priroda komunikacije na Interentu i relativno mala ulaganja vezana za održavanje sajtova ili pokretanje korisničkih mreža predstavljaju upravo adut koji male kulture treba da povuku u svetskoj igri predstavljanja.

Prateći pregled društvenih efekata interneta za koje su sociolozi pokazali najviše interesovanja (DiMaggio, Hargitai, Neumann, Robinson, 2001), nalazimo da je moguće proučavati te socijalne implikacije u sledećih pet oblasti:

- *nejednakost (digitalna podela),*
- *socijalni kapital ili socijalna izolacija,*
- *politička participacija,*
- *efekti na organizacije, rad i menadžment,*
- *efekti na kulturu i recepciju proizvoda savremene kulture.*

1. 1. 1. *Nejednakost (digital divide)*. O ovom aspektu društvene problematike već je dovoljno diskutovano i u našoj stručnoj literaturi (Milovanović, 2004, Milovanović, 2003). Mogućnost pristupa internetu određena je distribucijom neophodnih uslova za razvoj odgovarajuće infrastrukture i pravilno je vezana za ekonomsku moć da se odgovarajuća tehnologija implementira u određenoj sredini. Veliki broj studija posvećen je ispitivanju ovog aspekta razvoja interneta (Dutta & Jain, 2004). Međutim, osim ekonomskih uslova koji obezbeđuju umrežavanje, veliku prepreku u difuziji interneta pravi i dejstvo drugih faktora. Pre svega, veliki problem leži u činjenici da je većinski deo sadržaja svetske mreže na engleskom jeziku. U pravom smislu te reči, nečija mogućnost da efikasno koristi resurse interneta određena je upravo njegovim stepenom poznavanja engleskog jezika. Distribucija jezika na kojima su postavljene informacije na internetu i distribucija maternjih jezika korisnika interneta nalaze se u disproporciji (Milovanović, 2003). Pored ovih faktora, uticaj na proširenje digitalnog jaza vrši i nedostatak odgovarajuće obuke za upotrebu kompjutera. Konačno, najveću opasnost po proširenje digitalnog jaza predstavlja nešto što je još uvek deo same prirode procesa razvoja interneta, a to je brzina kojom se ovaj proces razvija. Sa protokom vremena, digitalni jaz se produbljuje „sam od sebe“, tako što se razvijaju nova i moćnija tehnološka rešenja koja počivaju na sve zahtevnijim osnovama i traže nova ulaganja u infrastrukturu; na taj način, sredine koje nisu umrežene kao razvijeni deo zapadne civilizacije zaostaju sve više i više umesto da postepeno sustižu Zapad.

Uticaj percepcije ove nejednake distribucije pristupa osnovnom svetskom informacionom resursu na formiranje stavova prema internetu nemoguće je isključiti. Kao i u svim procesima globalizacije, ravnoteža se postiže i neprestanim pozivanjem na „fer-plej“, kako se u brzini koju diktira ekonomija ne bi izgubile mnoge vrednosti karakteristične za ljudsku zajednicu. Male kulture sa nedovoljno razvijenom ekonomijom neće biti u stanju da na adekvatan način isprate sve tendencije u razvoju interneta, od kojih su posebno značajne one u razvoju informacione ekonomije (*e-banking*, *e-commerce* i sl.) i elektronskog upravljanja (*e-governement*). Čak i ako razvijeni deo zapadne civilizacije, već uveliko umrežen i sa još uvek rastućom stopom upotrebe interneta, odluči da finansira projekte iz oblasti umrežavanja u siromašnim zemljama, problem neće biti rešen zbog ograničenog pristupa internetu samih građana. Vidimo kako je problematika nejednake distribucije pristupa povezana sa ekonomskom, političkom i problematikom reprezentacije kultura na mreži.

1. 1. 2. *Pitanje formiranja socijalnog kapitala i bojazan od socijalne izolacije.* I pre pojave interneta bila su raširena i pozitivno i negativno konotirana verovanja da će život ispred kompjuterskog ekrana uticati na socijalne odnose čoveka. Naravno, pojava interneta, koja je dodatno omasovila upotrebu kompjutera u svetu, izazvala je široku polemiku vezanu upravo za efekte novog masovnog medija na društveni život pojedinca, a time i na društvo u celini. Sada je već veći broj socioloških i psiholoških studija posvećen pitanju da li upotreba interneta pozitivno doprinosi formiranju socijalnog kapitala, ili nasuprot tome, vodi ka povećanoj socijalnoj izolaciji korisnika. U prirodi samog interneta nalaze se argumenti na koje su se oslonile optimističke teorije: zahvaljujući lakom i brzom pristupu komunikaciji sa udaljenim pojedincima i grupama, kao i integrisanom okruženju koje omogućava laku razmenu informacija u najrazličitijim formatima, internet bi trebalo da značajno doprinese formiranju socijalnog kapitala. Drastično proširenje socijalnog dometa pojedinca osnovna je teza koju bi pristalice ovakvih optimističkih shvatanja morale da odbrane kako bi dokazale pozitivan doprinos interneta u društvenom životu. S druge strane, ovakvim shvatanjima lako se suprotstavlja gledište po kome bi efekti interneta morali biti upravo suprotni. U krajnjoj liniji, individua može da pronalazi zadovoljstvo u „surfovanju“ mrežom, krajnje neobaveznom obliku zabavnog pretraživanja najrazličitijih sadržaja u skladu sa svojim interesovanjima, trenutnim stanjem, aktuelnostima i sl. Nema potrebe naglašavati da u praksi pronalazimo oba ekstrema. Veoma veliki broj izuzetnih projekata ostvaren je kolaborativnim radom preko interneta – pomenimo *open source* inicijative kao dobro poznat primer. Takođe, nesumnjivo je da mnogi danas na ekranu nalaze prostor za projekciju i fantazije o nekom životu koji nije realan život. Socijalna dokolica dobro je poznat faktor učešća i u onlajn grupama, iako na prvi pogled deluje da samo učešće u ovakvim grupama podrazumeva aktivnu socijalnu komponentu (Shobert, Preece & Heiny, 2003).

Jedna od prvih značajnijih grupa istraživanja upotrebe interneta uopšte bila je posvećena problematici tzv. „internet paradoksa“ (up. Milovanović, Bakić & Golčevski, 2002 za pregled nalaza). Pod ovim imenom javljaju se prvi, uznemirujući empirijski nalazi o porastu intenziteta nekih nepoželjnih psiholoških stanja (depresija, stres) i smanjenja kvaliteta i intenziteta društvenih odnosa kod korisnika interneta. Samo ime ove grupe nalaza ukazuje na „paradoksalnost“ upravo razmatranog očekivanja, prema kome će internet na pozitivan način doprineti formiranju socijalnog kapitala kroz omasovljenje interakcije i proširenje socijalnog dometa individue. Ono što je bitno istaći

je da su ovi efekti zabeleženi u metodološki sjajno planiranoj studiji, izvedenoj po (u psihologiji skupom i retkom) longitudinalnom nacrtu. Upotreba interneta od strane grupe korisnika praćena je u određenom periodu kome su prethodila merenja raznih socio-psiholoških indikatora. Posle praćenja upotrebe interneta (intenziteta komunikacije preko broja primljenih i poslanih imejl poruka i ukupnog vremena provedenog onlajn), ta merenja su izvedena ponovo. Rezultati dosledno pokazuju da je smanjenje komunikacije sa članovima porodice, suženje mreže bliskih međuljudskih odnosa i povećanje depresije povezano sa povećanom upotrebom interneta. Potonja istraživanja su pokazala da se ovaj efekat može ograničiti faktorom iskustva, odn. da kod novih korisnika interneta upotreba može da dovede do povećanja socijalne izolacije, ali i da se ovaj efekat ne bi održao sa dužinom upotrebe interneta odn. „onlajn iskustvom“.

S obzirom na značaj ove problematike, jasno je da u strukturi stavova prema internetu možemo da očekujemo i komponente koje se odnose na dilemu da li internet češće vodi ka socijalnoj izolaciji ili predstavlja novinu koja će značajno doprineti razvoju mreža socijalnih odnosa. Posebno upečatljive mogu biti, na primer, roditeljske dileme oko upotrebe interneta od strane njihove dece, kao i odnos prema fenomenima onlajn gejminga, učešća u onlajn grupama, komunikacije preko ICQ i sl.

1. 1. 3. *Pitanje političke participacije.* Razvoj svetske mreže doveo je i do razvoja diskusije o pitanju stepena učešća u političkom odlučivanju. Priroda komunikacije na internetu, shvaćena kao „*many-to-many*“ u odnosu na „*one-to-many*“ prirodu starijih medija, odlučno je uticala na ovo pitanje. Ukoliko je prednost interneta u odnosu na druge medije ta da bez velikih ulaganja pojedinac ili grupa mogu da predstavljaju svoje političke stavove i program, i da preko umrežavanja sa drugim korisnicima počnu da ostvaruju tačke tog programa, iako su potencijalno prostorno udaljeni (što bi ih u prethodećim okolnostima onemogućilo da efektivno deluju), onda je opravdano verovati da će efekat interneta na pitanje participacije u političkom odlučivanju biti pozitivan. S druge strane, ovo verovanje nalazi dodatno potkrepljenje u ideji razvoja *e-government* projekata, koji bi trebalo da omogućе samim građanima veću transparentnost mehanizama upravljanja društvenim sistemima. Takođe, difuzija informacija preko interneta trebalo bi da ima presudan značaj u političkim pitanjima tako što bi na potencijalno jeftin i prijemčiv način omogućila da stepen informisanosti u stanovništvu ma koje države bude veći. Pored navedenog, mogućnost interaktivnog učešća u mediju kao što je internet obezbedila bi značajn feedback onima koji određenu informaciju plasiraju.

S druge strane, nalazimo skeptične ocene mogućnosti da internet na ma koji način obezbedi veći stepen participacije građana u donošenju političkih odluka (ili ma kakvoj promeni u stepenu uticaja na takve odluke). Skepticizam, čini nam se, u ovom slučaju proizlazi iz opravdane i racionalne analize koja počiva na ispravnoj tezi da što više učesnika može da plasira informacije, to je mogućnost da će neka od njih dostići relativnu značajnost (tj. presudno uticati na odlučivanje) manja. I zaista, danas smo svedoci postojanja mora foruma i mejling lista na internetu koji su posvećeni političkim pitanjima, a nemamo utisak da se nešto fundamentalno promenilo po pitanju participacije „malih igrača“ u odlučivanju o ključnim političkim pitanjima. Neka još skeptičnija gledišta uključuju i dileme o tome da li će razvoj interneta zapravo dovesti do negativnih posledica u ovom domenu, uključujući znatno povećan stepen kontrole koji bi centri političke moći mogli da ostvare kombinacijom mudrog plasmana odgovarajućih informacija i analize podataka dobijenih pažljivim osluškivanjem masovne reakcije korisnika interneta.

Detaljnija analiza bi naravno zahtevala proučavanje stepena participacije preko interneta od nivoa lokalne samouprave ka višim nivoima u hijerarhiji upravljanja. Ukoliko bi internet omogućio veći stepen participacije makar na nivou lokalne samouprave, verovatno tako ostvarujući i veći stepen kohezivnosti u nekoj određenoj zajednici, verujemo da bi to trebalo shvatiti kao značajan pozitivan pomak.

Prema rezultatima dosadašnjih socioloških istraživanja (DiMaggio, Hargitai, Neumann, Robinson, 2001), nema značajnih efekata na informisanje o političkoj problematici koji bi se mogli pripisati upotrebi interneta. Korisnici koji traže informacije o politici na internetu načelno su već dobro informisani i spadaju u kategoriju „teških“ korisnika i drugih medija, a oni koji su ideološki orijentisani uglavnom na internetu koriste resurse koji potkrepljuju njihove ideološke stavove. Dilema vezana za stepen u kom internet može da proizvede pozitivne ili negativne efekte na participaciju u političkom odlučivanju svakako je izuzetno značajan generator stavova prema ovom mediju.

1. 1. 4. Efekti na *organizacije, rad i menadžment*. S obzirom na širinu diskusije o potencijalnim efektima interneta na organizaciju grupnih aktivnosti, forme rada i menadžment, opravdano je pretpostaviti da se u ovom domenu nalaze bitni generatori određenih komponenti složenog stava prema internetu. Kao i u drugim domenima polemike o društvenim efektima interneta, i ovde nalazimo suprotstavljena gledišta. Prema optimističkoj viziji, internet će dovesti do značajnih promena u organizaciji rada različitih društvenih grupa. Po

ovom shvatanju (Castells, 2001), koje je karakteristično za implicitan tehnootimistički stav prema kome priroda same tehnologije nosi u sebi seme neizbežnih društvenih promena, kao da su one inherentne u samom usvajanju određene tehnologije, internet će zahvaljujući svojoj interaktivnosti dovesti do transformacije hijerarhijskih sistema upravljanja u *socijalne mreže*. U organizacionim, socijalnim mrežama, upravljanje će biti rezultanta odlučivanja svih uključenih aktera, a strategije delovanja će biti predmet neprestanog preispitivanja, prilagođavanja kontekstu organizacije kao i njenim unutrašnjim potrebama. Ovom shvatanju suprotstavlja se sumnja da će razvoj interneta samo unaprediti postojeće metode nadgledanja i kontrole: mreža će učvrstiti postojeće *panoptikume* (*Fuko*) i obezbediti proširenje nadgledanja u postojećim sistemima kontrole rada i upravljanja. Naravno, socijalna realnost se nalazi negde između ova dva shvatanja. Mnoge organizacije zaista sprovode striktnu kontrolu upotrebe *e-maila* na radnom mestu, bilo iz bezbednosnih razloga ili iz razloga uobičajene kontrole rada. S druge strane, mnoge *online* socijalne mreže već su razvijene i na demokratskim i participativnim osnovama sprovode uspešne projekte, među kojima ima i projekata koji su nezamislivi bez interneta. Prema nekim autorima (up. DiMaggio, Hargitai, Neumann, Robinson, 2001), realnost se nalazi upravo u koegzistenciji tradicionalnih, hijerarhijskih struktura upravljanja i široko participativnih socijalnih mreža.

Problematika efekata interneta na organizaciju rada i menadžment očigledno je veoma slična pitanju političke participacije. Obe perspektive, i ona više optimistička kao i ona pesimistička, nalaze i činjeničku i intuitivnu osnovu za svoje tvrdnje. Ovakvo stanje čini ispitavanje stavova prema internetu još interesantnijim. Za razliku od određenih oblasti u kojima možemo da ispitujemo stavove, ovde nemamo situaciju u kojoj stereotipi ili izostanak realnih informacija o objektu stava pružaju prostor za formiranje stavova. Nasuprot tome, nalazimo se u prostoru diskursa koji nastaje paralelno sa razvojem i usvajanjem jedne revolucionarne tehnologije, i u tom smislu nam se pruža retka prilika da istražujemo nove tehnologije u periodu njihove difuzije, razvoja i prilagođavanja potrebama korisnika.

1. 1. 5. *Efekti na kulturu, recepciju proizvoda savremene kulture i reprezentaciju različitih jezika i kultura*. Dilema oko potencijalnih efekata interneta na kulturu i recepciju proizvoda savremene kulture oscilira između vizije hipersegmentacije i masifikacije (DiMaggio, Hargitai, Neumann, Robinson, 2001). Strahovanja skepticista uglavnom su okupljena oko fenomena *masifikacije*, prema kojoj internet samo doprinosi opadanju standarda u umetničkoj i kulturnoj produkciji

uopšte, predstavljajući medijum kroz koji zakonitosti tržišta mogu još neposrednije da opipaju i odgovore na potrebe potrošača, koje nisu uvek u skladu sa nekim određenim estetskim principima. S druge strane, scenario *hipersegmentacije* podrazumeva da, zahvaljujući relativno niskim cenama predavljanja informacija na svetskoj mreži, svaka potreba pronalazi svoje zadovoljenje na internetu. Da li je hipersegmentacija shvaćena kao pozitivno ili negativno konotiran trend ostaje nejasno, pošto s jedne strane ona podrazumeva i apsolutnu demokratizaciju u domenu kulture, a s druge strane ne garantuje mogućnost ostvarenja neke konzistentne kulturne politike na internetu.

Optimistička gledišta o efektu na kulturu i recepciju proizvoda savremene kulture mahom počivaju na činjenici da je cena reprezentacije proizvoda kulture na internetu mala, i prema tome može da obezbedi reprezentaciju sadržaja koji ne uspevaju da se probiju kroz tradicionalne medije (TV, novine, radio). Pored ovoga, uviđa se i da forma reprezentacije na internetu omogućava intenzivniju difuziju ovih proizvoda u poređenju sa klasičnim medijima: preko mreže možete preneti deo nekog teksta, oslanjajući se na interaktivne aspekte interfejsa u stanju ste da obavestite druge o onome što je za vas ili njih potencijalno interesantno, itd.

Međutim, čini se da ovoj sociološkoj analizi nedostaje bitan aspekt pitanja odnosa kulture i interneta, a to je pitanje o reprezentaciji različitih kultura i jezika na internetu. Dominacija engleskog jezika na mreži (i ne samo na mreži) predavlja kamen spoticanja za mnoga mišljenja o potencijalnim efektima interneta na društvo. Da li će sve svetske kulture i druge društvene grupe uspeti da „prežive“ opštu digitalizaciju? Ukoliko se predavljuju na svojim jezicima, bojazan je da neće, a s druge strane, postoji strahovanje da će prevođenjem na engleski jezik izgubiti bitne sadržaje i suštinske elemente svog ideniteta. Već je pomenuta diskrepancija koja postoji između distribucije maternjih jezika korisnika interneta i jezika na kojima se nalaze informacije na internetu. Suvišno je reći da i u ovom slučaju dominira engleski jezik, sa oko 70% učešća na svetskoj mreži (Milovanović, 2003).

Prema nama, ovo pitanje je od suštinske važnosti za raspravu o društvenim efektima interneta, i sasvim sigurno igra veoma važnu ulogu u generisanju stavova prema svetskoj mreži i posledicama njene tehnološke difuzije. Osetljivost na stepen reprezentacije u svetu pripadnika pojedinih kultura predavlja suštinski važnu stavku u njihovom odnosu prema tehnologijama reprezentacije. U aktualnom talasu globalizacije, svedoci smo veoma napetih diskusija o predavljanju,

prihvatanju ili odbacivanju vrednosti određenih kultura koje se prelamaју kroz političku utakmicu u kojoj učestvuju i najkrupniji interesi. Samo kao primer, možemo navesti reči Smirsa: „U zapadnom svetu preovlađuje verovanje da je individualna sloboda jedina prava sloboda, i da svi to moraju da prihvate. Činjenica da može postojati, i da postoji, više važnih oblika slobode, koji mogu imati kontradiktorne posledice i efekte, gotovo i da ne postoji u zapadnom poimanju sveta.“ (Smirs, 2003). Ovakav odnos prema slobodi, koji diskutuje Smirs, predstavlja samo jednu od perspektiva iz koje je moguće sagledati problematiku kulturne raznolikosti u procesima globalizacije. Doprinos interneta u ovim procesima je ogroman, i bez obzira na to koji su krajnji ishodi njegovih društvenih efekata, sve zainteresovane strane – a u složenoj međugri kultura danas nezainteresovanih nema – spremne su da reaguju na potencijalne prednosti i otežavajuće okolnosti (poput distribucije jezika na mreži), braneći svoje osnovne vrednosti. Da li će internet predstavljati mahom poprište sukoba kultura ili prostor za dijalog među njima, hoće li on omogućiti malim kulturama i marginalizovanim grupama bolju reprezentaciju ili indiferentnost kroz gubljenje u moru informacija, sve su pitanja koja informisan korisnik sebi postavlja i na osnovu kojih, verujemo, delom stvara svoj složeni stav prema svetskoj mreži. Kao i u svim prethodnim opisanim aspektima potencijalnih socijalnih efekata interneta, čini se da je ovo pitanje nemoguće odvojiti od rasprave o drugim društvenim efektima interneta.

U svom značajnom pregledu socioloških istraživanja društvenih efekata interneta, Dimado, Harigtai, Nojman i Robinson primećuju da postoji skoro opšte slaganje da internet menja društvo, ali da nema puno slaganja oko toga *kako* ga menja. U ovoj raspravi se prelamaju sukobljene teorijske koncepcije sociologije koje na različite načine nude objašnjenja efekata masovnih medija i primenjuju te ranije razvijene koncepcije na internet (DiMaggio, Hargitai, Neumann, Robinson, 2001). Međutim, podalje od sistematske naučne misli, nalazimo rasprostranjena shvatanja o društvenim efektima interneta koja izgrađuju njegovi korisnici i svi drugi koji su njegovog značaja svesni. Mi ćemo pokazati da iz istraživanja stavova prema internetu sledi da shvatanja van stručnih i akademskih krugova uopšte nisu nesistematska i da čak pružaju jednu veoma smislenu organizaciju stava prema internetu. Prethodno ćemo proučiti neke savremene manifestacije uto-

pijskih i distopijskih vizija o društvu prožetom novim tehnologijama. Smatramo da su ova shvatanja od izuzetnog značaja jer određena spekulativna crta u njima, izvestan stepen u kome se njihova osnova udaljava od neposredne realnosti – čineći ih tako upravo interesantnim za psihološko proučavanje stavova – ukazuje na to da su ona vezana za dublje slojeve shvatanja odnosa tehnologije i društva uopšte.

1.2. Nove tehnologije: utopijske i distopijske perspektive

Sve prethodno predstavljene domene mogućih izvora stavova prema internetu odlikuju dve bitne karakteristike. Pre svega, njihov izvor nalazi se u realnoj društvenoj problematici, odn. prenošenju nekih društvenih dilema na novi plan analize za koju mogućnost otvara postojanje interneta. Pitanje razvoja socijalnog kapitala, ljudske izolacije ili otvorenosti prema društvu, starije je od postojanja svetske mreže, i ona samo reaktualizuje to pitanje. Isti takav slučaj je i sa pitanjem reprezentacije različitih kultura i grupa na internetu: pitanje je ozbiljno i veoma relevantno u kontekstu interneta, ali je i u empirijskom i u diskursivnom smislu starije od same mreže. Druga zajednička karakteristika svih ovih širokih dilema, za koje verujemo da predstavljaju polazište za složene procese formiranja stavova, je ta da se odnose na jedan fenomen u razvoju. Ovo, smatramo, ima dve posledice. Pre svega, teško je očekivati da će struktura stavova prema ovako složenom objektu kao što je internet, čije društvene efekte ispitujemo i pratimo dok se još razvijaju, dok sam proces tehnološke difuzije nije ni okončan, biti jasna i nedvosmislena. Drugo, ovo ispitivanje stavova prema internetu u razvoju mora da uzme u obzir i da su stavovi prema internetu u razvoju, i ne treba očekivati da će njihova struktura ostati stabilna kako se proces difuzije ove tehnologije bude dalje razvijao.

Polarizacija ideja o društvenim efektima interneta¹ zaslužuje da bude detaljnije ispitana na još jednoj ravni analize. Pored upoznavanja gledišta koja se baziraju na realnim, činjeničkim osnovama, ili razvijaju svoje argumente na osnovu teorijskih analiza, polazeći od prirode interneta kao medija, možemo da ispitamo i poreklo stavova prema internetu i u određenim diskursima koji nisu zasnovani na ovaj način. U njih spadaju proizvodi umetnosti i kulture koji, najčešće, imaju karakter *manifesta* društva prožetog novim tehnologijama, kao što je to slučaj sa teorijskim radom Done Haravej, jednim od briljantnih

1 Up. Kling, 1996. za raspravu o utopijskim i distopijskim vizijama kompjuterskih tehnologija uopšte.

ispitivanja mogućnosti ljudskog u informacionom društvu, ili neki eksplicitni pozivi na borbu za određeni profil ljudske prirode čija se mogućnost sluti u vremenu pred nama, kao što je to slučaj u opredeljenju transhumanista ili posthumanista. Za mnoge pripadnike generacije koja danas koristi interneta, kulturni film Blejdraner (*Blade Runner*), režisera Ridlija Skota, predstavljao je ne samo vrhunsku distopijsku sliku biske budućnosti, već i prostor u kome su postavljena ključna pitanja o ljudskoj prirodi i sudbini u svetu čija je tehnološka budućnost mogla da se nasluti te 1982. godine. Već je redundantno pominjati značaj stvaralaštva Viljema Gibsona, autora kulturnog romana *Neuromanser* (*Neuromancer*) u kome je ideja sajberprostora (*cyberspace*) detaljno obrađena u jednoj distopijskoj atmosferi tehnološki duboko transformisanog društva koja je obeležila dela tzv. sajberpanka (*cyberpunk*). Ovakvi proizvodi kulture sadrže izuzetno duboka zapažanja iako nisu obavezni da osnovu za iznošenje određenog stava ili diskusiju drže na liniji empirijskih zapažanja. Posebno interesanti za nas mogu da budu manifesti i drugi programski tekstovi raznih grupa i autora, bilo da obrađuju pojedinačne fenomene za koje smatraju da su ključni u tekućoj tehnološkoj revoluciji, ili pak obrađuju daleko širu društvenu, individualnu, pa i ontološku problematiku. Autori iz oblasti kritičkih studija sajberkulture pružaju veliki broj značajnih analiza ovih i drugih umetničkih dela čija se osnovna inspiracija nalazi u naslućivanju onih dilema koje će tehnološka revolucija sa razvojem genetičkog inženjeringa i informacionim tehnologijama postaviti pred čovečanstvo.

Neuromanser i *Blejdraner* predstavljaju događaje u klasičnim tehnološkim anti-utopijama. Narativ prve fokusira na sajberprostor, shvaćen kao vrsta iskustva koja se direktno ostvaruje kroz interfejs što povezuje centralni nervni sistem sa svetskom informacionom mrežom, dok se drama *Blade Runnera* odvija pod senkom ljudske sumnje u vrednosti života i civilizacije koje se suočavaju sa konačnošću čoveka. Skotov film realizovan je u briljantnom SF setingu, koji uključuje pobunu genetskim inženjeringom proizvedenih ljudi (androida). Ova dva dela imaju dosta dodirnih tačaka. Kroz Gibsonov *Neuromanser* defiluju pripadnici azijskih mafija upetljani u trgovinu nelegalnim softverom koja predstavlja unosan posao, pripadnici skoro nedodirljive aristokratske loze generacijama uljuljkani u sopstveno kloniranje, majstor kretanja po sajberprostoru koji po tipičnoj matrici anti-heroja odužuje stare dugove, odn. kupuje određenu mogućnost spasenja time što se „prihvata starog zanata“. Mistična veštačka inteligencija *Vintermut* pokazuje se kao „glavni igrač“ u razvoju kulturnog Gibsonovog romana, predstavljajući vrhunsku metaforu za pitanje o kontroli pro-

izvoda sopstvene tehnologije koje se postavlja pred čoveka, i to pitanje je obrađeno još 1968. u sjajnom ostvarenju Stenlija Kjubrika i „liku“ možda najpoznatije „kompjuterske ličnosti“, HAL 9000. Poznat kao podžanr *SF*-a, sajberpank se razvijao u delima poznatih autora kao što su Gibson i Sterling, i polako nadrastao često zatvorene krugove *SF*-a u tom smislu što je značajno uticao na formiranje neke vrste stava prema novim tehnologijama. Jedna od osnovnih crta sajberpank narativa je centralno mesto koje zauzimaju marginalizovani karakteri, karakteri koji otvaraju prostor za identifikaciju svima koji imaju utisak da je underground jedino mesto na koje se može – makar samo i u konceptualnom smislu – pobeći od tehnokratske, tehnomenadžerske centralne kontrole, podržane masovnom upotrebom informacionih tehnologija u svakoj sferi društvenog života. Opsesija idejom kontrole i „krupnih igrača“ u čijim se rukama nalaze konci kojima se upravlja ljudskim društvom karakteristična je za sajberpank, mada se u nekim kulturnim radovima (upravo u Gibsonovom *Neuromanseru*) zadržava romantična ideja velike borbe u kojoj marginalizovana individua uspeva da osvoji svoju slobodu određenim potezima u strukturi samog globalnog sistema nadziranja i upravljanja.

S druge strane, Blejdraner, kroz potku detektivske priče, vodi protagonistu, još jednog anti-heroja u tehnološkoj distopiji, kroz razvoj u kojem se ogleda sva složenost i težina pitanja o suštini ljudskog čija snaga da kreira druga bića, poput Boga (a pomoću genetskog inženjeringa), prevazilazi njegovu mogućnost poimanja sudbine koja je još uvek ograničena jednim starim vrednosnim sistemom i ontološkim okvirom karakterističnim još za biblijske tekstove. I *Neuromanser* i Blejdraner, tako, svoju magiju crpu upravo u susretu nepromenjenog vrednosnog sistema i metafizike Zapada sa tehnološkim eksperimentima čiji rezultati duboko utiču na suštinu same ljudskosti. U ovom sudaru prošlog, sadašnjeg i budućeg, razvija se sva težina pitanja koja postavljamo kao svedoci vremena kad ni inteligentne tehnologije, ni sistemi globalnog nadziranja i kontrole, ni genetski inženjering više ne predstavljaju samo teorijske konstrukte iz udžbenika kognitivnih nauka, veštačke inteligencije i biologije, a kamoli tek proizvode umetničke imaginacije.

Čini nam se da se upravo u snazi sudara budućnosti koja kao da je kroz žanr *SF*-a i slutnju o mogućnostima novih tehnologija „poranila“ u sadašnjost, i jedne neodlučne sadašnjosti, koja je pred ovim perspektivama još uvek ljudska i suviše ljudska, nalazi inspiracija za pesimističke, distopijske vizije o efektima novih tehnologija. U tom smislu, mnoge paralele je moguće povući sa razvojem interneta i

informativnog društva uopšte. Svet neprestane dinamike, u kome se bergsonovska metafizika, „ontologija procesa“ namesto „ontologije mesta“ oseća neposredno, usled brzine socijalnih procesa i zavisnosti od protoka informacija oko nas i u nama, svakako uzdrmava ljudsko biće naviknuto na veći stepen reda i stabilnosti u društvenim i saznanjnim kategorijama. Uzdržani, kritički i pesimistički tonovi nalaze svoje izvorište, verujemo, upravo u ovoj nesigurnosti (kojoj u analizama ovog tipa ne treba pridavati nikakvu vrednosnu kontaciju) pred bliskom budućnošću koja ne obećava mnogo toga osim neprestanih promena i pritiska za prilagođavanjem stalnom ciklusu nastajanja i nestajanja socijalnih i saznanjnih obrazaca.

S druge strane, savremena tehnološka revolucija, u kojoj je razvoj interneta jedan od najznačajnijih procesa, otvorila je i mogućnosti za utopijske i optimističke vizije. Upoznaćemo se sa nekim od njih u veoma sažetom pregledu. Jednu od najpoznatijih utopijskih vizija zasnovanih na projekciji tehnološkog razvoja predstavlja shvatanje *transhumanista*, i posebno značajne grupe među njima: *ekstropista*.

U jednom od kratkih uvoda u transhumanističku misao nalazimo vrlo jasna određenja ovog pokreta koji se zalaže za etičku upotrebu tehnologije u misiji proširenja ljudskih umnih i životnih mogućnosti uopšte²:

„Transhumanists advocate continuing the progressive transformation of the human condition, especially (but not exclusively) through technological means. The word *transhumanism* consciously evokes the tradition of humanism, i.e. the secular view of man as the „center“ of the moral universe. However, transhumanism goes beyond humanism, because it does not accept some immutable, fundamental „human nature“ as a given, but rather looks to continuing – and accelerating – the process of expanding and improving the very nature of human beings themselves.“³

(„*Transhumanizam se zalaže za nastavljjanje progresivne transformacije ljudskog stanja, posebno (ali ne i isključivo) tehnološkim sredstvima. Reč transhumanizam namerno evocira tradiciju humanizma, tj. sekularno gledište o čoveku kao „centru“ moralnog univerzuma. Međutim, transhumanizam prevazilazi humanizam, jer ne prihvata nepromenljivu, fundamentalnu „ljudsku prirodu“ kao datu, već pre posmatra trajan – i ubrzan – proces proširenja i unapređivanja upravo prirode ljudskih bića.“)*

2 <http://www.transhumanism.org>

3 <http://users.aol.com/gburch3/thext.html>

Nešto dalje, u istom pregledu, nalazimo objašnjenje još nekih bitnih karakteristika transhumanizma:

„The dynamic optimism that comes with transhumanism's insight into the accelerating self-transforming power of technology is best expressed in the extropian philosophy. *Extropy*, a word intended to convey the opposite of (and opposition to) entropy, has been defined as „the extent of a system's intelligence, information, vitality, diversity, and capacity for improvement.“ The history of the universe has been a process of the development of systems with increasing potential for „intelligence, information, vitality, diversity, and capacity for improvement“. To date, mankind is the ultimate extropic system. The extropian philosophy points to new horizons in this process, ultimately horizons far beyond the reach of humans in their present form.“⁴

(„Dinamički optimizam koji nastupa sa transhumanističkim uvi-dom u ubrzanu i samo-transformišuću moć tehnologije najbolje je izražen u ekstropičkoj filozofiji. Ekstropija, reč skovana da ukazuje na opozit entropije (i suprotstavljanje njoj), definisana je kao „stepen inteligencije sistema, informacije, vitalnosti, diverziteta i kapaciteta za unapređenje“. Istorija univerzuma bila je proces razvoja sistema sa rastućim potencijalom za „inteligenciju, informacije, vitalnost, diverzitet i kapacitet za unapređenje“. Do danas, čovečanstvo predstavlja vrhovni ekstropički sistem. Ekstropička filozofija ukazuje na nove horizonte ovog procesa, konačno horizonte koji su daleko od domašaja ljudi u njihovom sadašnjem obliku.“)

Dakle, transhumanistički tehnooptimizam počiva na percepciji kontinuiteta razvoja univerzuma u kome ljudsko stanje predstavlja do sada vrhunsku ostvarenu, ali ipak samo prelaznu formu. U ovom neprestanom nastajanju novih, organizovanijih i vitalnijih formu egzistencije transhumanisti sagledavaju tehnologiju kao formu koja je oduvek bila u interakciji sa ljudskom egzistencijom i koja će konačno doprineti transformaciji ljudskog u neki novi nivo postojanja. Problematična je transhumanistička vrednosna konotacija evolutivne dimenzije u njihovom pogledu na svet, kao i suprotstavljanje koncepta ekstropije konceptu entropije (entropija govori o stepenu organizovanosti nekog sistema i može biti indikator više ili manje uređenih sistema; pretpostavljamo da se transhumanističko suprotstavljanje entropiji zasniva na nekoj vrsti odbojnosti prema ideji sadržanoj u drugom zakonu termodinamike prema kojoj zatvoreni sistemi spontano teže stanjima više entropije odn. neuređenosti). Međutim, za nas

4 *Ibid.*

trenutno nisu relevantne objektivne, naučne diskusije transhumanističkih principa. Relevantno je to da svoj tehnoptimizam i utopijsku viziju transhumanisti zasnivaju upravo na nekoj vrsti transcendencije vremena u smislu ljudske egzistencijalne pozicije: postulirajući jednu procesnu metafiziku, transhumanizam rešava problem vrednosnih dilema u nastupajućoj tehnološkoj revoluciji tako što negira mogućnost konačnog vrednosnog suda stavom o neprestanoj promenljivosti i evoluciji formi egzistencije. Možemo reći da je za transhumaniste, slično Niče, „čovjek samo most“. Čini se da optimistički ton transhumanizma svoju snagu crpi iz vrednosnog konotiranja evolutivne dimenzije koje se vrši a priori. Promena je stalno uz nas, odn. mi smo sama promena, i kao jedino što je dato, *promena je dobra*, čini se da je neki niz argumenata kojim transhumanistička misao postulira svoju etiku. Pokret transhumanizma veoma je srodan i sa intelektualnim stavovima tzv. post-humanizma, koji možda na još više elaboriran način predstavljaju transhumanističku perspektivu, ali čini se da je donekle uzdržaniji u svom tehnoptimističkom tonu⁵.

Sasvim drugačiji razvoj odnosa prema tehnološkoj revoluciji, i specifično prema informacionim tehnologijama i internetu, nalazimo u shvatanjima tehnorealista⁶. Jedan od polaznih stavova tehnorealizma je to da tehnologije nisu neutralne, odn. da je njihov razvoj i prihvatanje uvek praćeno i nameravanim i nenameravanim socijalnim, političkim i ekonomskim posledicama. U ovome se ogleda socijalno-konstruktivistički stav tehnorealizma. Tehnorealisti shvataju razvoj interneta kao revolucionaran događaj ali negiraju utopijske perspektive u njemu. Smatraju da država mora da odigra bitnu ulogu u kontroli interneta i formuliše i sprovodi zakone u odgovarajućem formatu. Ne veruju da će internet suštinski transformisati školstvo i smatraju da je zaštita informacija u smislu intelektualne svojine suštinska i u sajberprostoru. Stavovi tehnorealizma bi, uprkos njihovom imenu, bili verovatno shvaćeni kao čist konzervativizam od strane onih koji u razvoju interneta vide mogućnost konačnog oslobođenja od stega državne kontrole nad društvenim tokovima informacija i ideja. U tom smislu, tehnorealizam nije ni utopijska ni distopijska perspektiva već, najpreciznije rečeno, predstavlja uverenje da način upravljanja i pravnu regulativu kakve već poznajemo treba, u prilagođenom obliku, uvesti i na internet kako bi se ostvarila prezervacija nekih bitnih vrednosti.

Dva teksta koji sadrže, sa stanovišta zaštite informacija i privatnosti, izuzetno interesantan materijal za razmišljanje o stavovima pre-

5 Up. <http://www.stem-arts.com/Posthum/cont.htm>

6 <http://www.technorealism.org/>

ma informacionim tehnologijama i internetu su *A Cypherpunk's Manifesto*⁷, čiji je autor Eric Hughes, i nešto radikalniji *The Crypto Anarchist Manifesto*⁸, koji potpisuje Timothy C May. Tekst manifesta *cypherpunka* (inspiracije očigledno bliske distopijskoj viziji sajberpanka) posvećen je promociji vrednosti privatnosti u postizanju otvorenog društva čije perspektive se naziru u globalnom umrežavanju. Stav koji se iznosi je da se ne može imati poverenja u to da će se vlade i korporacije uzdržati od zaziranja u privatnost informacija na mreži, jer je to suprotno logici vlasti i korporativizma. Zato, prema ideji sajberpanka, potrebno je razvijati anonimne sisteme za razmenu informacija koji će obezbediti zaštitu privatnosti u informacionom društvu. Oštrij stav prema mešanju vlasti u privatnost nalazimo u tekstu manifesta kripto-anarhizma. Autor ovog teksta otvoreno poziva na suprotstavljanje postojećem sistemu upravljanja i kontrole razvojem protokola za anonimnu razmenu informacija, ali pored ovoga, u manifestu kripto-anarhizma se nalaze i stavovi prema kojima će ovakvi tehnološki potezi dovesti i do promene sistema vrednosti uopšte. Naime, kada se uspostavi sistem razmene informacija, uključujući i finansijske transakcije, prema kripto-anarhizmu nastupiće promene i u shvatanju poverenja i reputacije. Ova dva teksta su izuzetno interesantna zbog svoje fokusiranosti na pitanje zaštite privatnosti i informacija, koje se smatra jednim od ključnih pitanja u razvoju informacionog društva i interneta. Oštrij, manifest kripto-anarhizma u svom tonu sadrži pravi poziv na bunt protiv ustaljenog sistema kontrole – autor veruje da će „sistem“ svakako pokušati da ga prenese i u sajberprostor.

Predstavljajući neke od originalnih pokreta koji u svom programu sadrže bitne vrednosne dimenzije za analizu stavova prema internetu suočavamo se sa dve osnovne perspektive odnosa prema tehnologiji koje možemo da posmatramo i analiziramo u okvirima socijalne i socio-psihološke teorije tehnologije. To su *tehnooptimistička* i *tehno-pesimistička* perspektiva, za koje krajnja psihološka utočišta nalazimo u *tehnološkoj utopiji*, kao u shvatanjima transhumanista i ekstopista, ili *tehnološkoj distopiji*, koja je karakteristična za diskurs sajberpanka, ali se čini da je donekle uticala i na stav kripto-anarhizma i sajberpanka. Iako smo prethodno predstavili pregled možda više objektivne društve-

7 <http://www.activism.net/cypherpunk/manifesto.html>

8 <http://www.activism.net/cypherpunk/crypto-anarchy.html>

ne polemike, bazirane na neposrednim činjenicama razvoja interneta i informacionih tehnologija, razmišljajući o ovoj opštoj dihotimiji stava prema aktualnim tehnološkim razvojem ne možemo a da se ne zapitamo da li ona predstavlja fundamentalnu dimenziju ljudskog odnosa prema tako kompleksnom objektu kao što je internet? U analizi domena društvene polemike o internetu i informacionom društvu, zaključili smo da je ta problematika zapravo nasleđena iz jedne šire upitanosti o prirodi ljudskog društva i društvenog života uopšte. Da li se u dihotomijama koje se pojavljuju unutar svakog posebnog domena ove široke diskusije o društvenim efektima interneta nalaze prikrivena optimistička i pesimistička gledišta o tehnološkom razvoju uopšte?

2. Socio-psihološko istraživanje stavova prema internetu

U socijalnoj psihologiji, o stavovima govorimo kao o opštim evaluacijama psiholoških objekata kroz odgovarjuće atribucione dimenzije. Stav, u tom smislu reči, predstavlja kompleksan psihološki konstrukt koji potencijalno obuhvata veoma složeno vrednovanje nekog objekta. Stav formiraju evaluacije objekata na dimenzijama kao što su dobro-loše, poželjno-nepoželjno, korisno-štetno i sl. Prema određenom objektu ne postoji nužno samo jedan stav; prema Ajzenu, moguća je drugačija evaluacija istog objekta u zavisnosti od konteksta u kome se ta evaluacija vrši (Ajzen, 2001).

Uopšte, jasno je da ispitivanje strukture stavova prema nekom objektu zavisi pre svega od složenosti samog tog objekta. U ovom smislu, naše istraživanje stavova prema internetu i njegovim društvenim efektima je metodološki izuzetno složeno. Pre svega, opravdano je postaviti pitanje da li se u istraživanju stava prema internetu ispituje odnos prema jednom ili više objekata. Govoreći o internetu, možemo da podrazumevamo samo čistu, ogoljenu tehnološku podlogu koja omogućava sva iskustva koja poznajemo kao *online* komunikaciju, surfovanje po mreži itd. Sasvim je jasno da bi ispitivanje stavova prema ovako shvaćenom objektu bilo besmisleno čak i ako bi se sprovodilo samo na uzorku tehnički zainteresovanih i potkovanih korisnika. Međutim, empirijsko ispitivanje stavova prema internetu koje uključuje i njegove društvene efekte, tj. percepciju ili predikciju tih efekata od strane ispitanika, usložnjava se unekoliko čak i pri površnim analizama.

U prethodnim redovima mi smo pokušali da bar donekle otkrijemo koji su izvori stavova prema internetu, a prikazali smo ukratko

i neka gledišta i proizvode kulture za koje verujemo da na upečatljiv način mogu da predstavljaju složenost problematike kojom se bavimo. Socio-psihološko istraživanje strukture stavova prema internetu, prema nama, specifično je i složeno i obuhvata:

- *Ispitivanje stavova prema političkim aspektima difuzije interneta*: već je diskutovano pitanje političke participacije kao izvora stavova prema Internetu. Internet je u ovom smislu značajan i kao sredstvo političke propagande. Takođe, ne treba zaboraviti ni evaluaciju interneta kao inspiracije za potencijalno nove forme političkog organizovanja (mreže političke podrške i sl.). Pored toga, u nekoj uopštenoj slici svega političkog na internetu ne zaboravimo i veoma popularno komentarisanje političkih sadržaja koje je omogućeno forumima na nekim web stranicama.
- *Ekonomija*. Uticaj interneta na ekonomiju i opažanje tog uticaja svakako su bitan izvor stavova. Da li će internet samo doprineti povećanju postojećih ekonomskih razlika u svetu, ili će upravo omogućiti šansu za manje favorizovane države? Kakvi su efekti elektronske trgovine – da li ona uopšte može da predstavlja značajan udeo u ekonomiji, na koji način veb advertajzing doživljavaju korisnici – kao dosadne *pop-up* prozore koji se zatvaraju prvim mogućim klikom na miša ili kao ponude koje vredi ponekad i razmotriti? Da li finansijske transakcije obavljene elektronskim kanalima otvaraju prostor za sumnju o malverzacijama i još manje transparentnom ekonomskom sistemu, ili se opažaju kao bitno unapređenje u poslovanju?
- *Komunikacija*. Veoma važan izvor stavova prema internetu i njegovim efektima u društvu je odnos korisnika prema kvalitetu onlajn komunikacije. Veoma specifična, ova komunikacija ne obuhvata sve aspekte koje obuhvata „normalna“ komunikacija. Na koji način se ovakva komunikacija doživljava – kao ravnopravna sa tradicionalnom, ili kao njeno osiromašenje? Da li korisnici vide neke prednosti u komunikaciji internetom, npr. anonimnost? Da li se onlajn komunikacija doživljava kao ugrožavajuća baš zbog realne nemogućnosti da se identitet osoba sa kojima komunicirate potvrdi na tako direktan način kao u neposrednoj komunikaciji? Takođe, važan aspekt onlajn komunikacije odnosi se na mogućnost proširenja dometa socijalne interakcije: moguć je relativno jeftin kontakt sa osobama koje su udaljene od nas,

kao i upoznavanje novih ljudi, koje bez interneta ne bismo bili u prilici „da sretnemo“.

- *Obrazovanje.* Dileme oko upotrebe interneta u obrazovanju svakako su bitan izvor stavova. Zapitajmo se samo kakva bi bila reakcija roditelja dece polaznika osnovnih škola na saopštenje da se u školama uvodi elektronska nastava i da će deca određene predmete pratiti bez direktno učešća nastavnika na časovima? Iako je za ovakav razvoj događaja još prerano, ako on ikada i bude postao realnost, elektronsko učenje (*e-learning*) u smislu učenja sa udaljenog mesta (*distance learning*) je realnost već nekoliko godina. Kakvi su opaženi efekti ovakvog načina nastave? Postoji li uopšte vera u uspeh ovakvih programa? Da li se elektronsko učenje doživljava kao nešto što će potencijalno steći ravnopravnost sa tradicionalnim metodama nastave ili kao metoda koja će u najbolju ruku biti shvaćena kao pomoćna?
- *Kultura.* Rasprave o efektima interneta na kulturu i recepciju proizvoda kulture već smo ukratko predstavili. Takođe, podsetimo se da u najznačajnija pitanja spadaju i ona vezana za neravnomernu distribuciju informacija u smislu jezika na kojima se postavljaju veb prezentacije, kao i pitanje zastupljenosti različitih kultura i grupa na internetu. Ovaj aspekt stavova prema internetu od izuzetnog je značaja zbog konteksta globalizacije u kojoj se internet pojavljuje i čiji je značajan faktor odavno postao. Razumljivo je očekivati polarizaciju evaluacionih sudova prema internetu u ovom domenu njegovih efekata.
- *Informisanje.* Ovde se misli na stav prema informacijama sa interneta uopšte, bez obzira iz kog domena one potiču, i pre svega se misli na opažanje i stav prema kvalitetu tih informacija. Da li se, zahvaljujući mogućnosti da drugi ljudi i direktno, a ne posredstvom medija kao što su novine, radio ili televizija, predstave informacije o nekim događajima, internet doživljava kao relevantniji izvor informacija? Ili se upravo zbog ove mogućnosti (koja realno otvara mogućnost za široko dezinformisanje, makar i samo iz zabave) kvalitet informacija na internetu potcenjuje i tako stvara negativna evaluacija?
- *Lični doživljaj.* Sigurno je da u svakom evaluativnom odnosu prema stvarnosti postoje i komponente koje potiču iz sub-

jektivnog, ličnog doživljaja objekta stava. Ispitivanje ovih komponenti naročito je otežano jednostavnom činjenicom da su idiosinkratične prirode, ali se zbog toga one ne smeju izgubiti iz vida kada se govori o evaluaciji nekog objekta.

- *Društveni efekti.* Pod ovom široko definisanom kategorijom mislimo na efekte interneta na društveni život čoveka u smislu u kome smo ih diskutovali. Dileme oko doprinosa socijalnom kapitalu zajednice, s jedne strane, i bojazan od razvoja socijalne izolacije kao posledice „života ispred ekrana“ nalaze svoje mesto u ovoj kategoriji. Nečiji stav prema internetu svakako je određen i njegovim stavom prema intenzivnoj upotrebi ovog medija od strane drugih ljudi, ili sopstvenim načinom upotrebe.
- *Psihološki efekti.* Široka kategorija koja uključuje procenu i evaluaciju mogućih psiholoških stanja koja mogu biti posledice upotrebe interneta. Fenomen zavisnosti od interneta već je poznat stručnoj literaturi. Međutim, i sasvim laička shvaćanja i pretpostavke da „internet zaglupljuje ljude“ ili da zahvaljujući radu na internetu neka osoba može da uvežba svoje analitičke ili druge sposobnosti svakako predstavljaju značajnu građu za ispitivanje strukture stavova.
- *Privatnost i zaštita podataka.* Pitanje zaštite podataka i privatnosti na internetu suštinsko je za mnoge korisnike. Kao što smo videli u prvom poglavlju ovog rada, čak i neke radikalne vizije upotrebe interneta i informacionih tehnologija (npr. kripto-anarhizam) svoju osnovnu inspiraciju nalaze u domenu zaštite privatnosti i anonimnosti. Možemo pretpostaviti da velika većina korisnika interneta nije dovoljno tehnički obrazovana da prati razvoj tehnologija zaštite podataka, što verovatno ostavlja širok prostor da se ovaj domen „popuni“ stavskim odnosima na osnovu parcijalnih informacija i utisaka.
- *Kontrola.* Pod kontrolom ovde podrazumevamo upravljanje internetom i stav korisnika prema tim procesima. Ne moramo da pretpostavljamo da korisnici poznaju rad organizacija kao što su ICANN ili IANA (ili da uopšte znaju za njih), ali možemo da pretpostavimo da imaju razvijene stavove prema potencijalnoj kontroli interneta od strane njihove države, međunarodnih organizacija itd. Ova kategorija je složena jer obuhvata kako formalnu i tehničku kontrolu

interneta, tako i kontrolu sadržaja, odn. pitanje odluke o tome da li i u kom slučaju se može onemogućiti postavljanje nekih sadržaja na internet, kao i da li su takve odluke uopšte legitimne.

- *Dostupnost.* Veoma važna kategorija koja obuhvata opaženu distribuciju pristupa internetu, odn. u kojoj možemo očekivati stavove prema činjenici da je internet u velikoj meri još uvek „zapadna stvar“, privilegija korisnika koji mogu (ili čija zemlja može) da priušte neophodnu infrastrukturu itd. Problematika koja se široko označava kao digitalna podela spada u ovu kategoriju i svakako ima udela u formiranju stavova prema internetu.

Čak ni ovaj relativno iscrpan pregled aspekata društvene problematike interneta ne može adekvatno da prikaže svu složenost stavskog objekta koji učestvuje u ovom empirijskom istraživanju. Pre svega, mogućnost da se izgradi skala stavova koja bi predstavljala neku vrstu standardizovanog ispitivanja stava prema internetu, nerealna je. Radi se o ispitivanju veoma složene društvene problematike koja je samo dodatno usložnjena činjenicom da se stvara oko tehnologije čiji razvoj i difuzija još uvek traju, koja je često mistifikovana i demistifikovana, i koja počinje da značajno utiče na naš način života i rada. Takođe, nije realno očekivati ni da se posle faktorske analize ajtema produkovanih iz prethodnih kategorija objasni značajan procenat varijanse nekom jednostavnom faktorskom strukturom. Sve ovo čini istraživanje koje ćemo opisati u narednim redovima eksploratornim.

Pored našeg prošlogodišnjeg istraživanja stavova prema internetu (Milovanović, Bakić i Golčevski, 2004) koje je izvedeno na sličan način kao i istraživanje koje je pred nama, i na kome ovo istraživanje počiva, nije nam poznato da postoje pokušaji da se ispituje struktura stavova prema ovako složenoj problematici svetske mreže. Istraživanja stavova prema internetu uglavnom su bila komercijalna i usmerena na uže, specifične aspekte. U prošlogodišnjem istraživanju CePIT-a, upotrebljen je instrument koji se sastojao od 48 ajtema generisanih iz četiri grupe izvora stavova prema internetu: (a) društveni efekti interneta, (b) subjektivna percepcija kontrole interneta, (c) orijentacija prema kontroli interneta i (d) odnos prema komunikaciji i međuljudskim odnosima na internetu. Korišćene su petostepene Likertove skale procene na kojima su ispitanici označavali stepen slaganja sa tvrdnjama generisanim iz ove četiri kategorije. Posle analize relijabilnosti izvedena je faktorska analiza verzije skale sa četrdeset ajtema. Zatim je disku-

tovana petofaktorska struktura sa ukupno 35.5% objašnjene varijanse. Faktori koji su izdvojeni u toj analizi bili su:

- *Tehnooptimizam sa izraženim demokratskim vrednostima.* Ovaj faktor obuhvatao je insistiranje na jednakosti pristupa internetu i predstavljanju informacija, otpor kontroli interneta radi opšte dobrobiti i percepciju interneta kao tehnologije koja obezbeđuje veći stepen društvene jednakosti.
- Kontrola sadržaja na internetu. Ovaj faktor obuhvatao je otpor kontroli sadržaja na internetu i prihvatanje učešća na mreži kao „bezopasnog“ u smislu dejstva „opasnih“ sadržaja.
- *Kontrola individue i ponašanje na internetu.* Interpretacija ovog faktora obuhvatala je otpor insistiranju na zaštiti pojedinca i privatnosti na internetu.
- *Pragmatični tehnooptimizam.* Faktor je obuhvatao prihvatanje interneta u smislu svake realne dobrobiti koju on donosi uz odbacivanje radikalnih tvrdnji o njegovoj instrumentalizaciji od strane interesnih grupa. Za razliku od prvog faktora, ovaj faktor nije obuhvatao izražene vrednosne orijentacije, već samo aspekte „praktične“ dobrobiti od interneta.
- *Institucionalna kontrola pristupa internetu.* Faktor je obuhvatao suprotstavljanje institucionalnoj kontroli pristupa internetu i percepciju da je centralna kontrola svetske mreže praktično nemoguća.

Vidimo da je i ovakva faktorska struktura složena i otvara mogućnost za različite interpretacije. U ovom istraživanju pokušali smo da u ajteme skale stavova prema internetu uključimo još raznovrsnije tvrdnje o društvenim efektima interneta, kako bismo obezbedili da uzorak ajtema što obuhvatnije predstavi moguće evaluacije interneta.

3. Empirijsko istraživanje stavova prema internetu i njegovim društvenim efektima

Na osnovu prethodnog istraživanja i pregleda kategorija u kojima nalazimo potencijalne izvore stavova prema internetu, razvili smo instrument koji je obuhvatio 92 stavske tvrdnje. Skoro je nemoguće razviti skalu stavova prema ovako složenom objektu koja bi u potpunosti i ravnopravno obuhvatila sve domene u kojima se takvi stavovi mogu registrovati. Prilikom razvoja instrumenta, vođeno je računa da što veći broj značajnih aspekata društvene problematike i efekata

interneta bude zastupljen. U sledećoj tabeli prikazujemo kompletan skup stavskih tvrdnji korišćenih u ovom istraživanju.

1.	Ne bih imao nimalo poverenja u dokument koji je potpisan samo elektronski.
2.	Šta vredi što svako može da izrazi svoje mišljenje na internetu kad je mala verovatnoća da će ga čuti značajniji broj ljudi.
3.	Internet nije stvar koja bi mogla da promeni svet.
4.	I neke male kulture sada će moći da se predstavu svetu zahvaljujući svetskoj mreži.
5.	Zahvaljujući internetu, u javnost mogu da dođu informacije koje su ranije bile cenzurisane.
6.	Normalno je da internet bude privilegija onih koji to sebi mogu da priušte.
7.	Internet olakšava vlastima izvođenje raznih mahinacija.
8.	Internet će konačno omogućiti uspostavljanje prave demokratije u svetu.
9.	Obespravljeni, pomoću Interneta, mogu da utiču na poboljšanje svog položaja.
10.	Veliki deo poslovanja preko interneta čini „lov u mutnom“.
11.	Sve dobre strane interneta ne vrede mnogo u poređenju sa tim koliko štete on može doneti.
12.	Glasanje preko interneta bi samo olakšalo izborne prevare.
13.	Internet pomaže u zbližavanju različitih kultura i nacija.
14.	Nemoguće je steći pravog prijatelja preko interneta.
15.	Ne verujem da se internet kontroliše sa jednog mesta, od strane jedne organizacije ili grupe ljudi.
16.	Ljudi koji provode puno vremena na internetu počinju da zapostavljaju uobičajene društvene kontakte.
17.	Internet garantuje slobodu izražavanja kao nijedan drugi medij pre njega.
18.	Kad sa nekim razmenim sadržajne poruke preko mreže, osećam se kao da smo se zaista videli i ispričali.
19.	Primena interneta u javnoj upravi može da omogući građanima da ograniče moć pojedinaca i partija.
20.	Kada mi neko čestita rođendan preko interneta, osećam se kao da mi nije ni čestitao.

21.	Upotreba interneta u principu unapređuje rad ma koje organizacije ili firme.
22.	Budućnost demokratije je u održavanju izbora preko interneta.
23.	Igranje kompjuterskih igara preko mreže je strašno gubljenje vremena.
24.	Trebalo bi obezbediti javan, besplatan pristup internetu za svakoga.
25.	Zaista korisne podatke na mreži moguće je naći samo preko sajtova kojima se pristup plaća.
26.	Samo naivčine ostavljaju broj svoje kreditne kartice na internetu.
27.	Opasno je što se u sve više svakodnevnih stvari oslanjamo na internet i kompjutere.
28.	Preko interneta se plasiraju mnoge laži i poluistine.
29.	Nemam ništa protiv da neko prikuplja podatke o meni dok sam na internetu.
30.	Radi opšte dobrobiti, internet ne bi smeo da bude nadziran niti kontrolisan.
31.	Kada počnem da dobijam previše reklamnih i drugih neželjenih poruka prođe me želja za proverom e-mail-a.
32.	Veliki broj stranica i sajtova na svetskoj mreži uopšte nisu dostupni običnom korisniku.
33.	Internet bi mogao ljudima da ulepša starost.
34.	Kada bi sve informacije o aktivnosti države bile dostupne na internetu bilo bi manje korupcije.
35.	Povećanje upotrebe interneta dovešće do toga da se ljudi dodatno otuđe jedni od drugih.
36.	Internet i siromašnima daje šansu da steknu relevantna znanja i veštine.
37.	Stvari su na internetu toliko pojednostavljene i površne da se ništa ozbiljno tu ne može naučiti.
38.	Nesreća je u tome što je internet samo oruđe u rukama globalne moći.
39.	Nerado bih dopustio da mi dete gubi vreme igrajući se sa drugom decom preko interneta.
40.	Važnost upotrebe interneta treba približiti i manje obrazovanim ljudima.

41.	Internet ne pomaže podizanju opšteg nivoa obrazovanja.
42.	Jedan od ciljeva razvoja interneta je da se omogući totalna politička kontrola.
43.	Internet je raj za prevarante i lopove.
44.	Internet, i informacione tehnologije uopšte, značajno će doprineti opštoj dobrobiti čovečanstva.
45.	Upotreba interneta doprinosi poboljšanju individualnog kvaliteta života.
46.	Ovoj državi bi činilo dobro kada bi svi njeni građani imali pristup internetu.
47.	Internet je nespojiv sa tradicijom.
48.	Predstavljanje određenih sadržaja na internetu treba zabraniti.
49.	Komunikacija internetom garantuje ravnopravnost bez obzira na versku, etničku ili rasnu pripadnost.
50.	Ozbiljne dogovore ne treba sklapati preko e-maila.
51.	Stidljive osobe mogu da nauče da budu opuštenije u komunikaciji zahvaljujući internetu.
52.	Na internetu ima toliko informacija da ja uopšte ne mogu da se snađem.
53.	Informacije sa interneta su često verodostojnije nego iz drugih izvora.
54.	Pokušaji upotrebe interneta u obrazovanju verovatno će završiti neuspehom.
55.	Upotreba interneta ozbiljno ugrožava privatnost korisnika.
56.	Ljudi koji provode puno vremena na internetu uglavnom su besposleni
57.	Porast upotrebe interneta će dovesti do masovnog zatupljivanja ljudi.
58.	Sasvim je moguće da je neko u stanju da određuje sadržaje web-stranica tako da manipulise shvatanjima korisnika interneta.
59.	Studiranje preko interneta ne može da se poredi sa pravim studijama.
60.	Upotreba interneta treba da postane deo redovnog školovanja.
61.	Države ili specijalizovane organizacije bi trebalo da finansijski podrže razvoj stvarno korisnih web-stranica.

62.	Verujem da internet doprinosi promociji zapadne kulture kao dominantne.
63.	Država bi morala da finansira postavljanje i promociju sajtova na našem jeziku.
64.	Trebalo bi omogućiti besplatan pristup svim muzičkim fajlovima preko interneta.
65.	Velika vrednost interneta je to što on nije kontrolisan kao drugi mediji.
66.	Ako bi se neki sadržaj koji bi zaista bio opasan po sistem pojavio na internetu, istom brzinom bi bio i uklonjen sa mreže.
67.	Mnogi problemi nerazvijenih zemalja lakše bi se rešavali kada bi njihovim građanima bio omogućen širi pristup internetu.
68.	Sa razvojem interneta formira se i svetska informatička elita koja okuplja krupni kapital i upravlja svetskom politikom.
69.	Ne mogu da zamislim svoj život bez interneta.
70.	Internet je još jedan od sigurnih znakova propasti Zapada.
71.	Neophodno je obezbediti da svako može da predstavi svoje stavove, vrednosti i ideje na internetu, ma kakve one bile.
72.	Ne bih pustio svoje dete da bez nadzora odraslih koristi internet.
73.	Internet će omogućiti veću zaposlenost u zemljama koje su sada nerazvijene.
74.	Internet omogućava sagledavanje istog događaja iz više različitih perspektiva.
75.	Čim čujem da neko koristi internet, znam da je u pitanju savremena i obaveštena osoba.
76.	Treba sprečiti države da svojim građanima zabrane pristup nekom domenu interneta.
77.	Internet će ubrzati nestajanje velikog broja jezika.
78.	Voleo bih kada bih mogao sve da kupujem preko interneta.
79.	Elektronsko poslovanje će dati nov zamah svetskoj ekonomiji.
80.	Oduševljava me što preko mreže mogu da dodem do svoje omiljene pesme ili filma.
81.	Internet će jednog dana potpuno zameniti televiziju, radio i novine kao osnovna sredstva informisanja.
82.	Internet daje samo površnu sliku stvari.

83.	Mogao bih da razvijem simpatije prema nekoj osobi koju poznajem samo preko interneta.
84.	Druge kulture nikad neće prihvatiti internet u onoj meri u kojoj ga je prihvatila zapadna kultura.
85.	Mislim da je internet zaista poseban fenomen u ljudskoj istoriji.
86.	Internet podstiče ljude da se ponašaju neodgovorno i nemoralno.
87.	Kad koristim internet osećam se potpuno opušteno.
88.	Internet olakšava rad terorističkim organizacijama i sektama.
89.	Verujem da postoje organizacije koje sistematski nadziru sadržaj elektronske pošte.
90.	Voleo bih kada bih sav svoj posao obavljao od kuće, preko interneta.
91.	Naša književna baština morala bi biti prenetu u elektronsku formu.
92.	Internet je pre svega dobra zabava.

Tabela 1. Stavske tvrdnje upotrebljene u empirijskom istraživanju strukture stavova prema internetu.

Tabela predstavlja skalu stavova koja je predložena ispitanicima. U proceni slaganja sa svakom stavskom tvrdnjom korišćene su petostepene Likertove skale.

Instrument u formi skale stavova primenjen je na uzorku od 1596 ispitanika. Uzorak u ovom istraživanju složen je u tom smislu što su svi ispitanici – korisnici interneta – stanovnici nekog od gradova zemalja Jugoistočne Evrope i/ili bivših jugoslovenskih republika koji su učestvovali u uzorku šireg istraživanja upotrebe interneta koje je CePIT sproveo tokom 2004. godine. Forma skale stavova koja je ponuđena ispitanicima bila je prethodno prevedena na njihov maternji jezik. Ukupno je 1510 ispitanika dalo kompletne odgovore na Likertovim skalama i njihovi podaci su analizirani.

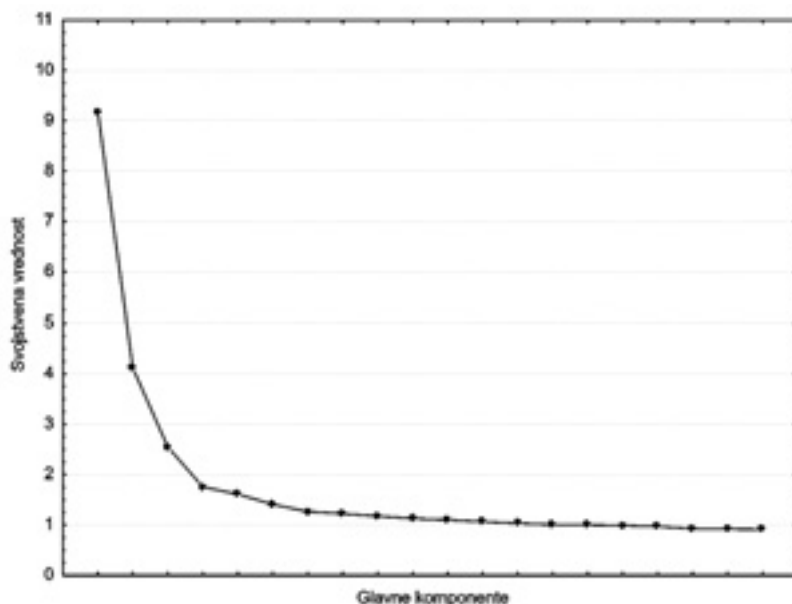
Posle analize osnovnih psihometrijskih osobina skale iz dalje analize uklonjeno je 30 ajtema sa najnižom ajtem-total korelacijom, rezultirajući u formi skale od 62 stavske tvrdnje koja je podvrgnuta faktorskoj analizi. Ajtem-total korelacije za sve ajteme iz početne verzije skale i vrednosti Kronbahove alfe za skalu ukoliko se odgovarajući ajtem ukloni iz analize prikazani su u Tabeli A u Dodatku.

Vrednost Kronbahove alfe za celu skalu iznosi zadovoljavajućih 0.91, a prosečna ajtem-total korelacija 0.1.

Posle faktorske analize metodom glavnih komponenti matrice korelacija između 62 preostala stavovskih aitema, izdvojena su četiri faktora sa ukupno 28.39% objašnjene varijanse. Kao kriterijum zadržavanja faktora, korišćena je interpretabilnost faktora. Posle izdvajanja faktora, korišćena je *varimax normalizovana* rotacija na jednostavnu strukturu. U narednoj tabeli prikazujemo svojstvene vrednosti i procenat objašnjene varijanse za izdvojene faktore:

Svojstvene vrednosti i procenat objašnjene varijanse u četvorofaktorskom rešenju				
Faktor	Svojstvena vrednost	% Objasnjene varijanse	Kumulativna svojstvena vrednost	Kumulativni % objašnjene varijanse
faktor 1	9,18	14,81	9,18	14,81
faktor 2	4,12	6,64	13,30	21,45
faktor 3	2,55	4,12	15,85	25,56
faktor 4	1,75	2,83	17,60	28,39

Tabela 2. Faktori, njihove svojstvene vrednosti i procenti objašnjene varijanse posle analize metodom glavnih komponenti.

Slika 1. Scree plot posle analize glavnih komponenti.

U Tabeli B. u Dodatku prikazujemo faktorska opterećenja na četiri izdvojena faktora (faktorska opterećenja), na osnovu kojih ćemo pokušati da ponudimo interpretaciju dobijene četvorofaktorske strukture.

Sledeća tabela prikazuju korelacije klastera varijabli (*oblique* faktora).

<i>Korelacije među oblique faktorima</i>				
	1	2	3	4
1	1,00	0,29	0,38	0,62
2	0,29	1,00	0,43	0,40
3	0,38	0,43	1,00	0,65
4	0,62	0,40	0,66	1,00

Tabela 3. Korelacije *oblique* faktora.

Vidimo da pomoću faktorske analize matrice korelacija 62 ajtema sa skale stavova prema internetu i njegovim društvenim efektima možemo doći do tek relativno prihvatljivog rešenja ako zadržimo četiri glavne komponente. Međutim, čini se da je ovako dobijenu strukturu ipak moguće jasno interpretirati. Na osnovu faktorskih opterećenja iz analize glavnih komponenti i posle *varimax* normalizovane rotacije na jednostavnu strukturu, možemo da ponudimo sledeću interpretaciju četiri faktora izdvojena metodom glavnih komponenti:

Faktor 1: Tehnooptimizam

- Internet će konačno omogućiti uspostavljanje prave demokratije u svetu.
- Obespravljani pomoću interneta mogu da utiču na poboljšanje svog položaja.
- Kad sa nekim razmenim sadržajne poruke preko mreže, osećam se kao da smo se zaista videli i ispričali.
- Internet bi mogao ljudima da ulepša starost.
- Mnogi problemi nerazvijenih zemalja lakše bi se rešavali kada bi njihovim građanima bio omogućen širi pristup internetu.
- Neophodno je obezbediti da svako može da predstavi svoje stavove, vrednosti i ideje na internetu, ma kakve one bile.

- Internet će omogućiti veću zaposlenost u zemljama koje su sada nerazvijene.
- Čim čujem da neko koristi internet, znam da je u pitanju savremena i obaveštena osoba.
- Voleo bih kada bih mogao sve da kupujem preko interneta.
- Elektronsko poslovanje će dati nov zamah svetskoj ekonomiji.
- Oduševljava me što preko mreže mogu da dođem do svoje omiljene pesme ili filma.
- Internet će jednog dana potpuno zameniti televiziju, radio i novine kao osnovna sredstva informisanja.
- Mogao bih da razvijem simpatije prema nekoj osobi koju poznajem samo preko interneta.
- Kad koristim internet osećam se potpuno opušteno.
- Voleo bih kada bih sav svoj posao obavljao od kuće, preko interneta.

Faktor 2: Tehnopesimizam

- Sve dobre strane interneta ne vrede mnogo u poređenju sa tim koliko štete on može doneti.
- Zaista korisne podatke na mreži moguće je naći samo preko sajtova kojima se pristup plaća.
- Opasno je što se u sve više svakodnevnih stvari oslanjamo na internet i kompjutere.
- Veliki broj stranica i sajtova na svetskoj mreži uopšte nisu dostupni običnom korisniku.
- Povećanje upotrebe interneta dovešće do toga da se ljudi dodatno otuđe jedni od drugih.
- Stvari su na internetu toliko pojednostavljene i površne da se ništa ozbiljno tu ne može naučiti.
- Nesreća je u tome što je internet samo oruđe u rukama globalne moći.
- Nerado bih dopustio da mi dete gubi vreme igrajući se sa drugom decom preko interneta.
- Internet ne pomaže podizanju opšteg nivoa obrazovanja.

- Jedan od ciljeva razvoja interneta je da se omogući totalna politička kontrola.
- Internet je raj za prevarante i lopove.
- Internet je nespojiv sa tradicijom.
- Na internetu ima toliko informacija da ja uopšte ne mogu da se snađem.
- Pokušaji upotrebe interneta u obrazovanju verovatno će završiti neuspelom.
- Upotreba interneta ozbiljno ugrožava privatnost korisnika.
- Ljudi koji provode puno vremena na internetu uglavnom su besposleni.
- Porast upotrebe interneta će dovesti do masovnog zatupljenja ljudi.
- Verujem da internet doprinosi promociji zapadne kulture kao dominantne.
- Internet je još jedan od sigurnih znakova propasti Zapada.
- Ne bih pustio svoje dete da bez nadzora odraslih, koristi internet.
- Internet će ubrzati nestajanje velikog broja jezika.
- Internet daje samo površnu sliku stvari.
- Druge kulture nikad neće prihvatiti internet u onoj meri u kojoj ga je prihvatila zapadna kultura.
- Internet podstiče ljude da se ponašaju neodgovorno i nemoralno.
- Verujem da postoje organizacije koje sistematski nadziru sadržaj elektronske pošte.
- Kada mi neko čestita rođendan preko interneta, osećam se kao da mi nije ni čestitao

Faktor 3: Opšta društvena dobrobit od interneta i društvena kontrola interneta

- Upotreba interneta u principu unapređuje rad ma koje organizacije ili firme.
- Trebalo bi obezbediti javan, besplatan pristup internetu za svakoga.

- Ovoj državi bi činilo dobro kada bi svi njeni građani imali pristup internetu.
- Predstavljanje određenih sadržaja na internetu treba zabraniti.
- Komunikacija internetom garantuje ravnopravnost bez obzira na versku, etničku ili rasnu pripadnost.
- Upotreba interneta treba da postane deo redovnog školovanja.
- Države ili specijalizovane organizacije bi trebalo da finansijski podrže razvoj stvarno korisnih veb-stranica.
- Država bi morala da finansira postavljanje i promociju sajtova na našem jeziku.
- Mislim da je internet zaista poseban fenomen u ljudskoj istoriji.
- Naša književna baština morala bi biti preneti u elektronsku formu.

Faktor 4: Emancipatorski efekti interneta

- I neke male kulture sada će moći da se predstave svetu zahvaljujući svetskoj mreži.
- Zahvaljujući internetu u javnost mogu da dođu informacije koje su ranije bile cenzurisane.
- Internet pomaže u zbližavanju različitih kultura i nacija.
- Internet garantuje slobodu izražavanja kao nijedan drugi medij pre njega.
- Kada bi sve informacije o aktivnosti države bile dostupne na internetu bilo bi manje korupcije.
- Internet i siromašnima daje šansu da steknu relevantna znanja i veštine.
- Internet, i informacione tehnologije uopšte, značajno će doprineti opštoj dobrobiti čovečanstva.
- Upotreba interneta doprinosi poboljšanju individualnog kvaliteta života.
- Stidljive osobe mogu da nauče da budu opuštenije u komunikaciji zahvaljujući internetu.
- Velika vrednost interneta je to što on nije kontrolisan kao drugi mediji.
- Internet omogućava sagledavanje istog događaja iz više različitih perspektiva.

Dve prve glavne komponente dobijene u faktorskoj analizi u interpretaciji nisu zavisne od nekog određenog sadržaja tj. domena društvene problematike interneta, već predstavljaju opšte pozitivne ili negativne tendencije u evaluativnom odnosu prema internetu.

Konačno, pokušaćemo da neposrednije i preciznije definišemo sadržaj četvorofaktorske strukture dobijene posle analize glavnih komponenti.

Interpretacija glavnih komponenti	
Faktor 1: <i>Tehn-optimizam</i>	Faktor obuhvata ajteme čiji je sadržaj vezan za različite domene društvene problematike interneta i koji na pozitivan način izražavaju veru u to da će internet omogućiti napredak u rešavanju važnih društvenih problema. Sadržaj faktora obuhvata i pozitivne konotacije prema korisnicima interneta kao i prihvatanje da se svakodnevne aktivnosti obavljaju preko mreže.
Faktor 2: <i>Tehn-pesimizam</i>	Faktor obuhvata ajteme koji izražavaju zabrinutost od političke kontrole interneta i preko interneta, negativno konotiranje korisnika i nipodaštavanje vrednosti informacija predstavljenih na mreži. U sadržaju nekih od ajtema prepoznaje se i komponenta tehnofobije. Ajtemi izražavaju opštu negativnu konotaciju interneta.
Faktor 3: <i>Društveni efekti i društvena kontrola interneta</i>	Generalno pozitivno konotiranje interneta sa naglaskom na institucionalnu kontrolu interneta i angažovanje države u razvoju interneta kako bi se obezbedili maksimalni pozitivni efekti za sve građane. Faktor zasićuju i neki ajtemi koji se odnose na pitanje dostupnosti interneta u smislu zalaganja da se omogući pristup internetu što većem broju korisnika.
Faktor 4: <i>Emancipatorski efekti i funkcija interneta</i>	Faktor je generalno pozitivno konotiran i zasićen ajtemima koji izražavaju veru u emancipatorske efekte razvoja interneta. Ajtemi koji se odnose na mogućnost veće zastupljenosti marginalnih grupa i kultura zahvaljujući internetu nalaze se na ovom faktoru. Ajtemi čiji se sadržaj odnosi na veću dostupnost informacija i slobodu izražavanja zahvaljujući internetu nalaze se takođe na ovom faktoru.

Tabela 4. Interpretacija prve četiri glavne komponente skale stavova prema internetu.

4. Struktura stavova prema internetu, indikatori upotrebe interneta i političke orijentacije korisnika

Iz prethodnih redova videli smo da je analiza strukture stavova prema internetu, na osnovu instrumenta koji smo razvili, složena i da je sa relativno jednostavnim, četvorofaktorskim modelom moguće objasniti manje od trećine ukupne varijanse u podacima. Međutim, čini se da je ova četvorofaktorska struktura skale interpretabilna; sadržaj faktora jasno se povezuje sa opštim vrednosnim konotacijama prema internetu (faktor tehnooptimizma, odn. tehnopesimizma) i nekim specifičnijim oblastima u kojima se ovaj složeni objekat evaluira (opšta društvena dobrobit i kontrola, emancipatorski efekti razvoja interneta). U narednim redovima pružićemo nešto detaljniju diskusiju odnosa faktorske strukture stavova prema internetu, izabranih indikatora upotrebe i političkih orijentacija korisnika.

4.1. Najfrekventnije aktivnosti na internetu i struktura stavova. U ovogodišnjem istraživanju upotrebe interneta Centra za proučavanje informacionih tehnologija prikupljeni su i osnovni podaci o upotrebi interneta od strane korisnika iz istog uzorka na kome su prikupljeni podaci o stavovima (Golčevski, Petrović, Milovanović i Sitarški, u ovom izdanju). Naša prva analiza prikazaće odnos između najfrekventnijih aktivnosti korisnika na internetu i njihovih stavova.

Najfrekventnije aktivnosti korisnika tokom upotrebe interneta ispitivane su tako što je korisnicima ponuđen spisak sledećih aktivnosti:

- *surfovanje – pretraga mreže bez nekog određenog cilja;*
- *učestvovanje u onlajn igrima – gejming;*
- *skidanje muzike/filmova;*
- *potraga za potrebnim informacijama/podacima;*
- *pregledanje novosti na omiljenim sajtovima;*
- *čitanje vesti/novina/magazina;*
- *čitanje/skidanje raznih tekstova/članaka/knjiga;*
- *upotreba interneta za posao/školu;*
- *chat/ instant mesidžing;*
- *slanje poruka na mejling liste/forume;*
- *čitanje blogova.*

Pored svake od opisanih aktivnosti nalazila se petostepena skala na kojoj su ispitanici zaokruživali veće brojeve ukoliko češće *upražnjavaju* upravo tu aktivnost tokom upotrebe interneta. Posle faktorske analize matrice korelacija između ovih 12 ajtema, otkrivena je trofaktorska latentna struktura sa objašnjenih 52% varijanse. Interpretacije faktora pokazuju da su tri faktora, zadržana posle analize glavnih komponenti, sledeći:

Faktor 1: Surfovanje („surf“ faktor)

- *surfovanje – pretraga mreže bez nekog određenog cilja;*
- *učestvovanje u onlajn igrama – gejming;*
- *skidanje muzike/filmova.*

Faktor 2: Pretraga za određenim informacijama („search“ faktor)

- *potraga za potrebnim informacijama/podacima;*
- *pregledanje novosti na omiljenim sajtovima;*
- *čitanje vesti/novina/magazina;*
- *čitanje/skidanje raznih tekstova/članaka/knjiga;*
- *upotreba interneta za posao/školu.*

Faktor 3: Faktor komunikacije („comm“ faktor)

- *čet/ instant mesidžing;*
- *slanje poruka na mejling liste/forume;*
- *čitanje blogova.*

Da bismo ispitali postoji li povezanost između strukture stavova prema internetu i ovako opisane strukture aktivnosti u kojima korisnici provode najviše vremena, izračunali smo faktorske skorove na četiri faktora skale stavova i ova tri faktora dobijena analizom glavnih komponenti aktivnosti na Interentu. Sledeća tabela prikazuje matricu korelacija između dobijenih faktorskih skorova:

Korelacije faktorskih skorova na faktorima skale stavova i faktorima frekventnih aktivnosti na internetu. Označene korelacije su statistički značajne na nivou $p < 0,05$ (N=1493)

	tehnootim.	tehnopesim.	društvena dobrobit/kontrola	emancip.	Surf	Search	Comm
tehnootimizizam	1,00	0,01	-0,01	0,00	0,17	-0,02	0,31
tehnopesimizizam	0,01	1,00	0,01	0,00	0,06	0,18	0,16
društvena dobrobit/kontrola	-0,01	0,01	1,00	-0,00	-0,01	0,11	-0,01
emancipacija	0,00	0,00	-0,00	1,00	0,01	0,14	0,05
Surf	0,17	0,06	-0,01	0,01	1,00	0,01	-0,01
Search	-0,02	0,18	0,11	0,14	0,01	1,00	-0,00
Comm	0,31	0,16	-0,01	0,05	-0,01	-0,00	1,00

Tabela 5. Matrica korelacija faktorskih skorova faktora skale stavova i faktora aktivnosti na internetu.

Vidimo da postoje niske, ali statistički značajne korelacije između skorova na faktorima skale stavova i faktorima aktivnosti na internetu. Neke pravilnosti su veoma interesantne. Faktor tehnootimizma ima statistički značajne korelacije sa *surf* (0,17) i *comm* (0,31) faktorima. Postoji izvesna povezanost između čestog angažovanja u surfovanju i zabavnim aktivnostima na mreži i tehnootimizma, kao i još intenzivnija veza između angažovanja u komunikaciji sa drugim korisnicima i tehnootimizma. S druge strane, frekventna upotreba interneta da bi se pronalazile i koristile ciljane informacije (*search* faktor) korelirana je sa faktorom tehnopesimizma (0,18). Faktor komunikacije sa drugim korisnicima takođe je u izvesnoj meri povezan sa tehnopesimizmom (0,16). *Search* faktor takođe je u korelaciji sa skorovima na faktorima opšte društvene dobrobiti (0,11) i opažanja emancipatorskih efekata interneta (0,14), dok druga dva faktora koji opisuju aktivnosti na internetu nemaju statistički značajnih korelacija sa ovim faktorima skale stavova.

4. 2. *Političke orijentacije korisnika interneta i struktura stavova.*
U narednoj korelacionoj analizi prikazujemo odnose između faktorskih skorova sa skale stavova prema internetu i faktorskih skorova posle

analize glavnih komponenti matrice korelacija među procenama bliskosti političkih orijentacija (Sitarski & Milovanović, ovo izdanje, Sitarski i Milovanović, 2004). U sklopu istraživanja u kome je ispitanicima predstavljena skala stavova koju obrađujemo u ovom poglavlju ispitane su i političke orijentacije korisnika. Ispitivanje političkih orijentacija obuhvatalo je nekoliko aspekata, a za nas je ovde najvažnije istraživanje procene bliskosti političkih orijentacija (up. Milovanović & Sitarski, ovo izdanje). Metodološki, ovo istraživanje je sprovedeno tako što su ispitanicima ponuđeni opisi sedam političkih orijentacija i od njih traženo da na petostepenim skalama Likertovog tipa označe u kojoj meri im je svaka od njih bliska:

- *liberalno demokratska orijentacija,*
- *socijaldemokratska orijentacija,*
- *konzervativna orijentacija,*
- *komunistička orijentacija,*
- *ekologistička orijentacija,*
- *nacionalistička orijentacija,*
- *anarhistička orijentacija.*

Posle faktorske analize matrice korelacija procena bliskosti političkih orijentacija izdvojena su dva faktora sa ukupno 47.5% procenta objašnjene varijanse:

- *faktor radikalnijih⁹ političkih orijentacija* (komunistička, anarhistička, nacionalistička, konzervativistička, 27.45 % varijanse);
- *faktor umerenijih političkih orijentacija* (ekologistička, socijaldemokratska i liberalno demokratska, 20% varijanse)¹⁰.

Korelacije faktorskih skorova sa skale stavova i bliskosti političkih orijentacija. Označene korelacije su statistički značajne na nivou $p < 0,05$ (N=1495).

9 Napominjemo da izraze „radikalne“ i „radikalnije“ političke orijentacije ne koristimo ni sa kakvom vrednosnom konotacijom niti želimo da ukažemo na ekstremizam, već u smislu „antisistemskih“ orijentacija u odnosu na preovlađujuća stanja političkih scena u demokratskom svetu.

10 Sasvim je legitimno i usvajanje trofaktorske strukture političkih orijentacija (tri faktora imaju svojstvene vrednosti veće od 1) u kojoj se liberalna i ekologistička orijentacija razdvajaju od socijaldemokratske orijentacije, ali u ovom slučaju smo odabrali skorove sa dvofaktorske strukture zbog jasnog razdvajanja umerenih i radikalnijih političkih orijentacija.

	tehnooptimizam	tehnopesimizam	društvena dobrobit/kontrola	emancip.	radikalnije orijentacije	umerene orijentacije
tehnooptimizam	1,00	0,00	-0,00	-0,01	0,18	0,07
tehnopesimizam	0,00	1,00	-0,00	0,01	-0,08	0,14
društvena dobrobit/kontrola	-0,00	-0,00	1,00	0,00	-0,13	0,18
emancipacija	-0,01	0,01	0,00	1,00	-0,24	0,16
radikalnije orijentacije	0,18	-0,08	-0,13	-0,24	1,00	0,00
umerene orijentacije	0,07	0,14	0,18	0,16	0,00	1,00

Tabela 6. Matrica korelacija faktorskih skorova faktora skale stavova i faktorskih skorova posle analize glavnih komponenti matrice korelacija između procena bliskosti političkih orijentacija.

U ovoj matrici korelacija mogu se uočiti zanimljive pravilnosti. Pre svega, radikalnije i umerene političke orijentacije sistematski su povezane sa pozitivnom vezom prema tehnooptimizmu i negativnom prema tehnopesimizmu (u slučaju radikalnih), i obrnuto (u slučaju umerenijih orijentacija). Umerenije političke orijentacije nalaze se u pozitivnoj i statistički značajnoj vezi sa faktorima društvene dobrobiti i društvene kontrole interneta, dok se radikalnije političke orijentacije nalaze u negativnim, takođe statistički značajnim vezama sa skorovima sa ovih faktora.

Da bismo jasnije prikazali ove odnose, izračunali smo matricu korelacija direktnih procena bliskosti svih sedam političkih orijentacija sa faktorskim skorovima sa skale stavova:

Korelacije između procena bliskosti političkih orijentacija i faktorskih skorova sa skale stavova prema internetu. Označene korelacije su značajne na nivou $p < 0,05$ ($N = 1495$)

	kom	soc-dem	libdem	eko	nac	anarh	konz
tehnooptimizam	0,05	-0,01	0,18	0,01	0,08	0,14	0,25
tehnopesimizam	-0,07	0,05	0,17	0,08	-0,08	0,03	-0,10
društvena dobrobit/kontrola	0,02	0,12	0,06	0,16	-0,06	-0,10	-0,20
emancipacija	-0,15	0,13	0,03	0,14	-0,23	-0,12	-0,14

Tabela 7. Matrica korelacija faktorskih skorova faktora skale stavova i procena bliskosti političkih orijentacija.

Neophodno je da prilikom interpretacije ovih analiza napomenemo da ih treba prihvatiti pre konzervativno nego kao direktnu eksternu validaciju skale stavova. Pre svega, postoje kvalitativne razlike u strukturi procene bliskosti političkih orijentacija između poduzoraka iz različitih gradova (up. Sitarski & Milovanović, ovo izdanje). Drugo, neke korelacije u prethodnim analizama su statistički značajne na relativno velikom uzorku, ali one su u principu niske. Konačno, mi smo u konstrukciji skale stavova prema internetu zauzeli samo jedan od mogućih pristupa; sa nešto drugačijom strategijom, u prethodnim istraživanjima (Milovanović, Golčevski i Bakić, 2004) dobijena je drugačija faktorska struktura.

5. Diskusija: konstrukt tehnooptimizma i struktura stavova

Završićemo naš prikaz istraživanja strukture stavova prema internetu i njegovim efektima kratkom diskusijom. Prema nama, značajan nalaz ove studije predstavlja nagoveštaj empirijske validacije konstrukta tehnopesimizma odn. tehnooptimizma. Kažemo nagoveštaj, pošto ove konstrukte tek treba detaljno ispitati u vezi sa procesima difuzije i prihvatanja drugih tehnologija, i validirati kroz druge metodološke paradigme u istraživanju interneta uopšte. U istraživanju CePIT-a 2003. godine na uzorku od 1500 ispitanika iz Srbije, u petofaktorskoj strukturi stavova prema internetu tehnooptimizam je takođe igrao najznačajniju ulogu. Na osnovu svih naših dosadašnjih istraživanja možemo da tvrdimo da je tehnooptimizam onaj opšti,

najznačajniji konstrukt u procesu evaluacije društvenih efekata interneta. Iako sociološke analize ukazuju na različite domene u kojima se uloga interneta problematizuje, socio-psihološki pristup ovom problemu pokazuje da se evaluacija različitih sadržaja generalno polarizuje između pola prihvatanja i rezervisanosti u odnosu na ulogu koju internet igra u savremenim društvima.

Složena struktura stavova koju smo ispitivali u ovom radu nije uspela da u modelu sa četiri glavne komponente objasni značajan procenat varijanse. Podsetimo da četiri ortogonalne glavne komponente posle naših analiza objašnjavaju 28% ukupne varijanse – manje od trećine. Bez namere da spekuliramo o potencijalnim mogućnostima razvoja skale stavova prema internetu koja bi u standardizovanoj formi objašnjavala više varijanse – mi ne verujemo da je takvu skalu uopšte moguće razviti – iznećemo neke od razloga koji komplikuju mogućnost daljeg unapređenja.

Pre svega, društvena problematika koja predstavlja izvor stavova prema internetu *izuzetno je složena*. Dva su ključna aspekta ove kompleksnosti: pre svega, internet je tehnologija koja zadire u sve pore društvenog života i, u tom smislu, ispitivanje stavova prema internetu nije mnogo daleko od ispitivanja pogleda na savremeni svet uopšte. Drugo, savremeni procesi globalizacije obuhvataju i difuziju interneta kao bitnu komponentu, i istraživanje stavova prema efektima jedne tehnologije koja još nije završila svoj put u ljudsko društvo svakako je složeno zbog neizvesnosti povezane sa njenim potencijalnim efektima. Još mnogo „ako...“ i „možda...“ se nalaze u priči koja prati tehnološku difuziju interneta.

Međutim, mi smo videli da je dobijena struktura stavova prema internetu ipak intepretabilna, i da se ta interpretacija može dovesti u smislene veze sa varijablama koje smatramo indikatorima načina upotrebe interneta i političkim orijentacijama korisnika. Političke orijentacije, sasvim sigurno blisko povezane sa vrednosnim orijentacijama ispitanika uopšte, povezane su niskim ali (na velikom uzorku) statistički značajnim korelacijama sa faktorima iz skale stavova prema internetu.

Smatramo da dalje istraživanje odnosa vrednosnih orijentacija i prihvatanja interneta predstavlja veliki izazov u kontekstu opšteg proučavanja efekata ove revolucionarne tehnologije. Pri susretu sa složenošću problematike u ovakvim istraživanjima ne treba zaboravljati da nam je pružena retka prilika da pratimo jedan proces od izuzetnog društvenog značaja u njegovom razvoju. Koliko vremena će nam internet ostaviti za ovakva istraživanja – dok naš svet ne budu nastanjivale generacije naviknute na *Information Age* kao što smo mi naviknuti na mašinsku industriju? Kao što mi danas verovatno ne nalazimo

da je interesantno i značajno istraživati stavove prema nečemu tako uobičajenom kao što su željeznica ili automobili, možda će oni smatrati trivijalnom ideju o fundamentalnom društvenom istraživanju interneta? U retkoj prilici da istražujemo na jednom takvom civilizacijskom šavu, verujemo da dragoceno vreme ne treba propustiti.

Literatura

- Ajzen, I. (2001). Nature and Operation of Attitudes. *Annu. Rev. Psychol.* 2001, 52: 27–58.
- Castells, M. (2001.) *The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business and Society.* Oxford University Press, 2001.
- DiMaggio, P., Hargitai, E., Neumann, W. R. & Robinson, P. J. (2001). Social Implications of the Internet. *Annu. Rev. Sociol.*, 2001. 27: 307–36.
- Dutta, S. & Jain, A. (2004). The Network Readiness Index 2003–2004: Overview and Analysis Framework. *Global Information Technology Report*, World Economic Forum, 2004.
- Kling, R. (1996). Hopes and Horrors: Techological Utopianism and Anti-Utopianism in Narratives of Computerization. U: „Computerization and Controversy“, Kling, R. (Ed.). Academic Press, Inc. 1996.
- Milovanović, G. (2004). Individua u globalnom informacionom društvu: koncept, teorija i istraživanje informacionog društva. U: „Globalni građani“, Golčevski, N. i Milovanović, G. (Ed.). Beogradska otvorena škola, Beograd, 2004.
- Milovanović, G. (2003). Internet i globalizacija: zavojite staze ka informatičkom društvu. U: „Aspekti globalizacije“, Pantelić, I., Pavićević, V., Petrović, V., Milovanović, G. i Sitarski, M (Ed.). (2003). Beogradska otvorena škola i Dosije (zajedničko izdanje), Beograd, 2003.
- Milovanović, G., Bakić, I., Golčevski, N. (2002). *Internet Pregled: Beograd 2002.* Beogradska otvorena škola, Beograd, 2002.
- Milovanović, G., Bakić, I., Golčevski, N. (2004). Stavovi prema internetu i njegovim društvenim efektima. U: „Globalni građani“, Golčevski, N. i Milovanović, G. (Ed.). Beogradska otvorena škola, Beograd, 2004.
- Shobert, B., Preece, J. & Heinzl, A. (2003). Online Communities: An Longitudinal Analysis of Online Activities. *In the Proceedings of*

the Hawaii's International Conference on System Sciences, January 6–9, 2003, Big Island, Hawaii.

Silver, D. (2000). *Introducing Cyberculture*. *Web.Studies: Rewiring Media Studies for the Digital Age*, David Gauntlett (Ed.), Oxford University Press, 2000, pp. 19–30.

Sitarski, M. & Milovanović, G. (2004). *Političke orijentacije korisnika interneta u Srbiji 2003*. U: „Globalni građani“, Golčevski, N. i Milovanović, G. (Ed.). Beogradska otvorena škola, Beograd, 2004.

Smirs, J. (2004). *Umetnost pod pritiskom*. *Promocija kulturne raznolikosti u doba globalizacije*. Svetovi, Novi Sad, 2004.

Dodatak

Tabela A. Vrednosti ajtem-total korelacija za početnu verziju instrumenta (92 stavske tvrdnje). Redni brojevi ajtema u tabeli isti su kao i oni u Tabeli 1.

<i>Kronbahova alfa: 0.91</i>		<i>Prosečna ajtem-total kor.: 0.10</i>	
ajtem	ajtem-total korelacija	ajtem	ajtem-total korelacija
1	0,18	47	0,31
2	0,21	48	0,27
3	0,26	49	0,42
4	0,34	50	0,25
5	0,35	51	0,35
6	0,21	52	0,28
7	0,18	53	0,24
8	0,30	54	0,39
9	0,34	55	0,37
10	0,08	56	0,39
11	0,33	57	0,38
12	0,15	58	0,25
13	0,37	59	0,25
14	0,24	60	0,38
15	0,20	61	0,37

16	0,23	62	0,28
17	0,35	63	0,36
18	0,31	64	0,25
19	0,21	65	0,31
20	0,31	66	0,20
21	0,33	67	0,36
22	0,26	68	0,26
23	0,25	69	0,20
24	0,29	70	0,39
25	0,27	71	0,40
26	0,26	72	0,30
27	0,29	73	0,39
28	0,23	74	0,46
29	0,12	75	0,33
30	0,17	76	0,12
31	0,25	77	0,29
32	0,30	78	0,37
33	0,35	79	0,42
34	0,29	80	0,37
35	0,27	81	0,31
36	0,36	82	0,37
37	0,44	83	0,30
38	0,36	84	0,30
39	0,29	85	0,35
40	0,24	86	0,33
41	0,44	87	0,34
42	0,30	88	0,26
43	0,26	89	0,27
44	0,46	90	0,32
45	0,44	91	0,28
46	0,33	92	0,20

Tabela B. Faktorska opterećenja posle analize metodom glavnih komponenti i varimax normalizovane rotacije na jednostavnu strukturu.
Redni brojevi ajtema u tabeli isti su kao i oni u Tabeli 1.

<i>Faktorska opterećenja (Varimax normalizovana rotacija)</i>				
<i>ajtemi</i>	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
4	0.026	0.07	0.15	0.56
5	-0.04	0.17	0.17	0.48
8	0.53	-0.003	-0.08	0.18
9	0.45	-0.01	-0.05	0.36
11	0.11	0.44	-0.16	0.24
13	0.12	0.09	0.06	0.57
17	0.04	0.12	0.25	0.40
18	0.48	0.03	0.03	0.09
20	-0.08	0.32	0.31	0.12
21	0.07	0.09	0.43	0.26
24	0.004	0.01	0.52	0.21
25	0.03	0.37	-0.00	0.12
27	-0.07	0.45	0.15	-0.00
32	0.156	0.35	0.21	-0.14
33	0.38	-0.01	0.22	0.27
34	0.26	0.02	-0.04	0.41
35	-0.02	0.41	0.09	0.06
36	0.24	0.02	0.11	0.46
37	0.10	0.52	0.04	0.22
38	0.09	0.57	-0.07	0.11
39	0.02	0.39	0.10	0.09
41	0.08	0.41	0.22	0.23
42	0.005	0.55	-0.03	0.03
43	0.15	0.41	0.07	-0.14
44	0.30	0.07	0.19	0.52
45	0.45	0.07	0.07	0.45

46	-0.02	0.05	0.42	0.39
47	0.03	0.44	0.16	-0.01
48	-0.00	0.29	0.47	-0.14
49	0.15	0.09	0.46	0.30
51	0.24	0.05	0.16	0.40
52	-0.10	0.41	0.24	0.06
54	0.13	0.48	0.07	0.16
55	0.18	0.51	0.09	-0.01
56	0.09	0.54	-0.00	0.15
57	0.02	0.54	0.03	0.20
60	0.01	0.17	0.46	0.29
61	0.04	0.11	0.55	0.25
62	0.12	0.35	0.21	-0.09
63	0.10	0.06	0.58	0.16
65	0.15	0.13	0.16	0.28
67	0.51	-0.02	0.03	0.32
70	-0.02	0.60	0.04	0.17
71	0.31	0.17	0.15	0.23
72	0.07	0.38	0.17	0.00
73	0.59	0.10	-0.03	0.23
74	0.22	0.26	0.18	0.38
75	0.56	-0.01	0.18	0.02
77	0.12	0.46	0.03	-0.05
78	0.62	0.10	-0.02	0.06
79	0.51	0.15	0.10	0.21
80	0.33	0.11	0.14	0.27
81	0.39	0.12	0.18	-0.05
82	0.07	0.55	-0.05	0.11
83	0.56	0.10	-0.02	0.03
84	0.04	0.40	0.23	-0.05
85	0.22	0.14	0.45	0.07

86	-0.01	0.51	-0.04	0.20
87	0.43	-0.01	0.35	0.07
89	0.05	0.42	0.09	-0.07
90	0.56	0.12	-0.01	-0.04
91	0.32	0.08	0.35	-0.04

Abstract

We present an empirical validation of the concept of technooptimism and the structure of attitudes toward Internet. The basis of our research of attitudes towards the Internet, conceived as an extremely complex social object, are found in the contemporary polemic about its social effects. According to the previous research and surveys (DiMaggio, Hargitai, Neumann, Robinson, 2001), the social effects of Internet could be found in five wide areas: (a) digital divide, (b) organization, work and management, (c) political participation, (d) culture and (e) social capital formation. Besides these, we discuss both utopian and dystopian visions of technological development which are present in the discourse of cyberculture as important sources for understanding and defining technooptimism.

The instrument used in this study was constructed on the basis of previous results (Milovanović, Golčevski i Bakić, 2004) and additional analysis of the contemporary debates about the impact of the Internet on society. The instrument encompassing 92 items was used to gather data from 1596 subjects from eight cities of the South-Eastern Europe (Belgrade, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo, Podgorica, Skopje, Bucharest, Sofia). Following the reliability analysis, 30 items were removed from the instrument. The remaining 62 items were submitted to the principal components analysis. The structure of attitudes towards the Internet encompasses four components which explain 28% of total variance and are interpreted as: (1) technooptimism, (2) technopesimism (3) internet impact on the society/social control of Internet, and (4) emancipatory functions/effects of internet. The factors of technooptimism and technopesimism explained the largest amount of total variance and were interpreted as the key constructs in the structure of attitudes toward the internet and its impact on the society.

Further analyses uncovered the systematic relationship among these four factors and the internet users' political orientation. Besides these, some regularities were found to exist among the components of attitudes towards the Internet and the indicators of internet usage.

Keywords: Internet, cyberculture, attitudes, technooptimism, technopesimism, utopia.

Političke orijentacije korisnika interneta u gradovima Jugoistočne Evrope 2004.

Milan Sitarski i Goran Milovanović
*Centar za proučavanje informacionih tehnologija
Beogradske otvorene škole*

Apstrakt

U uvodnom delu rada sažeto je opisan istorijski kontekst i nastanak savremenih društava i političkih scena zemalja iz čijih gradova potiču poduzorci u studiji upotrebe interneta CePIT-a 2004. godine. Ispitanicima je ponuđen izbor (a) konkretne političke orijentacije (komunistička, socijaldemokratska, liberalna, ekološka, nacionalistička, anarhistička, konzervativna i bez opredeljenja), (b) izbor konkretne političke partije ili koalicije koju bi podržali. Izloženi su nalazi o procentima i vrsti opredeljenosti ispitanika za ponuđene političke orijentacije i za političke aktore na nivou celog uzorka i gradova, a zatim su ispitanici iz osam gradova (Beograd, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo, Podgorica, Skopje, Bukurešt, Sofija) klasifikovani u nekoliko grupa na osnovu tog kriterijuma. Na isti način su izloženi i nalazi o prihvaćenosti ponuđenih političkih orijentacija, pri čemu su, radi jasnijeg tumačenja rezultata, prikazani u pojednostavljenom vidu, uz grupisanje orijentacija u četiri kategorije, na osnovu čega je osam poduzoraka takođe klasifikovano. Uz sažete opise sadašnje političke situacije u svakoj od zemalja upoređeni su nalazi o opredeljenosti za konkretne političke aktore sa rezultatima poslednjih izbora na teritoriji tih gradova. Na osnovu tog poređenja identifikovane su stranke i/ili koalicije koje su bolje zastupljene u populaciji korisnika interneta nego na realnoj političkoj sceni. Ovi nalazi primenjeni su i na klasifikaciju političkih scena sa naglaskom na perspektive promene njihove strukture u bliskoj budućnosti. Izvršena je i analiza opredeljenosti pripadnika pojedinih političkih orijentacija za konkretne političke stranke, kako bi se omogućio objedinjeni pristup izuzetno heterogenim političkim scenama.

Pored ovoga, ispitanicima su ponuđeni sažeti opisi sedam političkih orijentacija karakterističnih za savremene političke scene (komunistička, socijaldemokratska, liberalna, ekološka, nacionalistička, anarhistička i konzervativna). Ispitanici su na petostepenim skalama Likertovog tipa označavali u kojoj meri je određena politička orijentacija njima bliska. U ovom pristupu, uz opise političkih orijentacija nisu navođenja njihova imena. Posle multivarijantnih analiza (analiza glavnih komponenti, multidimenzionalno skaliranje i hijerarhijska klaster analiza), pokazuje se da postoji jednostavna i jasna struktura odnosa između ovih

sedam političkih orijentacija, koja kroz analize dosledno prati grupisanje socijaldemokratske, ekološke i liberalne orijentacije, s jedne, i konzervativne, nacionalističke, anarhističke i komunističke orijentacije, s druge strane. Struktura odnosa između političkih orijentacija diskutovana je i kroz posebne hijerarhijske klaster analize izvedene za svaki poduzorak iz osam gradova posebno. Diskutuju se neke promene u strukturama političkih orijentacija koje se javljaju između procena bliskosti ispitanika iz različitih gradova.

Ključne reči: Balkan, demokratija, internet, izbori, političke orijentacije, političke scene, politički akteri.

Uvod

Političke orijentacije su jedna od najbitnijih karakteristika svake društvene grupe, pa i korisnika interneta. Proučavanje političkih orijentacija ove grupe ima, pored toga, još jedan dodatni motiv – reč je (još uvek) o pretežno mlađoj i natprosečno obrazovanoj populaciji za koju se, usled tih osobina, može pretpostaviti da predstavlja društveni „rezervoar“ za regrutovanje političke elite bliske budućnosti. Na osnovu ovog istraživanja se, dakle, može nazreti pravac u kome će se kretati politički život zemalja čije su populacije ispitivane.

U istraživanju sprovedenom u Srbiji 2003. ispitanici su se određivali prema ponuđenim opisima sedam političkih orijentacija, bez njihovog eksplicitnog imenovanja i bez posebno navedene mogućnosti neopredeljivanja. (Golčevski N. i Milovanović G., (ur.), 2004.) Ovog puta, od ispitanika u gradovima Balkana zatraženo je da izaberu jednu od sedam konkretno imenovanih političkih orijentacija ili takođe eksplicitno ponuđenu opciju neopredeljivanja ni za jednu od njih. Novina je i pitanje o opredeljenosti ispitanika za konkretnu političku snagu (stranku, pokret, koaliciju i sl.) sa realne političke scene koje ispitanik vidi kao najbolje zastupnike njegove političke opcije. Među najznačajnijim razlikama između dva istraživanja je svakako i karakter uzorka, koji je 2003. obuhvatao stanovnike jedne države (Srbije, bez teritorije Kosova i Metohije) koja uprkos svojoj socio-demografskoj heterogenosti ipak ima relativno koherentnu političku scenu, dok uzorak iz 2004. uključuje stanovnike osam gradova iz istog broja zemalja sa autohtonim i ne uvek sličnim društvenim i političkim scenama. Zbog toga je ovog puta jedan od najvažnijih zadataka istraživača bio da uspostave razliku između nalaza po kojima se uzorci iz tih gradova mogu porediti i onih koji se mogu tumačiti samo u okviru konteksta svakog pojedinačnog grada.

Ispitivani su uzorci iz glavnih gradova Bosne i Hercegovine (Sarajevo), Bugarske (Sofija), Crne Gore (Podgorica), Hrvatske (Za-

greb), Makedonije (Skoplje), Rumunije (Bukurešt), Slovenije (Ljubljana) i Srbije (Beograd).

Istorijski kontekst i nastanak savremenih društava i političkih scena proučavanih zemalja

Odnos prema EU i NATO. Sve te zemlje pripadaju delu sveta koji je do kraja Hladnog rata nazivan komunističkim i kao takav bio u velikoj meri izolovan od društvenih, a donekle i tehnoloških tekovina Zapada. Zato je jedan od bitnijih parametara stepena razvoja svake od njih stepen integrisanosti u velike nadnacionalne grupacije država, zasnovane baš radi očuvanja i daljeg razvoja tih tekovina – EU i NATO¹. Među ovim zemljama jedino je Slovenija maja 2004. postala članica Evropske unije. Bugarska je potpisala sporazum o prijemu u ovu organizaciju juna 2004, a očekuje se da to učini i Rumunija tokom decembra iste godine, dok je sam prijem ovih država planiran za 2007. Hrvatska je tek juna 2004. postala zvanični kandidat za članstvo i još uvek je neizvesno hoće li uspeti da ga realizuje zajedno sa Bugarskom i Rumunijom, dok Makedonija, Bosna i Hercegovina i Srbija i Crna Gora još uvek nisu zvanični kandidati. Osim toga, Slovenija, Rumunija i Bugarska su od ove godine i članice NATO, Makedonija i Hrvatska su kandidati za članstvo, dok SCG i BiH nisu. Pored različitog statusa u odnosu na EU i NATO, sve ove zemlje se razlikuju i po nekim drugim elementima istorijskog, društvenog i političkog karaktera.

Istorijski kontekst nastanka savremenih društava u zemljama regiona. Daćemo sažet pregled istorije zemalja regiona, pošto su primetne razlike među njihovim društvima, koje su potvrđene i većinom naših nalaza, u velikoj meri istorijski uslovljene. Među najvažnijim karakteristikama novovekovne istorije ovih zemalja je svakako relativno pozno, kod nekih još ni u potpunosti završeno stvaranje nacionalne države, tj. rešavanje nacionalnog pitanja, kao i viševekovna, praktično doskorašnja pripadnost nadnacionalnim državnim tvorevinama različitog karaktera. U sastavu Otomanske (Turske) imperije su u periodu od XIV do XX veka bili najveći delovi Bugarske, Makedonije, Srbije, BiH, Rumunije, i Hrvatske, a u od XIII do XX veka Habsburška monarhija (Austrija/Austro-Ugarska) je vladala najvećim delovima teritorije Slovenije, Hrvatske, Srbije, Rumunije, BiH i Crne Gore. Oko velikog dela regiona su ove dve imperije nekoliko vekova vodile iscrpljujuću borbu, a bliskost strukture i vrednosti društava kojima pripadaju naši uzorci

1 http://europa.eu.int/comm/external_relations/see/

evropskim modelima primetno je manja u oblastima koje su duži period provele pod turskom vlašću². Raspadom Turske, na njenoj teritoriji su u XIX veku nastale nezavisne nacionalne države, Rumunija, Srbija, Crna Gora i Bugarska, koje su ratovala i međusobno, učestvujući i u svetskim ratovima na različitim stranama. Sve zemlje, osim Rumunije i Bugarske, po raspadu Austro-Ugarske su ušle u sastav novostvorene Jugoslavije sa srpskom dinastijom na prestolu, a krajem Drugog svetskog rata prodor sovjetskih trupa omogućava uvođenje komunističkog poretka u svim zemljama koje obrađujemo.

Međutim, već 1948. Jugoslavija, čije su federalne jedinice bile Srbija, Makedonija, Crna Gora, BiH, Hrvatska i Slovenija, pod vođstvom komunističkog vođe Josipa Broza, odvaja se od ostalih zemalja sovjetskog bloka i sledeće četiri decenije provodi pod režimom formalno liberalnijeg komunizma („samoupravnog socijalizma“), uz najviši životni standard u celoj Istočnoj Evropi, omogućen ekonomskom pomoći SAD i drugih zapadnih zemalja kao nagradom za nezavisnost od SSSR. Bugarska i Rumunija su do sloma evropskog komunizma ostale pod sovjetskom dominacijom, prva kao retorički najrevnosniji član Varšavskog pakta, pod višedecenijskim režimom Todora Živkova, a druga kao osoben primer takođe retoričkog „disidenta“ u toj grupaciji, uprkos izrazitoj surovosti diktature Nikolae Čaušeskua. Specifičnosti komunističkog poretka u pojedinim delovima regiona su značajno uticale na današnje strukture ovdašnjih društava.

Krajem Hladnog rata, istovremeni nestanak zapadne pomoći i sovjetske opasnosti su omogućili da rukovodstva konstitutivnih jedinica u Jugoslaviji počnu da sprovode nepomirljivo suprotstavljene politike, što je rezultiralo ratnim sukobima. Nereformisani i retradicionalizovani komunisti u Srbiji i Crnoj Gori su, sa Slobodanom Miloševićem na čelu, kombinovali zalaganje za unitarizaciju federacije sa buđenjem levo-autoritarne i ekspanzionističke varijante srpskog nacionalizma, zadržavši kontrolu nad Jugoslovenskom narodnom armijom. Ta vojska se sukobila sa novoosnovanim vojskama Slovenije, Hrvatske i BiH koje su se ocepile predvođene separatističkim rukovodstvima, a time započeti krvavi sukobi su trajali do 1995, kada je najveći deo Srba proteran iz Hrvatske, a u BiH Dejtonskim sporazumom uspostavljeno izuzetno složeno državno ustrojstvo.

Makedonija je dostigla nezavisnost bez oružanih sukoba, ali su 2001. borbe između snaga bezbednosti i pobunjenih pripadnika brojne albanske manjine dovele do Ohridskog sporazuma, kojim je država

2 <http://www.macedonia.co.uk/mcic/cultureandart/events/islamcongress.asp>

počela da dobija elemente konsocijativne demokratije. Srbija i Crna Gora su, po otcepljenju ostalih republika, formirale Saveznu republiku Jugoslaviju, suočenu 1998. sa pobunom najvećeg dela albanskog stanovništva Kosova i Metohije (čija je autonomija praktično ukinuta 1989), a 1999. sa napadom NATO, koji je objašnjen Miloševićem odbijanjem pregovora sa albanskim pobunjenicima, i sa dolaskom ove pokrajine pod vlast Ujedinjenih nacija (po rezoluciji UN br. 1244 i Kumanovskom vojno-tehničkom sporazumu). Uprkos masovnom proterivanju pripadnika turske manjine iz Bugarske pred sam pad komunističkog režima, kao i nasilju između Rumuna i pripadnika mađarske manjine u ovoj zemlji posle svrgavanja Čaušeskua, ove dve zemlje su izbegle etničke ratove slične onima na teritoriji bivše Jugoslavije. Pomenućemo i da su, pored duge vladavine nadnacionalnih imperija i različitih oblika komunizma, ratni sukobi iz poslednje decenije XX veka treća izuzetno bitna determinanta savremenih društvenih scena u regionu.

Metodologija

U prethodnim istraživanjima političkih orijentacija korisnika interneta (up. Sitarski & Milovanović, 2003, Milovanović, Bakić & Golčevski, 2002) razvijena je originalna metodologija istraživanja političkih orijentacija uopšte. Ta metodologija počiva na pretpostavci da političke orijentacije, kao vrsta ideala, u empirijskom smislu verovatno ne postoje u čistom obliku, odn. da ne postoji veliki broj individua koje bi bezuslovno prihvatile sve definišuće odlike neke političke orijentacije. Takođe, kao posledica ovakvog shvatanja, moguće je i da pojedinci prihvataju više različitih političkih orijentacija, ali se u različitoj meri slažu sa stavovima koje podrazumeva svaka od njih.

U ovako postavljenom teorijskom okviru, empirijski pristup koji podrazumeva upotrebu multivarijantnih statističkih metoda u istraživanju političkih orijentacija nameće se kao prirodno rešenje. Shvatajući političke orijentacije kao objekte analize, potrebno je razvijati instrumente koji će omogućiti grupnu analizu odnosa prema ovim objektima i pružiti mogućnost da se ispita odnos među njima. Razvijena je jednostavna i jedinstvena matrica za definisanje osnovnih osobina najvažnijih političkih orijentacija, koja podrazumeva da se svaka od njih definiše na osnovu stava prema:

- spoljnoj politici,
- kulturnoj politici,
- bezbednosnoj politici (uloga vojske),

- ekonomskoj politici,
- obrazovnoj politici.

Sledeći ovu shemu, razvijeni su kratki opisi (dužine paragrafa teksta) za komunističku, anarhističku, nacionalističku, konzervativnu, ekološkičku, socijal-demokratsku i liberalnu političku orijentaciju. Zadatak je formulisan tako da se od ispitanika zahteva da na Likertovim skalama procene izrazi stepen u kome se slaže sa ponuđenom političkom orijentacijom. Multivarijantne analize koje se potom izvode počivaju na analizi matrice korelacija među tim procenama. U prethodnim istraživanjima, saradnici CePIT-a koristili su nemetričko multidimenzionalno skaliranje, analizu glavnih komponenti i klaster-analizu. Ono što je izuzetno značajan nalaz u domenu istraživanja političkih orijentacija na ovaj način je to da je struktura odnosa među njima veoma stabilna. U svim prethodnim istraživanjima (Sitarski & Milovanović, 2003, Milovanović, Bakić & Golčevski, 2002) uvek se javlja jasna mogućnost da se političke orijentacije klasifikuju u dve grupe koje obuhvataju liberalnu, socijal-demokratsku i ekološkičku orijentaciju s jedne, i komunističku, anarhističku, nacionalističku i konzervativnu orijentaciju, s druge strane. Bogatstvo različitih stavova koje se nalaze u obe grupe govori nam da nije reč o izdvajanju u dve nadređene, u teorijskom smislu stabilnije grupe političkih orijentacija, već o podeli prema kriterijumu koji se oslanja na trenutno aktualne vrednosne sisteme savremenih demokratskih društava, i prema kome bismo sve navedene političke orijentacije mogli uslovno da nazivamo „sistemskim“ (ekološka, liberalna, socijal-demokratska) i „anti-sistemskim“ (komunistička, anarhistička, konzervativna, nacionalistička).

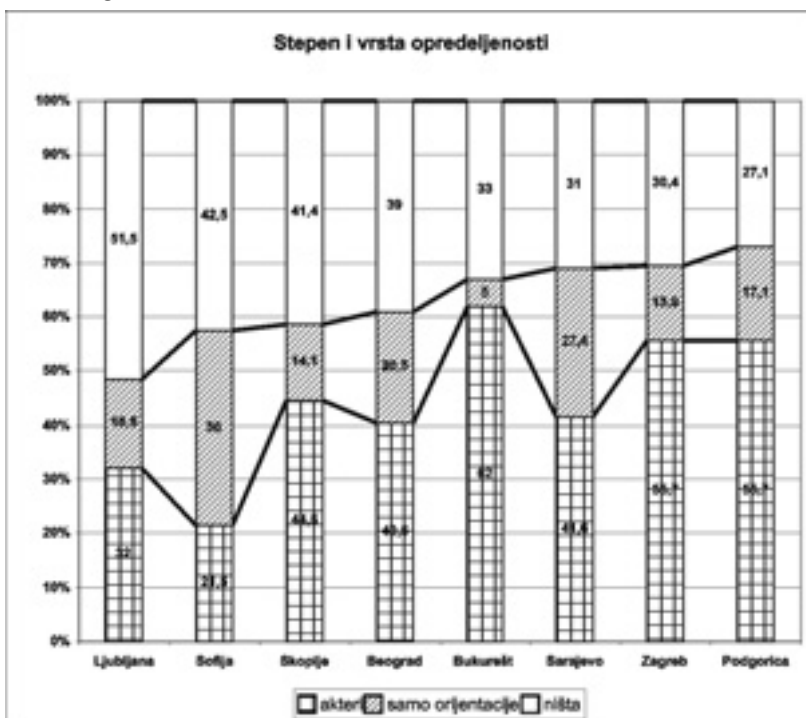
Pored upotrebe ove metodologije, u naše ovogodišnje istraživanje uključena su i pitanja o (a) direktnom izboru jedne od ponuđenih političkih orijentacija, (b) izboru jedne političke partije na sceni odgovarajuće države za koju ispitanik smatra da je svojim ponašanjem najbliža njegovom političkom idealu i (3) izboru određene političke ličnosti sa za koju ispitanik smatra da u najvećoj meri odražava i njegove političke stavove.

Stepen i vrsta opredeljenosti ispitanika

U nalaze čija se vrednost u svim ispitanim gradovima može uporediti svakako spada procenat ispitanika koji se uopšte opredeljuju za neku od političkih orijentacija ili aktera. Već se na ovom nivou mogu primetiti značajne razlike među ispitivanim uzorcima koje ćemo stoga podeliti u nekoliko grupa.

Prvi kriterijum ove klasifikacije biće procenat ispitanika koji se ne opredeljuju ni za jednu političku orijentaciju niti za aktera. U prvu grupu ćemo svrstati gradove u kojima je procenat takvih, uslovno apolitičnih ispitanika najmanji: Podgorica 27,1%, Zagreb 30,4%, Sarajevo 31% i Bukurešt 33%. U drugu grupu ćemo svrstati gradove u kojima je njihov procenat nešto viši od onoga koji se javlja na nivou celog uzorka (37%): Beograd 39%, Skoplje 41,4% i Sofija 42,5%. U posebnu grupu ćemo svrstati Ljubljanu gde je ovakvih ispitanika bilo čak 51,5% od ispitane populacije.

Drugi kriterijum za klasifikaciju biće procenat ispitanika koji se opredeljuju za konkretne političke aktere (stranke, pokrete, koalicije, ličnosti) sa političkih scena svojih zemalja. I po ovom kriterijumu formiraćemo tri gupe. U grupu sa natprosečno visokom konkretnom politizacijom populacije korisnika interneta svrstaćemo Bukurešt sa 62% i Zagreb i Podgoricu sa po 55,7%. U grupu gradova u kojima je ova vrednost slična onoj na nivou celog uzorka (44,2%) svrstali smo Skoplje sa 44,5%, Sarajevo sa 41,6% i Beograd sa 40,5%. U grupu sa izuzetno niskim procentom ovakve opredeljenosti spadaju Ljubljana sa 32% i Sofija sa 21,5% ispitane populacije. Opisane rezultate predstavicećemo grafikonom i tabelarno:

Slika 1. Stepen i vrsta političke opredeljenosti ispitanika po gradovima.

	visoka opšta politizovanost	prosečna opšta politizovanost	niska opšta politizovanost
visoka konkretna politizovanost	Zagreb Bukurešt Podgorica		
prosečna konkretna politizovanost	Sarajevo	Beograd Skoplje	
niska konkretna politizovanost		Sofija	Ljubljana

Tabela 1. Klasifikacija gradova po stepenu i vrsti političke opredeljenosti.

Svakako su potrebna dublja istraživanja da bi se utvrdili uzroci ovako naglašenih razlika u stepenu politizovanosti ispitanih korisnika interneta u ovim gradovima. Mi ćemo se ovde ograničiti na ukazivanje na najzanimljivije rezultate. Izrazita politizovanost, i opšta i konkretna, poduzoraka Zagreba, Bukurešta i Podgorice je oštro suprotstavljena daleko nižim vrednostima zabeleženim u Ljubljani, dok Beograd i Skoplje zauzimaju središnji položaj po oba kriterijuma. Zanimljivi su slučajevi Sarajeva i Sofije, u kojima sklonost ispitanika prema optiranju za konkretne političke aktere izrazito zaostaje za njihovom opredeljenošću po pitanju ponuđenih političkih orijentacija. U ta dva grada je, dakle, konkretna politizovanost ispitanika dosta niža od njihove opšte politizovanosti. Da li je uzrok te pojave generalni neuspeh aktera tamošnjih političkih scena da okupe širi krug pristalica unutar populacije inače sklone političkom opredeljivanju, ili je u pitanju njihova neumešnost u pristupu specifičnoj populaciji korisnika interneta može se saznati samo istraživanjem ovih osobina (stepena i vrste opredeljenosti) u opštoj populaciji tih gradova. Treba, takođe, primetiti da su akteri rumunske političke scene uspeli da pridobiju naklonost gotovo cele uopšteno politizovane populacije korisnika interneta u Bukureštu.

Opredeljenost za političke orijentacije po gradovima

Druga vrsta nalaza po kojoj se uzorci iz osam gradova mogu uporediti je svakako opredeljenost ispitanika za pojedine političke orijentacije, pošto su identičnih sedam orijentacija i eksplicitno nave-

dena mogućnost neopredeljenosti ponuđene ispitanicima u svim gradovima. Ponuđene političke orijentacije su bile: liberalna, anarhistička, nacionalistička, komunistička, konzervativna, socijaldemokratska i ekološka. Na nivou celog uzorka je ukupno 53,3% ispitanika sebe prepoznalo kao pristalicu neke od ovih orijentacija. Kao najzastupljenije, izrazito se izdvajaju socijaldemokratska sa 32,8% od broja opredeljenih ispitanika i liberalna sa 26,3%. Primetno manje su zastupljene ekološka sa 15,1% i nacionalistička sa 12,4%, dok se kao izrazito manjinske mogu smatrati konzervativna sa 5,6%, komunistička sa 4% i anarhistička sa 3,8% opredeljenih ispitanika. Ako ove orijentacije grupišemo imajući u vidu uobičajene politikološke klasifikacije, uočićemo da pristalica umereno levih orijentacija (socijaldemokratske i ekološke) među opredeljenima ima 47,9%, umereno desnih (liberalne i konzervativne) 31,9%, radikalno desne (nacionalističke) 12,4%, a radikalno levih (komunističke i anarhističke) 7,8%.

Slika 2. Zastupljenost ponuđenih političkih orijentacija među opredeljenim ispitanicima na nivou celog uzorka.

Predstavićemo tabelarno opredeljenost ispitanika za pojedine orijentacije po gradovima koje ćemo zatim, po kriterijumu zastupljenosti grupisanih orijentacija, i klasifikovati:

	Ljubljana	Zagreb	Sarajevo	Beograd	Ceo uzorak
Anarhisti	5,5%	5,2%	9,8%	1,1%	3,8%
Komunisti	5,5%	4,5%	10,6%	2,3%	4%
Ekolozi	15,1%	15,7%	15,9%	18,8%	15,1%
Socijaldem.	12,3%	17,9%	26,5%	45,5%	32,8%
Liberali	46,6%	33,6%	19,5%	15,9%	26,3%
Konzervativci	9,6%	5,2%	1,7%	0%	5,6%
Nacionalisti	5,5%	17,9%	15,9%	16,5%	12,4%
Opređenost za orijentacije	36,5%	66,7%	57,2%	44,0%	53,3%

	Podgorica	Skoplje	Bukurešt	Sofija	Ceo uzorak
Anarhisti	0%	1,0%	1,9%	6,0%	3,8%
Komunisti	1,5%	3,9%	0,9%	3,0%	4%
Ekolozi	7,5%	12,8%	7,5%	31,0%	15,1%
Socijaldem.	72,4%	31,4%	29,9%	15,0%	32,8%
Liberali	8,2%	31,4%	38,3%	25,0%	26,3%
Konzervativci	1,5%	4,9%	11,2%	13,0%	5,6%
Nacionalisti	9,0%	14,7%	10,3%	7,0%	12,4%
Opređenost za orijentacije	67,4%	51,0%	53,5%	50,0%	53,3%

Tabela 2. Zastupljenost ponuđenih orijentacija među opređenim ispitanicima i procenat opređenosti za orijentacije na nivou pojedinih gradova i na nivou celog uzorka.

	Ljubljana	Zagreb	Sarajevo	Beograd	Ceo uzorak
Radikalna leвица	11,0%	9,7%	20,4%	3,4%	7,8%
Umerena leвица	27,4%	33,6%	42,4%	64,3	47,9%
Umerena desnica	56,2%	38,8%	21,2%	15,9%	31,9%
Radikalna desnica	5,5%	17,9%	15,9%	16,5%	12,4%
Opređeljenost za orijentacije	36,5%	66,7%	57,2%	44,0%	53,3%

	Podgorica	Skoplje	Bukurešt	Sofija	Ceo uzorak
Radikalna leвица	1,5%	4,9%	2,8%	9,0%	7,8%
Umerena leвица	79,9%	44,2%	37,4%	46,0%	47,9%
Umerena desnica	9,7%	36,3%	49,5%	38,0%	31,9%
Radikalna desnica	9,0%	14,7%	10,3%	7,0%	12,4%
Opređeljenost za orijentacije	67,4%	51,0%	53,5%	50,0%	53,3%

Tabela 3. Zastupljenost grupisanih orijentacija među opređeljenim ispitanicima i procenat opređeljenosti za orijentacije na nivou pojedinih gradova i na nivou uzorka

Kada uporedimo ispitane uzorke možemo uočiti da u dva grada (Podgorici i Beogradu) apsolutna većina ispitanika prepoznaje sebe kao pristalicu umerene levice, dok još u tri (Sarajevo, Sofija i Skoplje) umerena leвица znatno prednjači nad drugoplasiranom umerenom desnicom. U Bukureštu i Zagrebu, naprotiv, umerena desnica je jača od umerene levice među opređeljenim ispitanicima, dok u Ljubljani ima i apsolutnu većinu. Ako uporedimo radikalne orijentacije, primetićemo

da u Ljubljani, Sarajevu i Sofiji radikalna levica preteže nad radikalnom desnicom, dok je u Podgorici, Beogradu, Skoplju, Zagrebu i Bukureštu jača radikalna desnica. Dobili smo, dakle, četiri grupe gradova, pri čemu je najbrojnija grupa onih unutar čijeg je uzorka na njegovom većinskom, umerenom delu zapažena premoć umereno levih nad umereno desnim orijentacijama, a u radikalnom delu premoć desnice.

	Nadmoć umerene levice nad umerenom desnicom	Nadmoć umerene desnice nad umerenom levicom
Nadmoć radikalne levice nad radikalnom desnicom	Sarajevo Sofija	Ljubljana
Nadmoć radikalne desnice nad radikalnom levicom	Podgorica Beograd Skoplje	Bukurešt Zagreb

Tabela 4. Klasifikacija poduzoraka po kriterijumu zastupljenosti pojedinih grupa političkih orijentacija.

Tu tročlanu grupu čine gradovi u kojima je glavni tok političke opredeljenosti većinskog dela ispitane populacije, sklonog da optira za orijentacije široko prihvaćene kao legitimne u velikoj većini savremenih razvijenih društava, smešten na levisi, dok istovremeno jaču antisistemsku snagu predstavlja radikalna desnica. Članovi te grupe su Podgorica, Beograd i Skoplje, glavni gradovi zemalja u kojima je tradicija egalitarističkog modernizma prilično čvrsto ukorenjena među intelektualnom elitom, što može objasniti snagu umereno levih orijentacija, ali su skorašnji etnički sukobi i njima izazvane društvene krize prouzrokovale dosta raširenu pojavu projektovanja njihovih uzroka na susedne narode i etničke grupe, što pogoduje radikalnoj desnici.

Dva grada su u grupi koju karakteriše desničarsko opredeljenje i većinske, politički umerene populacije, kao i manjinske, radikalne. Reč je o Bukureštu i Zagrebu, prestonicama zemalja u kojima je levi pogled na svet tradicionalno neomiljen, pogotovo u elitnim krugovima, dok su etnički sukobi u prethodnom veku (u slučaju Hrvatske i u prethodnoj deceniji) uglavnom bili vođeni protiv nacija koje se načelno (samo)identifikuju kao „leve“ – Rusa (Rumuni) i Srba (Hrvati) koje su videne i kao nosioci doskora postojećih totalitarnih režima, što je uticalo na premoć desne nad levim radikalnim orijentacijama.

U takođe dvočlanu grupu su se svrstali uzorci iz gradova u kojima generalno prevladuje pozitivno određenje prema periodu provedenom pod režimima „realnog“ (Sofija) i „samoupravnog“ (Sarajevo) socijalizma/komunizma, što je najverovatniji uzrok široke prihvaćenosti umereno

levih orijentacija. Prevaga levičara nad desničarima u radikalnijem delu uzorka može se u Sofiji objasniti nepostojanjem ozbiljnijih etničkih sukoba u bliskoj prošlosti, a u Sarajevu idealom multietničnosti koji je čak i u vreme skorih surovih etničkih ratova bio promovisan kao zvanična ideološka motivacija tamošnjeg ratnog rukovodstva. Ljubljana se našla usamljena po desničarskom usmerenju šireg dela uzorka, a levičarskom radikalnije manjine, čemu je verovatno uzrok ambivalentan odnos prema „levičarskoj“ Jugoslaviji, koja je u najnovijoj fazi slovenačke istorije sagledavana sa veoma negativnom konotacijom, ali nisu tako daleki ni periodi kada je stanje bilo upravo obrnuto.

U svakom slučaju, ove rezultate bi svakako bilo mnogo lakše objasniti ako bi slično istraživanje bilo sprovedeno i u zemljama u susedstvu našeg regiona, koje su pojedinim njegovim delovima po mnogim osobinama slične usled dugotrajnih međusobnih uticaja – Austriji, Mađarskoj, Ukrajini, Turskoj, Grčkoj i Italiji. Isto važi i za stepen i vrstu političke opredeljenosti ispitivanih uzoraka. Tada bi se nalazi dobijeni u osam ispitivanih gradova mogli tumačiti kao posledica njihove pripadnosti nekim širim socio-kulturnim regijama koja se uveliko ispoljava i u političkoj sferi.

Poređenje rezultata istraživanja sa realnim političkim scenama

Za razliku od prethodne dve vrste nalaza, po kojima se naši gradovi daju porediti i klasifikovati, poređenje realnih političkih scena koje u njima postoje sa rezultatima istraživanja može se izvršiti isključivo u okviru svakog pojedinačnog grada, usled izrazite heterogenosti tih scena. Mada su početkom poslednje decenije 20. veka sve ove zemlje doživele obnovu višestranačkog političkog života, značajne razlike u njihovoj predkomunističkoj istoriji su uslovile formiranje bitno različitih političkih scena. Daćemo kratak istorijat i sadašnji opis svake od tih scena, pa ćemo rezultate istraživanja uporediti sa rezultatima onih izbora koji su vremenski najbliži istraživanju, bez obzira da li su održani pre ili posle njega. U gradovima u kojima je politička scena makar formalno izrazito pluralna, stranke ćemo grupisati u grupe najsirodnijih radi razumljivijeg tumačenja rezultata. Manje stranke koje ne utiču bitno na raspored snaga na političkoj sceni i uglavnom ne zauzimaju čvrste stavove o osnovnim pitanjima koja svaku pojedinačnu scenu odlučujuće polarizuju, svrstaćemo u kategoriju „Ostali“, koju ćemo smestiti na samu osu polarizacije dotične scene, dok ćemo glavne aktere koji tu polarizaciju i aktivno sprovode pozicionirati na „njihovu“ stranu ose.

Slovenija

Sažet opis političke scene: po raspadu ratne koncentracione vlade 1994, gotovo neprekinuto je zemljom vladala koalicija okupljena oko Liberalne demokratije Slovenije (LDS), naslednice nekadašnjeg Saveza socijalističke omladine iz komunističkog perioda, čije se rukovodstvo uspešno prilagodilo novim okolnostima i sprovodilo politiku levog liberalizma. Stalna članica koalicije predvođene LDS-om je bila Združena lista socijaldemokrata (ZLSD), naslednica Saveza komunista, bliska dugogodišnjem bivšem predsedniku Milanu Kučanu. Vodećim strankama levice bliske su Demokratska stranka penzionera Slovenije (DeSUS), Stranka mladih Slovenije (SMS) i Zeleni, ali i Slovenačka nacionalna Stranka (SNS) koju levice približava naglašeni antiklerikalizam i tradicionalno levičarske crte slovenačkog nacionalizma, nasledene iz perioda borbe protiv italijanske i austrijske dominacije. Na desnici se nalazi građansko desničarska Slovenačka demokratska stranka (SDS), čiju sudbinu je i na vlasti i u opoziciji do sada pratila takođe naglašeno antikomunistička Nova Slovenija (NSI). Njima ideološki bliska, naglašeno klerikalna Slovenačka narodna stranka (SLS) je participirala često i u vladama levice, čime je LDS izbegavao da skupštinska većina zavisi isključivo od podrške ZLSD. Posle izbora 2004. dvanaestogodišnja dominacija levice prekinuta je formiranjem vlade sastavljene od SDS, NSI, SLS i DeSUS, koja je napustila savezništvo sa LDS.

Rezultati istraživanja. Uporedićemo rezultate poslednjih slovenačkih parlamentarnih izbora održanih 3. oktobra 2004. na teritoriji Ljubljane³ sa rezultatima istraživanja:

Stranka	Izbori	Istraživanje
ZLSD	10,7%	14,4%
SMS i Združeni zeleni	2,1%	13,5%
LDS i DeSUS	30,6%	49,0%
Ostali	12,7%	5,8%
SNS	4,2%	3,8%
SDS, NSI, SLS	39,7%	13,5%

Tabela 5. Poređenje rezultata poslednjih izbora i rezultata istraživanja u Ljubljani.

3 http://volitve.gov.si/dz2004/html/rez_ve.htm

Za razliku od ukupne populacije Ljubljane, u kojoj bi, po poslednjim izborima, leвица (kojoj je prestonica, inače, uporište) premoć nad desnicom mogla da ostvari samo okupljanjem široke koalicije, u uzorku korisnika interneta već bi sam LDS imao gotovo apsolutnu većinu, a SMS i Zeleni, koje smo objedinili pošto su u celoj populaciji beznačajno zastupljeni predstavljali bi respektabilnu snagu, dok smo isti postupak primenili i prema desničarskoj „trojki“ (SDS, NSI, SLS) zbog njene izrazito disproporcionalno niske zastupljenosti u ispitivanom uzorku (skoro tri puta manje nego u populaciji koja je glasala u oktobru). Zanimljivo je da se zastupljenost pristalica dveju stranaka snažne ideološke obojenosti (ZLSD i SNS) ne razlikuje ekstremno u uzorku i biračkom telu.

Hrvatska

Sažet opis političke scene: od 1990. do 2000. bez prekida je vladala desničarska, konzervativna i klerikalna, tokom devedesetih i prilično autoritarna, Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) koja je, zahvaljujući ulozi u organizovanju borbe za hrvatsku nezavisnost, uzastopno pobeđivala na izborima. Tek smrću predsednika Tuđmana 1999. HDZ gubi primat na političkoj sceni, pa je 2000. vladu sastavila široka koalicija postkomunističke Socijaldemokratske partije (SDP), umereno nacionalističke Hrvatske socijalno liberalne stranke (HSLs) i Hrvatske narodne stranke (HNS) Stjepana Mesića, istaknutog borca za nezavisnost koji se razišao sa HDZ zbog njene autoritarnosti i etničke isključivosti. U koaliciji su učestvovalе i agrarna centristička Hrvatska seljačka stranka (HSS), regionalistički Istarski demokratski sabor (IDS) i Liberalna stranka (LS), nastala izdvajanjem iz HSLs-a zbog politike približavanja HDZ-u. Na izborima 2003. HDZ se vraća na vlast predvođen Ivom Sanaderom koji je stranku dosta uspešno distancirao od Tuđmanovog autoritarnog nasleđa, promenivši vidno nastup prema srpskom stanovništvu i učinivši prve korake integracije u EU. Sada su koalicioni partneri HDZ-a dosta oslabljena HSLs i najveća stranka srpske nacionalne zajednice – Samostalna demokratska srpska stranka (SDSS), dok su u opoziciji SDP, HNS, HSS, IDS i LS, kao i ekstremno desna i etnički isključiva Hrvatska stranka prava (HSP). Politički su praktično beznačajni Zeleni i dosledno komunistička Socijalistička radnička partija (SRP).

Rezultati istraživanja. Poređenje rezultata poslednjih parlamentarnih izbora za Hrvatski Sabor održanih 23. novembra 2003. na teritoriji Zagreba⁴ sa rezultatima istraživanja predstavljamo tabelom 6:

⁴ <http://www.izbori.hr/arhiva/sabor/index.htm>

Stranka	Izbori	Istraživanje
HSP	7,1%	10,6%
HDZ	25,9%	13,5%
HSLŠ – HSS	7,5%	9,7%
Ostali	16,4%	0
SDP, LS, IDS	29,6%	40,6%
HNS	10,8%	14,3%
SRP i Zeleni	2,7%	11,5%

Tabela 6. Poređenje rezultata poslednjih izbora i rezultata istraživanja u Zagrebu.

Zanimljivo je da među korisnicima interneta ekstremistička HSP uživa veću popularnost nego među ostalim Zagrepčanima, ali je zato vladajući HDZ gotovo duplo slabiji. Zbir stranaka koje se nalaze blizu sredine hrvatskog političkog prostora, HSLŠ i HSS, nešto je jači u našem uzorku nego u populaciji koja je u Zagrebu glasala 2003, pošto je prva više „prebacila“ svoj tadašnji izborni rezultat nego što je druga „podbacila“. Rezultati istraživanja ukazuju da prilično brojnih glasača manjih (praktično marginalnih) stranaka, čiji su se glasovi 2003. „rasuli“ na ove političke gubitnike, u našem uzorku uopšte i nema. Zato je koalicija SDP, LS, IDS i još nekih manjih stranaka koje su zajedno izašle na izbore 2003. u uzorku znatno zastupljenija nego u biračkom telu, u sličnoj proporciji kao i kod Mesićeve HNS, ali je to još izrazitije za Zelene i SRP koje smo objedinili iz istih razloga kao Zelene i SMS u Ljubljani. U svakom slučaju, prednost opozicionih stranaka nad vladajućim, koja je inače karakteristična za rezultate izbora u Zagrebu, još je izraženija među našim ispitanicima.

Bosna i Hercegovina

Sažet opis političke scene: BiH po Dejtonskom sporazumu iz 1995. čine entiteti Federacija Bosne i Hercegovine (poznatija kao bošnjačko/muslimansko–hrvatska federacija), sastavljena od 10 kantona, i Republika Srpska. Zemljom od 1990. dominiraju etničke stranke tri konstitutivna naroda – bošnjačka Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ). Koaliciona vladavina ovih stranaka prekinuta je etničkim ratom 1992–1995, tokom koga su one držale vođstvo unutar

svojih etničkih zajednica, sačuvano i po sklapanju mira. Dominacija SDS u Republici Srpskoj prekinuta je 1998–2000, za vreme vlade Saveza nezavisnih socijaldemokrata (SNSD) u kojoj je učestvovao i Srpski narodni savez (SNS), otepljen od SDS zbog izolacionističke politike prema međunarodnoj zajednici, kao i Socijalistička partija Republike Srpske (SPRS) koja je pratila svojevremeno distanciranje Miloševića od SDS. Izbori 2000. i 2002. su vratili SDS na vlast, u koaliciji sa novoformiranom Partijom demokratskog progresa (PDP) čiji su poziv za formiranje koncentracione vlade prihvatile SDS i SPRS, a privremeno i Narodni demokratski savez (NDS), nastao izdvajanjem iz SNS, koji je zajedno sa SNSD od tada u opoziciji. U Federaciji BiH je vladavina SDA prekinuta 2000–2002, kada je Socijaldemokratska partija (SDP), naslednica Saveza komunista, formirala vladu sa nekadašnjim saveznikom SDA Harisom Silajdžićem, čija Stranka za Bosnu i Hercegovinu (SBiH) zastupa politiku bosanskog unitarizma, tj. ukidanja entiteta, ne naglašavajući zvanično, za razliku od SDA, etničku bošnjačku komponentu te politike. SBiH je ponovo promenila stranu posle izbora 2002, omogućivši povratak SDA na vlast, na kojoj se i danas nalazi. HDZ je sve vreme zadržao izrazitu dominaciju među Hrvatima u BiH.

Rezultati istraživanja. Sledećom tabelom predstavimo odnos izbornih rezultata pojedinih političkih subjekata na poslednjim lokalnim izborima u Sarajevu⁵ održanim 5. oktobra 2004. i rezultata istraživanja:

Stranka	Izbori	Istraživanje
SDA	43,3%	37,7%
SBIH	15,9%	13%
Ostali	11,3%	13%
SDP	29,4%	36,4%

Tabela 7. Poređenje rezultata poslednjih izbora i rezultata istraživanja u Sarajevu.

Usled relativno jednostavne i strukturisane, posle ovih lokalnih izbora i prilično polarizovane političke scene Federacije BiH (kojoj

5 <http://qry.izbori.ba/documents/Rezultati%20izbora%202004/Utvrdjeni/2004KandidatskiGlasovi.pdf>

pripada najveći deo Sarajeva, u kome je jedino i sprovedeno istraživanje), dosta se lako mogu uočiti razlike u političkom optiranju korisnika interneta i ostalih njihovih sugrađana. U uzorku je SDA primetno slabija nego u biračkom telu, praktično onoliko koliko je SDP jača, dok je SBiH, kao i zbir svih ostalih stranaka, od kojih se nijedna snagom ne približava trima prvoplasiranim, vrlo slične zastupljenosti u jednoj i drugoj populaciji.

Srbija

Sažet opis političke scene: Miloševićeva Socijalistička partija Srbije (SPS), nastala transformacijom Saveza komunista, na autoritaran način je držala vlast 1990–2000, sama ili u koaliciji sa ekstremističkom Srpskom radikalnom strankom (SRS), izmenivši nekoliko puta strateški pravac svoje politike – od podrške ratnim dejstvima Srba u Hrvatskoj i BiH protiv tamošnjih vlada (u periodima bliskosti sa SRS) do oštrog distanciranja od njihovih vođstava i naglašene saradnje sa međunarodnom zajednicom (u vreme potiskivanja SRS u opoziciju). Posle poraza u ratu protiv NATO i gubitka Kosova i Metohije 1999 režim je, izgubivši značajno na podršci birača, poprimio otvorene autoritarne oblike, što je prinudilo veći deo opozicije da se udruži u Demokratsku opoziciju Srbije (DOS) sa ciljem njegovog svrgavanja. Dvogodišnjim Miloševićevim odbijanjem da prihvati legitimne predstavnike Crne Gore u Saveznoj skupštini i Vladi, kao i protivustavnim redefinisanjem Ustava SRJ jula 2000, doveden je u pitanje legitimitet tih ustanova, ali pobjeda DOS-a na izborima za Predsednika i Skupštinu SRJ septembra 2000. je omogućila pad režima 5. oktobra, posle pokušaja prekrajanja izbornih rezultata.

Pobedi DOS-a na izborima za Skupštinu Srbije 2000. usledio je oštar sukob vodećih članica nove vladajuće koalicije – umereno nacionalističke Demokratske stranke Srbije (DSS), nesklone saradnji sa Tribunalom u Hagu i ozvaničenju faktičke konfederalizacije SRJ, i radikalno reformske Demokratske stranke (DS), koja se istakla suprotnim stavovima. Posle izručenja Miloševića Tribunalu 2001, DSS postaje opoziciona stranka, DS održava skupštinsku većinu sa ostalim članicama DOS-a, a pokušaji izbora Predsednika Srbije 2002. nisu uspeli zbog nedovoljnog odziva birača. Po transformisanju SRJ u državnu zajednicu SCG (usvajanjem Ustavne povelje februara 2003), premijera Đinđića (DS) su ubili pripadnici specijalnih jedinica bliski bivšem režimu.

Krajem 2003, deo DOS-a okupljen oko DS je na vanrednim izborima izgubio vlast, pa DSS formira još uvek aktuelnu vladu sa umereno nacionalističkim Srpskim pokretom obnove (SPO) i Novom Srbijom (NS), kao i sa novoformiranom strankom ekonomskih liberala G17 plus, ali uz skupštinsku podršku SPS. SRS i DS su od tada najjače opozicione stranke, dok mnogobrojne, nekada uticajne članice DOS-a, kao umereno levičarska Demokratska alternativa (DA), nisu ni zastupljene u Skupštini. Podršku socijalista je nova vladajuća koalicija „plavila“ na predsedničkim izborima 2004, na kojima je pobedio Boris Tadić (DS). Lokalni izbori u jesen 2004. su potvrdili slabljenje vladajuće koalicije, a Srbija u ovom trenutku i dalje ima ozbiljne probleme zbog nesaradnje sa Tribunalom, nemogućnosti usvajanja novog Ustava, kao i nerešenog statusa zajednice sa Crnom Gorom, te Kosova i Metohije, na kome je malobrojno preostalo srpsko stanovništvo izloženo teror koji je naročito eskalirao marta 2004.

Rezultati istraživanja. Uporedićemo rezultate poslednjih izbora za Skupštinu Beograda⁶, održanih 19. septembra 2004, sa rezultatima istraživanja:

Stranka	Izbori	Istraživanje
SRS	26,6%	5,3%
Ostali	20,9%	6,5%
DSS	12,5%	15,8%
G17 plus	4,9%	5,3%
DA/SDP	2,9%	3,9%
DS	32,2%	63,1%

Tabela 8. Poređenje rezultata poslednjih izbora i rezultata istraživanja u Beogradu.

I površnim pogledom na rezultate istraživanja uočava se neuporedivo slabija zastupljenost SRS u uzorku nego u biračkom telu i još veća disproporcija u slučaju DS, ali u suprotnom smeru. Vladajuće DSS i G17 plus su prilično uporedivo zastupljene među korisnicima interneta i u opštoj populaciji Beograda, kao i DA, dok je zbir svih ostalih stranaka neuporedivo slabije zastupljen u našem uzorku nego među

6 http://www.cesid.org/rezultati/sr_sept_2004/index.shtml

beogradskim biračima, usled čega smo i morali da ih posmatramo kao jedinstvenu grupu.

Crna Gora

Sažet opis političke scene: čitav period obnovljenog višestranačja obeležen je dominacijom Demokratske partije socijalista (DPS), nastale od Saveza komunista. Ona je do 1997. samostalno vladala, praktično sledeći politiku Miloševićevih socijalista u Srbiji. Tada je stranku preuzeo premijer Milo Đukanović koji se okrenuo Zapadu, pobedio na predsedničkim izborima i zadržao parlamentarnu većinu, potvrđenu na vanrednim izborima 1998, uprkos građanskim nemirima izazvanim od pristalica Socijalističke narodne partije (SNP), nastale od promiloševićevskog krila DPS. Đukanović je do kraja 2000. vladao sa umereno independentističkom Socijaldemokratskom partijom (SDP), takođe komunističke prošlosti, i sa prosrpskom ali antimiloševićevskom Narodnom strankom (NS) koja napušta koaliciju nakon njegovog naglog zaokreta ka independentizmu po padu autoritarnog režima u Srbiji. Posle vanrednih izbora 2001, DPS formira vladu sa SDP i dosledno independentističkim Liberalnim savezom (LS), koji takođe napušta koaliciju posle Beogradskog sporazuma o preuređenju SRJ, razočaran neraspisivanjem referenduma o nezavisnosti. Na time izazvanim novim izborima 2002, DPS i SDP su osvojile većinu, zahvaljujući i politički nedoslednoj tehničkoj koaliciji koju je LS sklopio sa NS i prosrpskim strankama miloševićevske prošlosti – SNP i Srpskom narodnom strankom (SNS), izdvojenom iz NS zbog podrške Đukanoviću. SNP, NS i SNS su na te izbore izašle udružene u koaliciju Zajedno za promjene. Nova vladajuća koalicija je usvojila Ustavnu povelju. Najzad, grupa liberalnih ekonomista osnovala je nedavno Grupu za promjene (GP) koja se protivi dugotrajnoj vlasti DPS-a, ali bez radikalnih razlika u pogledima na državno-pravni status Republike.

Rezultati istraživanja. U Podgorici su poslednji lokalni izbori⁷ održani 20. oktobra 2002, istovremeno sa izborima za sadašnji saziv Skupštine Crne Gore, pa ćemo rezultate istraživanja porediti sa rezultatom skupštinskih izbora, koji po pravilu daju uopštenije rezultate od lokalnih, gde lokalne okolnosti (npr. uticajni kadrovi pojedinih stranaka ili vanstranačke ličnosti) otežavaju uopštavanje:

7 http://www.cesid.org/rezultati/cg_okt_2002/grafikoni.html

Stranka	Izbori	Istraživanje
LSCG	6,1%	5,7%
Grupa za promjene	0%	30,2%
DPS/SDP	46,8%	46,2%
Ostali	8,2%	1,9%
SNP, SNS, NS	36,6%	16,0%

Tabela 9. Poređenje rezultata poslednjih izbora i rezultata istraživanja u Podgorici.

Dok su stranke vladajuće koalicije i LSCG gotovo jednako zastupljene u biračkom telu kao i u uzorku, što je inače vrlo redak slučaj u ovom istraživanju, te dve grupe se ipak drastično razlikuju po izuzetno jakoj zastupljenosti Grupe za promjene među našim ispitanicima, uglavnom na račun SNP, SNS, NS i ostalih stranaka, koje su neuporedivo slabije među korisnicima interneta nego u populaciji Podgorice koja je glasala 2002.

Makedonija

Sažet opis političke scene: slično kao u Sloveniji, po raspadu široke koncentracione vlade koja je ozvaničila nezavisnost, skupštinsku većinu su zadržale naslednica Saveza komunista, Socijaldemokratski savez Makedonije (SDSM), i naslednik Saveza reformskih snaga poslednjeg premijera SFRJ Ante Markovića – umereno levi Liberalni savez Makedonije (LSM). Ove stranke su potisnule u opoziciju konzervativnu, umereno nacionalističku Unutrašnju makedonsku revolucionarnu organizaciju (VMRO), koja je potom bojkotovala izbore 1994, optužujući vlasti za neregularnosti. VMRO je, međutim, dobila izbore 1998. i do 2002. vladala u koaliciji sa ideološki neprofilisanom Demokratskom alternativom (DA) bivšeg člana poslednjeg predsedništva SFRJ Vasilu Tupurkovskog, a po njenom odlasku u opoziciju sa Liberalnom partijom Makedonije (LPM) od koje se otepile Liberalno-demokratska partija. Na izborima 2002. je koalicija SDSM i LDP odnela pobedu nad VMRO i LPM. Praktično sve smene vlasti u Makedoniji od 1998. zavisile su od optiranja dominantnih snaga makedonskih Albanaca (oko 23% populacije) za savez sa pojedinim makedonskim strankama i koalicijama. Tako je Stranka za demokratski prosperitet (PDP) bila saveznik SDSM, Demokratska partija Albanaca (DPA) VMRO-a, dok je Demokratska unija za integraciju (DUI), proizašla iz gerilskog pokreta iz 2001, pronašla interes da u sprovođenju Ohridskog sporazuma saraduje takođe sa SDSM.

Rezultati istraživanja. Poslednji izbori na teritoriji Skoplja su bili oni za makedonsko Sobraanje (Skupštinu)⁸, održani 15. septembra 2002, i sa njima ćemo uporediti rezultate istraživanja:

Stranka	Izbori	Istraživanje
SDSM/LDP	48,1%	56,4%
Ostali	18,8%	9,0%
VMRO/LPM	18,5%	30,8%
Albanske stranke	14,6%	3,9%

Tabela 10. Poređenje rezultata poslednjih izbora i rezultata istraživanja u Skoplju.

U Skoplju i inače dominantna koalicija SDSM i LDP, što je i potvrđeno na izborima 2002, još je dominantnija u krugu korisnika interneta u tom gradu, ali je dosta jače zastupljena od svog tadašnjeg izbornog rezultata i najveća opoziciona koalicija VMRO i LDP, što može biti posledica kako njene veće popularnosti u ispitanom uzorku, tako i njenog oporavka od poraza na ne tako skorim izborima sa čijim rezultatima poredimo rezultate istraživanja. Ostale, vanparlamentarne stranke, čijih je pristalica u biračkom telu Skoplja bilo dosta 2002, pokazale su se mnogo slabijim u uzorku, ali je to slučaj i sa albanskim strankama. Uzroke toga bi svakako trebalo dodatno ispitati.

Rumunija

Sažet opis političke scene: posle revolucionarnog obaranja režima Čaušeskua i njegovog pogubljenja 1989, došlo je do formiranja političke scene. Dominantna grupacija je postao Front nacionalnog spasa (FSN), koji je predvodio nekadašnji komunistički funkcioner Jon Ilijesku, pobednik na predsedničkim izborima 1990. i 1992, čija vladavina je poprimila izvesne autoritarne crte. FSN 1992. menja ime u FSDN (Demokratski front nacionalnog spasa), a 1993. u Demokratsku socijalnu stranku Rumunije (PDSR). Na izborima 1996. pobeđuje koalicija Demokratska konvencija, predvođena konzervativnom anti-komunističkom Nacionalnom zemljoradničkom hrišćansko demokratskom strankom (PNTCD), koju su podržale građansko-desničarska Nacionalno liberalna stranka (PNL), Demokratska stranka (PD), liberalne orijentacije, i stranka mađarske nacionalne manjine, Mađarski demokratski savez Rumunije (UDMR). Pobeđivši i na tadašnjim par-

8 http://www.izbori.gov.mk/par2002/kon_rezultati/REZULTATI.htm

lamentarnim izborima, ove stranke su formirale i vladu. PSDR se vratio na vlast porazivši ovu, tada razjedinjenu koaliciju na izborima 2000, uz ponovni dolazak Ilijeskua na mesto predsednika, posle pobede u drugom krugu nad kandidatom ekstremno desne i populističke stranke Velika Rumunija (RM), etnički isključivim Kornelijem Vadim Tudorom. Ovog puta je stranka vidno korigovala svoj kurs odbacivanjem autoritarnih elemenata iz prethodne decenije i odlučnije pvela zemlju putem evropske integracije. Na izborima 2004. je opet, pod imenom Socijaldemokratska partija (PSD), bila jača od koalicije PLN i PD, čiji je kandidat, Trajan Basesku, ipak pobedio na predsedničkim izborima.

Rezultati istraživanja. Rezultate našeg istraživanja u ovom gradu ćemo uporediti sa poslednjim skupštinskim izborima za gornji dom rumunskog Parlamenta (Senat)⁹ na teritoriji Bukurešta, održanim 28. novembra 2004.

Stranka	Izbori	Istraživanje
RM	11,4%	6,2%
PSD	30,2%	27,4%
Ostali	11,5%	10,6%
PNL i PD	46,9%	52,2%

Tabela 11. Poređenje rezultata poslednjih izbora i rezultata istraživanja u Bukureštu.

Vladajuća PSD i ekstremistička RM znatno su slabije zastupljene nego na izborima, a nešto je slabije i „rasipanje“ podrške na ostale, vanparlamentarne stranke. Jedinne snage koje su u proučavanom uzorku višestruko jače zastupljene nego na tim izborima su PLN i PD koje smo odlučili da objedinimo ne samo zbog zajedničkog izlaska na izbore 2004, već i zato što je veliki broj ispitanika naveo lojalnost obema strankama. U svakom slučaju, one uživaju podršku apsolutne većine stranački opredeljenih ispitanika, pa ih možemo smatrati političkim favoritima u okviru bukureštanskog poduzorka.

Bugarska

Sažet opis političke scene: po padu diktature Todora Živkova, neočekivano je prve izbore dobila naslednica Komunističke partije, Bugarska socijalistička partija (BSP). Već 1991. je, međutim, na novim

9 <http://psephos.adam-carr.net/countries/r/romania/romania2004senate.txt>

izborima, relativnu većinu osvojila široka koalicija antikomunističkih stranaka – Savez demokratskih snaga (SDS). BSP je 1994. ponovo pobeđila na izborima i formirala vladu, ali je pobeđa predsedničkog kandidata SDS Petra Stojanova 1996. dovela do demonstracija opozicije i vanrednih izbora 1997, posle kojih vladu opet obrazuje SDS. Pored BSP i SDS, na izborima juna 2001. se pojavljuje treći činilac savremene bugarske politike – monarhistički Nacionalni pokret Simeon Drugi (NDSV) koji osvaja polovinu poslaničkih mesta, a premijer postaje nekadašnji, u detinjstvu proterani kralj Simeon Borisov Saksokoburg-gotski koji je na čelu vlade i danas. Jeseni iste godine, kandidat BSP Georgi Parvanov pobeđio je u drugom krugu Stojanova. Pored navedenih stranaka, značajnu ulogu u političkom životu zemlje igra i stranka turske nacionalne manjine – Pokret za prava i slobode (DPS).

Rezultati istraživanja. Rezultate poslednjih izbora za bugarsko Narodno sobranie (Skupštinu) u Sofiji¹⁰, održanih 18. juna 2001, tabelarno ćemo uporediti sa rezultatima istraživanja u tom gradu:

Stranka	Izbori	Istraživanje
BSP	17,1%	2,7%
Ostali	11,9%	16,2%
NDSV	42,5%	16,2%
SDS	28,5%	64,9%

Tabela 12. Poređenje rezultata poslednjih izbora i rezultata istraživanja u Sofiji.

U Sofiji je prozapadna SDS izrazito premoćna u uzorku korisnika interneta, u kome višestruko prevazilazi svoje izborne rezultate iz 2001, dok je na tim izborima dominantni NDSV zastupljen sa manje od polovine svoje tadašnje popularnosti kod birača, a BSP je prošla još gore. Da li je ovakva slika dobijena našim istraživanjem rezultat specifičnosti sofijskog uzorka, inače natprosečno apolitičnog, ili su poslednje dve stranke zaista tako intenzivno izgubile podršku, moći će verovatno da se kaže tek posle dolazećih izbora u Bugarskoj 2005. U korist ovog drugog tumačenja govori nalaz da je zbir ostalih, manjih stranaka u uzorku procentualno veći nego u biračkom telu Sofije 2001.

Poređenje realnih političkih scena, predstavljenih rezultatima poslednjih izbora održanih u svakom od ispitanih gradova, sa rezultatima istraživanja može biti izuzetno bitno upravo zbog već navedenih karakteristika ispitnog uzorka (natprosečno mlad i obrazovan). Pret-

¹⁰ <http://psephos.adam-carr.net/countries/b/bulgaria/bulgaria2.txt>

postavićemo da političke snage koje su jače zastupljene u našem uzorku nego u biračkom telu na razmatranim izborima imaju manje razloga za bojazan oko daljeg opstanka na političkoj sceni i regrutovanja novog leaderskog kadra od onih drugih. Zato ćemo ovde još jednom podvući koje su to stranke, po nalazima našeg istraživanja: u Ljubljani je to nedvosmisleno LDS, u Zagrebu koalicija SDP, LS i IDS (zbog njihovog koalicionog nastupa 2003. nije moguće utvrditi kod koje je od njih razlika između izbornog rezultata i rejtinga u uzorku najveća), u Sarajevu SDP, Beogradu DS, Podgorici GP, Skoplju obe velike koalicije (SDSM-LDP i VMRO-LPM), Bukureštu koalicija PNL i PD, a u Sofiji SDS.

Klasifikacija političkih scena

Sve zemlje regiona, dakle, imaju za sobom već jednu i po deceniju razvoja postkomunističkog višestranačja. Uprkos velikom broju stranaka koje deluju u svakoj od ovih zemalja, možemo pri pokušaju klasifikacije njihovih političkih scena konstatovati da je u najvećem broju slučajeva suštinski reč o bipolarnim scenama.

Bipolarne scene. U pet od osam zemalja su u prethodnih 14 godina na vlasti bile po dve rivalske stranke ili dve koalicije okupljene oko dveju stožernih stranaka. U Sloveniji su takve stožerne stranke LDS na levisi i SDS na desnici, u Hrvatskoj desna HDZ i leva SDP, u BiH desna SDA i leva SDP (u Republici Srpskoj te uloge pripadaju SDS-u i SNSD-u), u Makedoniji levičarska SDSM i desničarski VMRO, a u Rumuniji PSD sa svojim pretečama na levisi i PNL (ranije PNTCD) na desnici. Ove zemlje sa praktično bipolarnim scenama mogu se već na prvi pogled podeliti na dominantno levičarske (Slovenija, Makedonija, Rumunija) ili desničarske (Hrvatska, BiH), s obzirom na dužinu vladavine levih ili desnih stranaka i koalicija u njihovoj novijoj istoriji. Rezultati istraživanja navode nas na zaključak da će se u budućnosti klatno političkog uticaja u Sloveniji kretati prema levisi, potiskujući desni (u svetlu poslednjih izbora porednički) pol ka margini političke scene, u Makedoniji bismo mogli očekivati nastavak sadašnje bipolarne konstelacije snaga, uz dalju premoć leveice, a u Rumuniji opstanak i jačanje snaga okupljenih oko sadašnje opozicione desničarske koalicije uprkos njenom relativnom neuspehu i na najnovijim izborima koje. U Hrvatskoj i BiH leve snage će, po svoj prilici jačanjem političkog uticaja sadašnje populacije korisnika interneta dobiti priliku da prekinu dominaciju desničara na za sada suštinski bipolarnim scenama ovih zemalja. Ostale, nedominantne stranke u ovim zemljama mogu se podeliti u nekoliko kategorija:

1) Stranke koje su nedvosmisleno radikalnom ideološkom profilisanošću praktično „predodređene“ na predizborno ili postizborno koaliranje sa levim ili desnim dominantnim strankama (zavisno od karaktera te profilisanosti) i obično predstavljaju „tvrđe“ krilo u koaliciji. Njihov manevarski prostor za sklapanje drugačijih koalicija je veoma skučen i u tim slučajevima bi im pretilo razočarenje i odliv biračkog tela i članstva. Na primer, u Sloveniji je NSI prirodni saveznik SDS-a, a ZLSD i SMS LDS-a, dok su u Hrvatskoj HNS, IDS i LS praktično nužno upućeni na saradnju sa SDP. Očekivani politički uspon populacije koju smo istražili može samo da koristi ZLSD-u, SMS-u i HNS-u.

2) Stranke koje pokušavaju da zauzmu centralni prostor na sceni, između dominantnih stranaka/koalicija, nekad i kao umereni i „nepouzđani“ saveznici neke od njih, gradeći sebi manevarski prostor da promenom saveznika određuju koji će od suprotstavljenih polova dostizati potrebnu većinu. Takav je, recimo, položaj DeSUS-a i SLS-a u Sloveniji, HSLs-a i HSS-a (pa i SDSS) u Hrvatskoj, SBiH u Bosni i Hercegovini (PDP, DNS i SPRS u Republici Srpskoj), UDMR u Rumuniji, a doskora i DA i LSM u Makedoniji. Najskoriji izbori u ovim zemljama (skupštinski u Makedoniji 2002. i Hrvatskoj 2003. i lokalni u BiH 2004) pokazuju, međutim, tendenciju slabljenja ovih stranaka, usled izrazitije polarizacije političkih scena koja ih najčešće navodi da „izaberu stranu“ ili se čak pri tome i rasepe (LSM) ili marginalizuju (DA). Ovakvu poziciju dugoročnije mogu zadržati samo manje stranke etničkih manjina (npr. UDMR, SDSS) i snažnijeg ideološkog naboja ili tradicionalno čvrstih jezgara pristalica (SLS, HSS, SPRS). Rezultati istraživanja nisu zabeležili značajnija odstupanja uticaja većine ovih stranaka u ispitivanim uzorcima od njihovih poslednjih izbornih rezultata.

3) Stranke koje su svojom ekstremističkom politikom dovedene u položaj koalicione neupotrebljivosti, pa njihova zastupljenost u skupštinama praktično ne menja bipolarni karakter scene. Takve su HSP u Hrvatskoj i RM u Rumuniji, a u određenoj meri i SNS u Sloveniji. Po našim rezultatima, među njima bi jedino HSP mogla da očekuje izvestan porast uticaja na osnovu svoje zastupljenosti među korisnicima interneta.

Tripartitne scene. U dvema državama, Bugarskoj i Srbiji, sadašnje stanje se najbolje može opisati upotrebom sintagme tripartitna scena. Bugarska je tokom prethodne decenije imala klasičnu bipolarnu scenu sa jasnom podelom na levicu (BSP) i desnicu (SDS), na kojoj je DPS igrala ulogu sličnu UDMR u Rumuniji, ali je ona transformisana naglim i velikim uspehom NDSV. Da li će tamošnja scena trajno zadržati ovakav oblik ili je i ona u ranoj fazi profilisanja te joj sledi dublja polarizacija, pokazaće već skupštinski izbori 2005. Isto pitanje važi i za Srbiju čija je scena tek u procesu ranog profilisanja i na kojoj su dosta jasno grupisane stranke Miloševićevog režima, SPS (vladajuća

devedesetih) i SRS (dominantna u toj grupi posle 2000), zatim stranke prve postmiloševićevske radikalno reformističke vlade, među kojima dominira DS i, konačno, stranke sadašnje, umereno reformističke vlade – DSS, G17 Plus i SPO-NS. Predsednički izbori juna 2004. i lokalni jeseni iste godine navode, međutim, na zaključak da treća grupacija rapidno slabi na račun prve dve, što bi bila situacija slična onoj u Hrvatskoj, Makedoniji i BiH (polarizacija i slabljenje centra), ali dodatno komplikovana činjenicom da SRS kao današnji stožer jednog od mogućih polova suštinski igra ulogu sličnu HSP-u i RM. Rasplet će se verovatno dogoditi u skorije vreme na inače veoma dinamičnoj srpskoj političkoj sceni. U svakom slučaju, i u Srbiji i u Bugarskoj naši rezultati sugerišu izrazit prelazak težišta političke moći na po jedan od tri „stuba“ tripartitnih scena ovih zemalja – u slučaju Srbije DS, a Bugarske SDS.

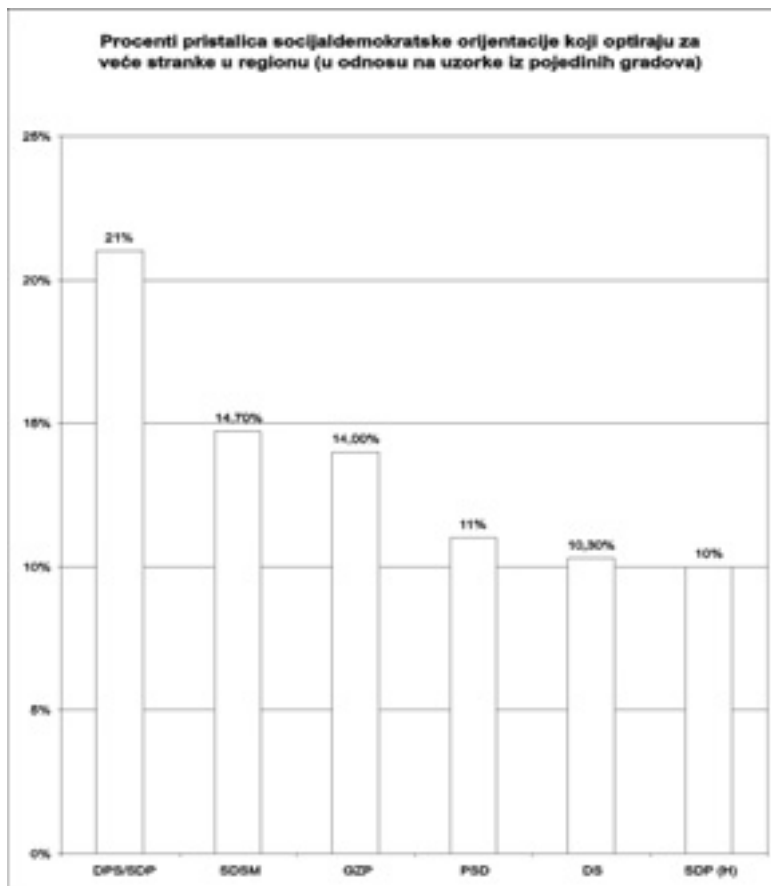
Scena sa dominantnom strankom. U Crnoj Gori se može konstatovati dugotrajna dominacija DPS-a od 1990, tj. najpre samostalna vladavina ove stranke, a od 1998. u stalnoj koaliciji sa SDP-om i povremenoj, zavisno od promena njene politike i izbornog uspeha, sa NS i LS (po tome DPS podseća na SPS u Srbiji devedesetih). Jednokratni pokušaj SNP, SNS, LS i NS da predizbornom tehničkom koalicijom prekinu ovu dominaciju nije uspeo (osim u nekim opštinama), a prvi naredni izbori će pokazati da li će u tome uspeti novoformirana Grupa za promjene. Ona je i postavila sebi glavni cilj da prevaziđe duboke, strateške podele u crnogorskom društvu koje suštinski omogućuju premoć DPS. Po dobijenim nalazima, upravo ova snaga ima najviše šanse da u budućnosti ovu scenu sa dominantnom strankom pretvori u bipolarnu.

Odnos optiranja za političke orijentacije i optiranja za stranke

Pošto smo predstavili stepen i vrstu političke opredeljenosti ispitanika i zastupljenost ponuđenih političkih orijentacija među njima, a zatim kroz komparativnu analizu političkih scena identifikovali stranke koje su natprosečno prihvaćene od populacije korisnika interneta, analiziraćemo odnos između optiranja ispitanika za pojedine orijentacije i optiranja za konkretne stranke. Ovo je bitno baš zbog heterogenosti političkih scena obrađenih zemalja, pošto analizom načelnih političkih orijentacija pristalica konkretnih stranaka sa tako različitih scena stvaramo pretpostavke za jedinstvenu analizu uočenih fenomena. Izdvojićemo, među strankama koje uživaju podršku većeg dela ispitanog uzorka, one koje su okupile značajan deo pristalica pojedinih orijentacija u sredinama u kojima deluju. Pri tome ćemo težiti da identifikujemo najbrojnije delove uzorka koji su okupljeni oko jedne

orijentacije, istovremeno podržavajući na realnoj sceni svoje zemlje kurs jednog političkog subjekta. To mapiranje politički koherentnih delova populacije koju smo već opisali kao politički disproportionalno uticajnu i bitnu za dalji razvoj društvenih tokova upotpuniće naš pokušaj predviđanja promena odnosa snaga u društvima regiona.

Kao najrasprostranjenija u ispitanoj populaciji, socijaldemokratska orijentacija je u velikoj meri zastupljena među pristalicama nekih među najuticajnijim strankama u ispitivanim gradovima:

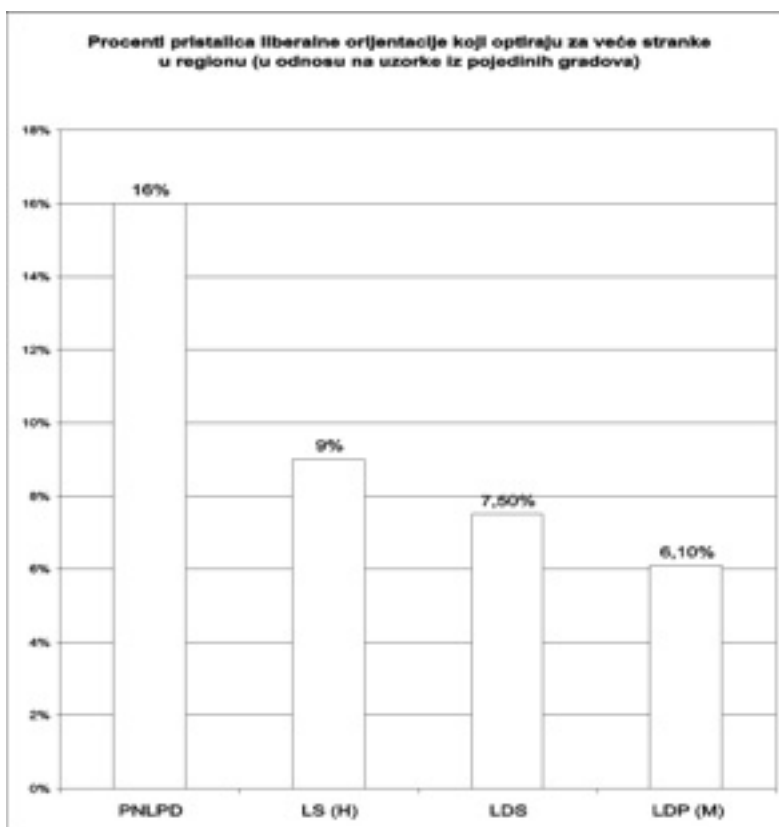

Slika 3. Prikaz najbrojnijih grupa pripadnika socijaldemokratske orijentacije koji optiraju za pojedine političke stranke i koalicije.

Najveći broj socijaldemokratski opredeljenih ispitanika u populaciji jednog grada okupile su, dakle, vladajuće DPS i SDP u Podgorici, ali i najpopularnija tamošnja opoziciona snaga, Grupa za promjene po tom kriterijumu je na visokom trećem mestu među strankama u regionu. Ovaj nalaz ne čudi, jer se Podgorica ističe ubedljivo najvećom zastupljenošću pristalica socijaldemokratske orijentacije u odnosu na

sve druge ispitane gradove. Nešto je jači od te novoosnovane crnogorske stranke po okupljanju socijaldemokrata makedonski vladajući SDSM, a za njim sledi rumunska PSD, DS iz Srbije i hrvatska SDP. Među ovim strankama su, da podsetimo, u našem uzorku znatno bolje nego u biračkom telu zastupljene Grupa za promjene, SDSM, DS i hrvatska SDP, pa se od ovih stranaka mogu očekivati najjači impulsi u daljem prodoru i učvršćivanju socijaldemokratske orijentacije u regionu. Ovim uspehom u okupljanju brojne politički koherentne socijaldemokratske grupacije među svojim pristalicama, rumunska PSD i hrvatska SDP u velikoj meri prevazilaze generalno ispod prosečnu zastupljenost socijaldemokratske orijentacije među opredeljenim ispitanicima iz Bukurešta i Zagreba.

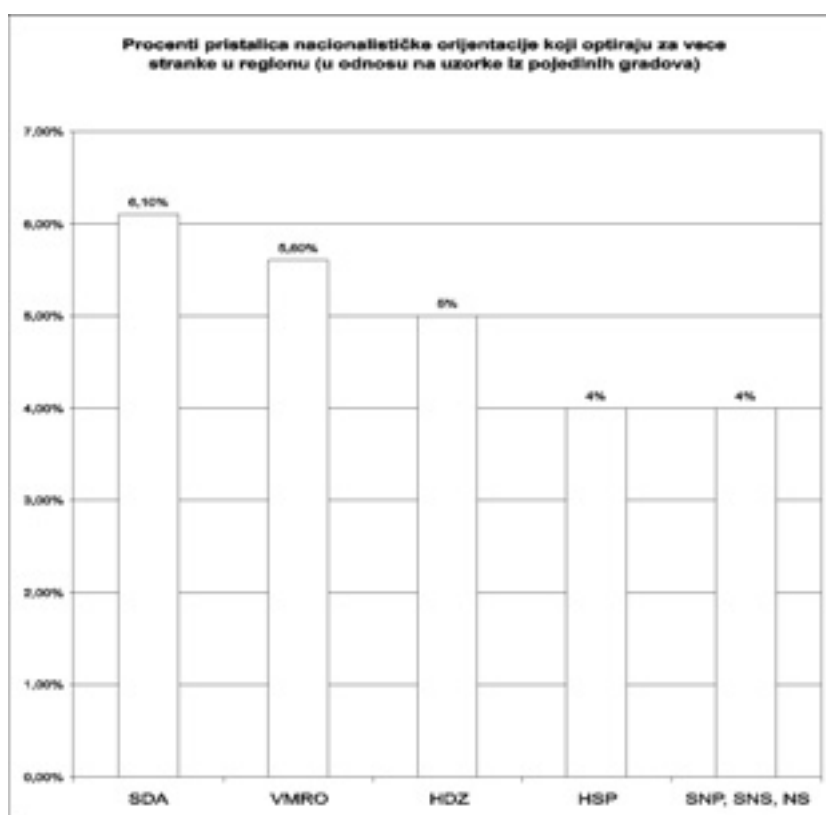
Kod liberala, kao takođe snažno zastupljene orijentacije, mogu se na sličan način identifikovati najbitnije realne političke snage koje zastupaju njihov pogled na svet, okupivši među svojim pristalicama značajan broj pristalica liberalizma, mada manji nego u slučaju socijaldemokratije:

Slika 4. Prikaz najbrojnijih grupa pripadnika liberalne orijentacije koji optiraju za pojedine političke stranke i koalicije.

U političkom okupljanju pripadnika liberalne orijentacije najviše uspeha su pokazale koalicija rumunskih opozicionih PNL i PD, opoziciona LS u Hrvatskoj, doskora vladajuća slovenačka LDS i makedonska LDP, članica vladajuće koalicije u toj zemlji. Zanimljivo je da su sve ove stranke ili koalicije kojima pripadaju znatno bolje zastupljene u uzorku nego u biračkom telu ispitivanih gradova na poslednjim izborima. U prestonicama sve četiri države našli smo natprosečno visok procenat pristalica liberalne orijentacije.

Nacionaliste, kao znatno malobrojniju grupu unutar našeg uzorka, u pojedinim gradovima takođe su dosta uspešno okupile pojedine uticajne stranke:

Slika 5. Prikaz najbrojnijih grupa pripadnika nacionalističke orijentacije koji optiraju za pojedine političke stranke i koalicije.

Pristalice ove orijentacije su politički prilično kompaktne u Sarajevu, gde su okupljene oko vladajuće SDA, Skoplju gde ih predvodi opozicioni VMRO, dok ih u Zagrebu u značajnom broju privlači vladajući HDZ i prilično ekstremna opoziciona HSP. U svim ovim gradovima je utvrđena i natprosečna zastupljenost nacionalističke ori-

jentacije među opredeljenim ispitanicima, što je slučaj i u Beogradu, u kome, međutim, njene pristalice među korisnicima interneta nisu koncentrisane kao sledbenici politike jedne stranke. U Podgorici primetan broj pristalica ove orijentacije optira za opozicionu koaliciju Zajedno za promjene (SNP, SNS, NS), mada je procenat nacionalista među Podgoričanima opredeljenim za političke orijentacije izrazito nizak. Među pomenutim strankama samo su VMRO i HSP natprosečno zastupljene u uzorku korisnika interneta, dok su ostale daleko ispod svojih najskorijih izbornih rezultata.

Iako trećeplasirana među ispitanicima uopšte opredeljenim za orijentacije, ekološka orijentacija je sa 2,5% pristalica najbolje plasirana u krugu simpatizera SDS u Sofiji i Zelenih u Zagrebu. Pristalice ostalih orijentacija uglavnom nemaju u ovoj fazi razvoja političkih scena u regionu snažnije političke subjekte koji bi ih zastupali i okupljali. Donekle se među tim izrazito manjinskim grupacijama izdvajaju pristalice konzervativne orijentacije u Sofiji kojih je 3,5% okupljeno oko SDS, slično kao i 2,5% komunista oko SRP u Zagrebu.

U svakom slučaju, za perspektive oblikovanja društvene stvarnosti u skladu sa postulatima svake od obrađenih političkih orijentacija nije od presudne važnosti samo njihova procentualna prihvaćenost u populaciji. Veoma je bitna i grupisanost njihovih pristalica oko jedne ili nekoliko stranaka koje će aktivnosti na tom oblikovanju sprovoditi na realnoj političkoj sceni. Za proveru ove teze će zato biti izuzetno zanimljivo pratiti dalju aktivnost DS, tako uticajne među ispitanim korisnicima interneta u Beogradu, pošto ona sa 9,3% pristalica koje ne optiraju ni za jednu od ponuđenih orijentacija drži po tome rekord među svim pominjanim strankama.

Struktura političkih orijentacija korisnika interneta

Sve dosadašnje analize zasnovane su na optiranju ispitanika za eksplicitno imenovane političke orijentacije. Pored toga, istraživali smo i strukturu odnosa među različitim političkim orijentacijama. Ispitanicima su ponuđene opisne formulacije sedam političkih orijentacija, tj. sedam sažetih opisa ekonomske, socijalne, kulturne, bezbednosne i spoljne politike, onako kako su shvaćeni u određenoj orijentaciji. Ovi opisi ponuđeni su ispitanicima bez navođenja imena orijentacije uz njen opis.

Od ispitanika je traženo da na petostepenim skalama Likertovog tipa označe u kojoj meri smatraju svaku od ovako opisanih političkih orijentacija bliskom svojim političkim shvatanjima:

Opis komunističke orijentacije. Mislim da treba izjednačiti socijalne razlike uslovljene privatnom svojinom čak i po cenu ograničavanja inicijative i sloboda pojedinaca, jer su manje važne od ravnopravnosti u društvu. Snažna vojska sa opštom vojnom obavezom je glavni stub slobode i ravnopravnosti. Suverenitet države štiti slobodu, standard i socijalnu jednakost od stranog kapitala. Visoko obrazovanje i kulturno stvaralaštvo treba da bude dostupno svima, makar se ograničila mogućnost vrhunskih dostignuća najtalentovanijih.

Opis socijaldemokratske orijentacije. Smatram da treba ublažiti ekstremne socijalne razlike bez sputavanja konkurencije i inicijative, važnih za razvoj privrede. Politička prava i slobode građana su neprikosnoveni. Opšta vojna obaveza brani jednakost i interese svih građana. Država treba da štiti domaću privredu od strane konkurencije, ali ne da je izoluje od svetske privrede. Želim miroljubivu spoljnu politiku jer rat ugrožava interese građana, pogotovo siromašnih. Obrazovanje i kultura treba da su dostupni svim građanima, a talentovanim siromašnima treba omogućiti visoko obrazovanje.

Opis liberalne orijentacije. Ne treba intervenisati u raspodelu materijalnih dobara jer to sputava slobodu i inicijativu kao neprikosnoveni pravo i uslov napretka. Političke slobode treba tumačiti najšire, a ne restriktivno. Profesionalna vojska je jeftinija i efikasnija od opšte vojne obaveze, a i ne ugrožava individualna prava. Treba održavati mir i slobodnu međunarodnu razmenu. Školovanje je izbor pojedinca, a motivisanje širokih masa da se visoko obrazuju snižava kriterijume i umanjuje šanse najtalentovanijih. Kultura je izložena zakonima tržišta.

Opis ekološke orijentacije. Želim usklađivanje privrede sa očuvanjem prirode, radi opstanka društva. Najvažnije pravo je život u očuvanoj prirodnoj sredini, a obaveza građana je njeno očuvanje i zaštita. Vojsku treba smanjiti na najmanju meru i uskladiti sa njenom sredinom. Potrebna je međunarodna saradnja na očuvanju životne sredine, kontrola međunarodnog kapitala i stvaranje uslova za sveopšte razoružanje. Obrazovanje i kultura treba da podižu svest građana o značaju životne sredine.

Opis nacionalističke orijentacije. Mislim da zaštititi interesa nacije treba podrediti sva prava i slobode. Opšta vojna obaveza daje vojsci masovnost i duh zajedništva, a profesionalni kadar vođstvo. Savezi sa srodnim nacijama i njihovim državama povećavaju moć nacije. Prosveta

treba da učvršćuje nacionalnu svest i patriotizam, kao i kulturno stvaralaštvo koje država treba da pomaže i kontroliše radi promovisanja domaće produkcije. Stranim kulturnim sadržajima treba postaviti zakonske prepreke.

Opis anarhističke orijentacije. Smatram da privreda može normalno da se razvija bez državnih mehanizama, slobodnom razmenom dobara i usluga. Porezi, carine i državne banke su suvišni. Država, makar garantovala bezbednost i svojinu, ograničava prava i slobode. Vojska je nepotrebna i represivna. Razumevanje, saradnja i tolerancija među narodima su mogući bez posredovanja država, a kulturu i prosvetu je društvo slobodnih ljudi sposobno da obezbedi bez državne standardizacije i usmeravanja.

Opis konzervativne orijentacije. Treba štititi porodicu kao stub društva i od dominacije privatnog kapitala i od državnih opterećenja. Slobode i prava treba uskladiti sa porodičnim vrednostima, verskim normama i tradicionalnim moralom, makar se ograničila sloboda manjine koja im je nesklona. Opšta vojna obaveza jača privrženost dužnosti, zajedništvu i tradiciji kod omladine. Prosveta i kultura treba da štite društvo od štetnih uticaja iz inostranstva, čak i po cenu izolovanja od savremenih kulturnih i privrednih tokova.

Izbor najbliže opisane orijentacije ne odgovara uvek izboru eksplicitno imenovane orijentacije, pa ćemo zato uporediti ta dva izbora da bismo utvrdili u kojoj meri percepcija dotičnih orijentacija kod naših ispitanika odgovara njihovim uobičajenim politikološkim kategorizacijama i nazivima¹¹.

Najuočljiviji nalaz je da svi ispitanici, bez obzira na orijentaciju čiji su eksplicitni naziv izabrali, najviše procenjuju kao sebi bliske opise triju orijentacija najšire prihvaćenih u javnom diskursu savremenih društava – ekološke, socijaldemokratske i liberalne. To je pre svega karakteristično za ispitanike koji su za te tri orijentacije optirali i eksplicitno. Među njima jedino ispitanici eksplicitno opredeljeni za ekološku orijentaciju jasno izdvajaju sopstvenu orijentaciju u odnosu na ostale dve, liberalnu i socijaldemokratsku. Što se tiče odnosa prema opisima ostalih, manjinskih orijentacija, pripadnici tri najprihvaćenije ih odbijaju u sličnoj meri, sa izuzetkom deklariranih socijaldemokrata koji opis konzervativne orijentacije ne prepoznaju kao izuzetno dalek. U tom slučaju, uzrok verovatno leži u kolektivističkoj komponenti karakterističnoj za obe orijentacije.

11 www.essex.ac.uk-ECPR-events-jointsessions-paperarchive-turin-ws9-jotov

	Liberali	Anarhisti	Nacionalisti	Komunisti	Konzervativci	Socijal dem.	Ekološki	Neopred.
kom	2,52	3,03	2,95	2,85	2,47	2,38	2,63	2,66
soc	3,82	3,76	3,75	4,12	3,84	4,10	3,79	3,75
lib	3,83	3,67	3,48	3,59	3,51	3,78	3,47	3,39
eko	4,07	3,79	3,71	4,18	3,86	3,99	4,34	3,80
nac	2,39	2,73	3,13	2,74	2,56	2,16	2,20	2,56
anarh	2,67	3,70	2,54	2,62	2,29	2,56	2,55	2,56
konz	2,53	2,58	3,36	2,47	3,13	3,04	2,61	2,76

Tabela 13. Prosečne procene bliskosti političkih orijentacija prema eksplisicnom izboru političkih orijentacija.

Među pristalicama manjinskih i generalno slabo prihvaćenih orijentacija, nacionalističke, konzervativne, komunističke i anarhističke, mogu se uočiti značajnije razlike. Deklarisani komunisti, na primer, procenjujući najviše bliskim opise socijaldemokratske, liberalne i ekološke orijentacije, njima ne približavaju ni svoju, niti bilo koju od ostalih manjinskih orijentacija. Iz tog nalaza može se izvući zaključak da je samo ime komunističke orijentacije privuklo više ispitanika nego za nju karakterističan vrednosni i programski sadržaj. Konzervativci, međutim opis same konzervativne orijentacije približavaju trima prvoplasiranim, dok deklarirani nacionalisti to čine i sa konzervativnom, nacionalističkom i komunističkom, radikalno odbacujući samo anarhističku. Iz toga bi se moglo zaključiti da su nacionalisti u suštini jezgro grupacije ovih (manjinskih, svojevrsno antisistemskih) orijentacija, pošto sa skoro svim ostalim orijentacijama iz te grupe dele zajedničke vrednosti koje prepoznaju kao bliske. Kod konzervativaca i nacionalista je, osim toga, naglašeniji sklad između samog imena orijentacije i njenog sadržaja nego što je to u slučaju komunista. Deklarisani anarhisti, sa druge strane, jedini među pristalicama manjinskih orijentacija, opis anarhističke orijentacije prihvataju u istoj meri kao opise najprihvaćenijih, odbacujući ostale tri sličnim intenzitetom.

Struktura odnosa političkih orijentacija: rezultati multidimenzionalnog skaliranja i hijerarhijskih klaster-analiza

Strukture odnosa političkih orijentacija ispitali smo metodama multivarijantne analize. Izvedene su faktorska analiza matrice korelacija procena bliskosti za sedam političkih orijentacija, multidimenzionalno skaliranje ove matrice i hijerarhijska klaster-analiza. Rezultati svih primenjenih tehnika konvergiraju ka jednostavnom i interpretativnom rešenju. Analizom glavnih komponenti (sa *varimax* normalizovanom rotacijom na jednostavnu strukturu), izdvojena su tri faktora. U narednoj tabeli prikazujemo svojstvene vrednosti i procenite objašnjene varijanse u ovom rešenju:

Faktor	Svojstvena vrednost	% ukupno objašnjene varijanse	Kumulativna svojstvena vrednost	Kumulativni % objašnjene varijanse
faktor 1	1,92	27,45	1,92	27,45
faktor 2	1,39	19,84	3,31	47,29
faktor 3	1,02	14,56	4,33	61,85

Tabela 14. Svojstvene vrednosti, procenti objašnjene varijanse, kumulativne svojstvene vrednosti i kumulativni procenti objašnjene varijanse trofaktorske strukture procene bliskosti političkih orijentacija.

U narednoj tabeli prikazujemo faktorska opterećenja na ova tri faktora.

	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
kom.	0,70	0,37	-0,24
soc.	0,04	0,86	-0,02
lib.	0,07	0,09	0,85
eko.	-0,131	0,60	0,47
nac.	0,79	0,032	-0,09
anarh.	0,57	-0,14	0,34
konz.	0,67	-0,11	0,14

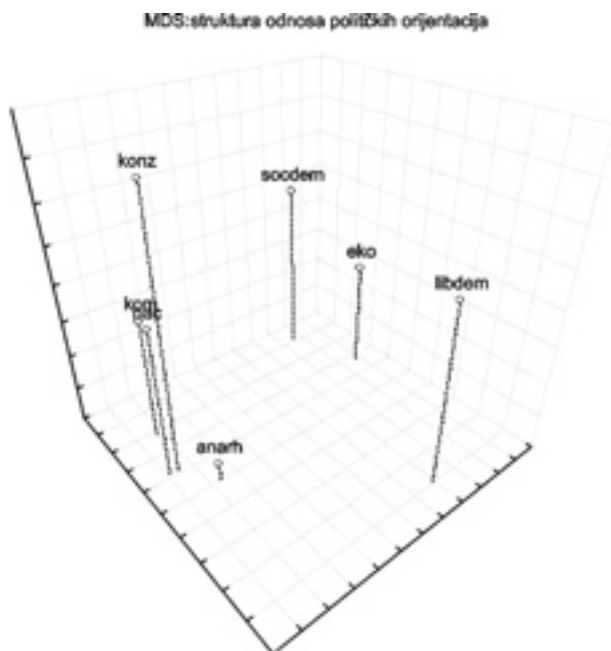
Tabela 15: Faktorska opterećenja na tri glavne komponente, izdvojene posle analize glavnih komponenti matrice korelacija procena bliskosti političkih orijentacija.

Iz tabele faktorskih opterećenja vidimo da faktori (62% ukupno objašnjene varijanse) imaju jednostavnu i jednoznačnu interpretaciju:

- *Faktor 1*: komunistička, nacionalistička, anarhistička i konzervativna orijentacija.
- *Faktor 2*: socijal-demokratska i ekološka orijentacija.
- *Faktor 3*: liberalna orijentacija.

Vidimo kako se četiri relativno radikalne (u odnosu na preovlađujući, savremeni demokratski sistem vrednosti) političke orijentacije grupišu na prvom faktoru sa visokim opterećenjima. Socijaldemokratska i ekološka orijentacija visoko zasićuju drugi faktor, ali ekološka orijentacija visoko korelira i sa trećim faktorom, na kome najveće faktorsko opterećenje ima liberalna orijentacija.

Na sledećoj slici prikazujemo trodimenzionalni metrički prostor strukture odnosa među političkim orijentacijama, dobijen multidimenzionalnim skaliranjem:

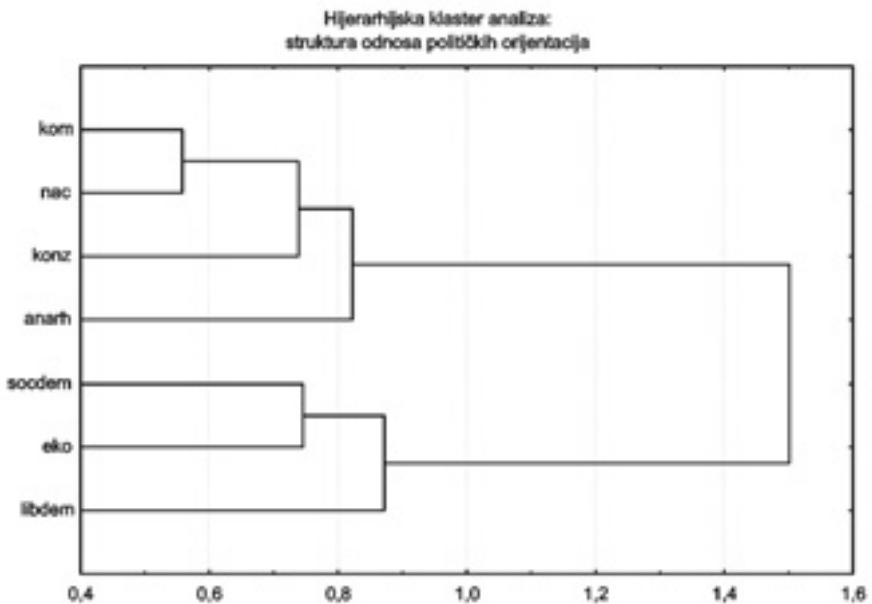

Slika 6. Finalna trodimenzionalna konfiguracija dobijena nemetričkim multidimenzionalnim skaliranjem procena bliskosti među političkim orijentacijama.

Iz dobijenog trodimenzionalnog rešenja primenom nemetričkog (ordinalnog) multidimenzionalnog skaliranja jasno vidimo jednostavnu

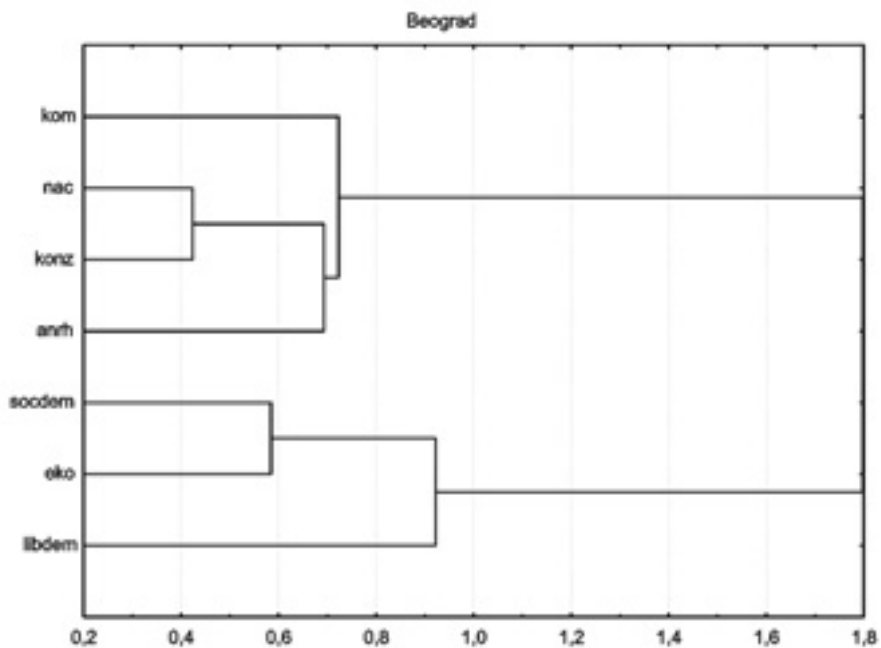
strukturu odnosa među političkim orijentacijama u kojoj se liberalna, socijaldemokratska i ekološka orijentacija jasno razdvajaju od komunističke, anarhističke, konzervativne i nacionalističke. Pored ove dimenzije, koju možemo tumačiti kao dimenziju sistemskih – antisistemskih orijentacija (u odnosu na preovlađujući sistem vrednosti savremenih demokratskih društava, up. Sitarski & Milovanović, 2004, Milovanović, Bakić i Golčevski, 2002), čini se da konfiguracija pruža i mogućnost za interpretaciju dimenzije individualizma – kolektivizma, koja razdvaja liberalnu i anarhističku orijentaciju od konzervativne, socijaldemokratske, komunističke, nacionalističke i ekološkičke orijentacije.

Pored analize glavnih komponenti i multidimenzionalnog skaliranja, sasvim jasnu sliku o strukturi odnosa političkih orijentacija daje i hijerarhijska klaster analiza izvedena po Vordovom metodu:

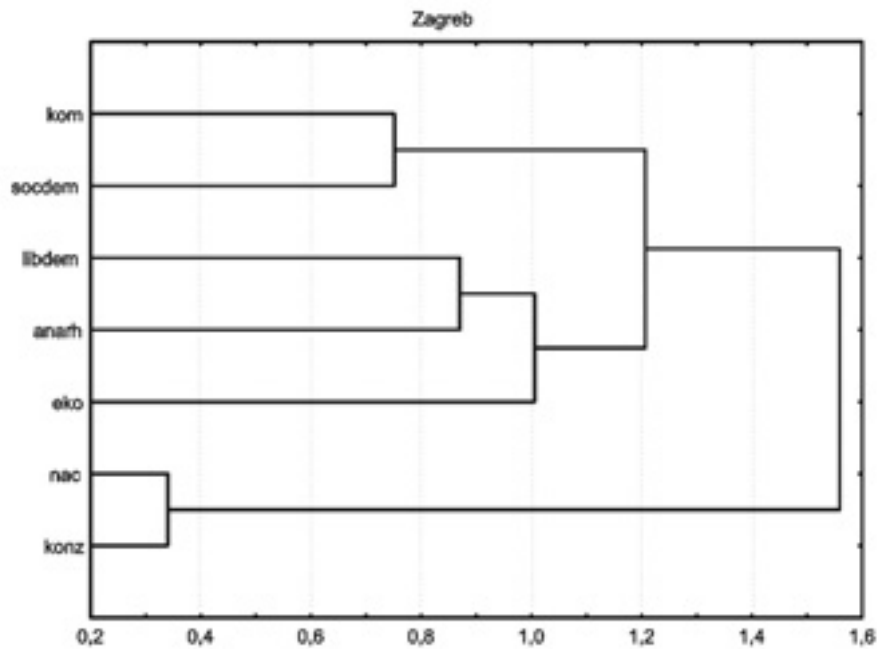

Slika 7. Hijerarhijska klaster analiza po Ward-ovom metodu: struktura odnosa političkih orijentacija u celom uzorku. Grupisanja mogu jasno da se uporede sa rezultatima analize glavnih komponenti i multidimenzionalnog skaliranja.

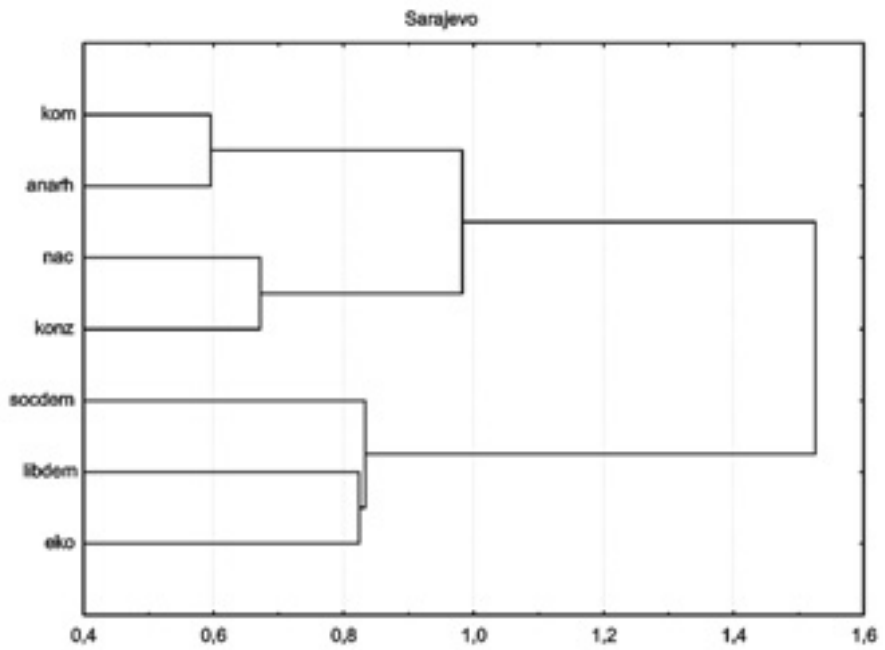
Razlike u strukturama evaluacija različitih političkih orijentacija na osnovu njihovih kratkih opisa postoje na nivou poduzoraka iz različitih gradova. Njih ćemo prikazati zasebnim klaster-analizama.

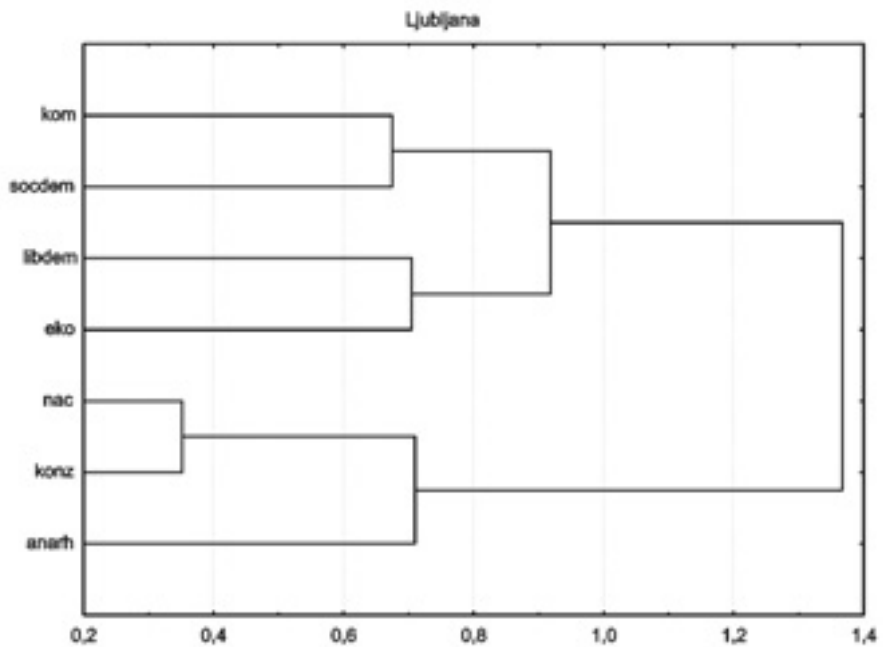
Slika 8. Hijerarhijska klaster analiza političkih orijentacija: Beograd.

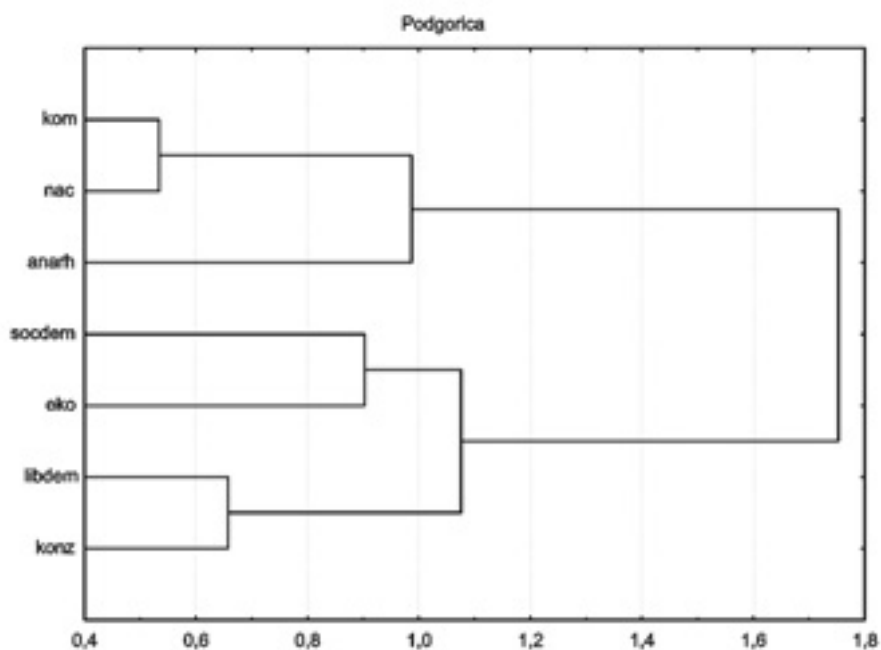
Slika 9. Hijerarhijska klaster analiza političkih orijentacija: Zagreb.

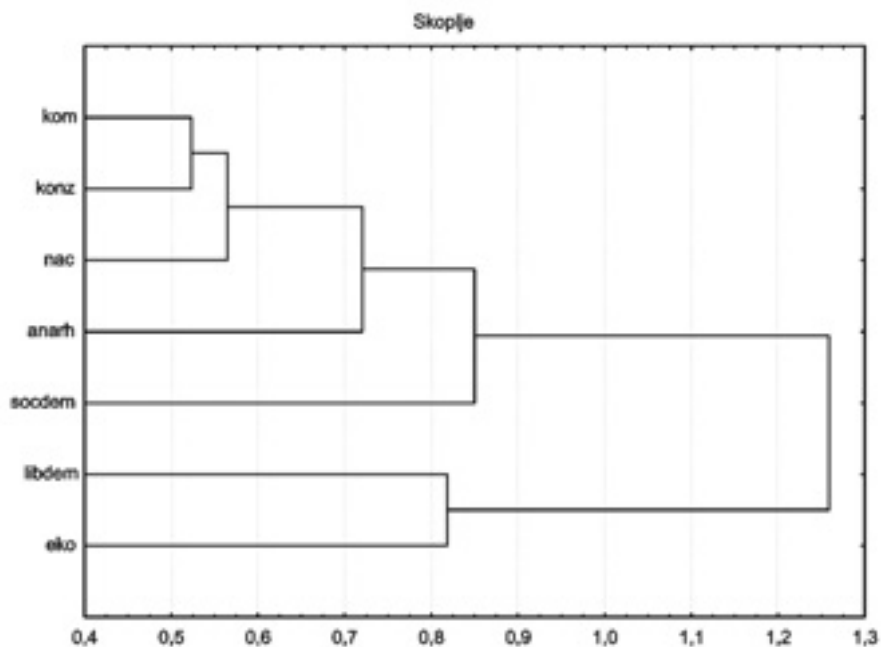
Slika 10. Hijerarhijska klaster analiza političkih orijentacija: Sarajevo.

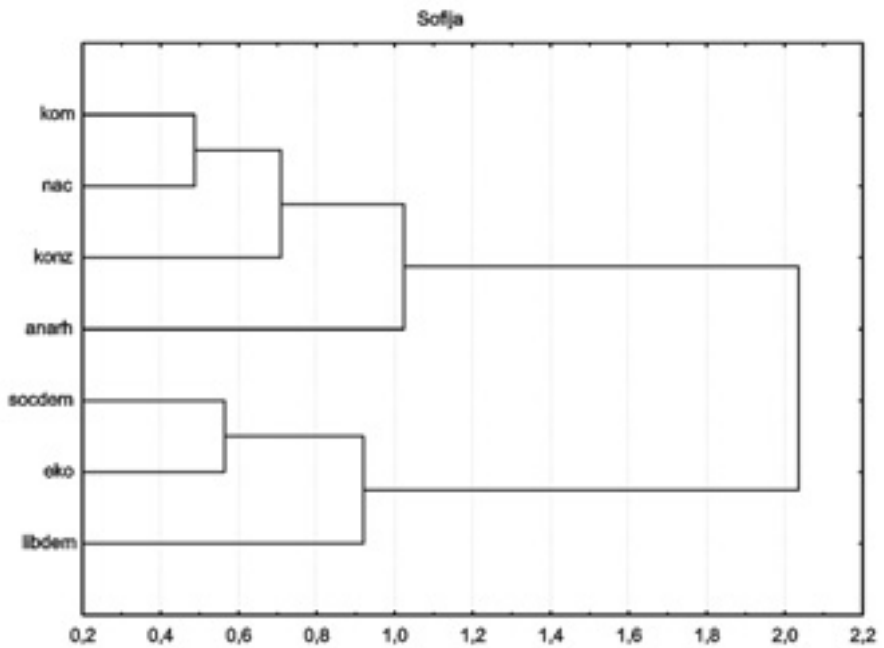
Slika 11. Hijerarhijska klaster analiza političkih orijentacija: Ljubljana.

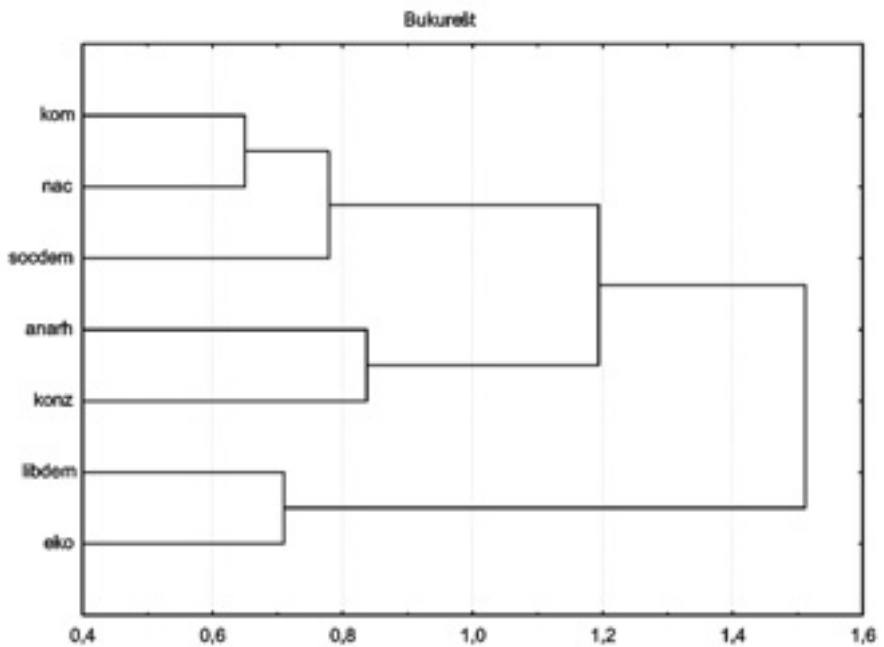
Slika 12. Hijerarhijska klaster analiza političkih orijentacija: Podgorica.

Slika 13. Hijerarhijska klaster analiza političkih orijentacija: Skopje.

Slika 14. Hijerarhijska klaster analiza političkih orijentacija: Sofija

Slika 15. Hijerarhijska klaster analiza političkih orijentacija: Bukurešt.

Po kriterijumu uzajamne bliskosti pri tom izboru, jasno se na jednoj strani izdvajaju ispitanici koji su optimalni za opis socijaldemokratske, liberalne i ekološke orijentacije, a na drugoj nacionalisti, konzervativci, komunisti i anarhisti. Ovakvo grupisanje je karakteristično za skoro sve pripadnike ovih orijentacija u ispitanim gradovima uz određene izuzetke koje ćemo izložiti. Interesantno je da je po ovom kriterijumu samo u Bukureštu i Skoplju socijaldemokratska orijentacija bliža nacionalističkoj, konzervativnoj, komunističkoj i anarhističkoj nego ostalim dvema, sa kojima je u svim ostalim gradovima bliska. Na osnovu tog nalaza, možemo izvući zaključak da je u tim gradovima reč o vidu socijaldemokratske orijentacije kod koje je među najčešće prihvaćenim komponentama socijaldemokratskog pogleda na svet naglašeniji kolektivistički od modernističkog karaktera ove orijentacije. Moguće je da su na ovakav karakter socijaldemokratskog opredeljenja u uzorcima Bukurešta i Skoplja uticali i njegovi neprikosnoveni zastupnici na rumunskoj i makedonskoj političkoj sceni – PSD i SDSM.

Sa druge strane, komunisti Zagreba i Ljubljane, ljubljanski anarhisti i podgorički konzervativci se pri istoj ovoj analizi svrstavaju uz socijaldemokrate, liberale i ekologe, a ne uz orijentacije sa kojima su u najvećem broju slučajeva na istoj strani skale. To bi moglo da znači da su pristalice komunističke orijentacije u Zagrebu i Ljubljani i anarhističke u Zagrebu više motivisane naglašenim modernizmom kao komponentom ovih ideologija nego njihovim najčešće nezaobilaznim antisistemskim karakterom, usmerenim uglavnom protiv prevladajućih postulata savremene demokratije. Konzervativce u Podgorici je, takođe, ovoj orijentaciji po svoj prilici privukla njena komponenta koja se odnosi na težnju ka stabilnosti društvenih prilika, a ne na protivljenje tekovinama modernih društava. Bilo bi korisno ispitati eventualni uticaj na ovakva opredeljenja glavnih realno-političkih protagonista ovih orijentacija, pogotovo SRP u Zagrebu.

Iz navedenih nalaza, možemo izvući zaključak da pristalice liberalne i ekološke orijentacije čine najdosledniji izbor pri proceni ostalih, pošto se nisu ni u jednom od gradova našli u grupisanju prema kome, sa ili bez socijaldemokratske, ne bi činile većinu u svojoj grupi. U gradovima u kojima ove tri orijentacije nisu u istom grupisanju, a ostale u drugom, to se događa zbog neubičajenog (za ceo uzorak) izbora socijaldemokrata koji se pridružuju ostalim orijentacijama, ili neke od tih ostalih koje se pridružuju socijaldemokratima, ekolozima i liberalima. U drugom značajnom grupisanju (anti-sistemskih orijentacija), takvu doslednost pokazuju jedino nacionalisti, dok u pojedinim gradovima ima opisanih slučajeva da se komunisti, anarhisti ili konzerva-

tivci pridružuju široko prihvaćenim orijentacijama – socijaldemokratskoj, ekološkoj i liberalnoj.

Zaključak

Korisnici interneta u ispitivanim gradovima su, kao što se na osnovu izuzetno različitog istorijskog razvoja i društvenog stanja sredina u kojima žive moglo pretpostaviti, pokazali veliku raznovrsnost u načinu političkog opredeljivanja. Značajne su razlike kako u pogledu procenta opredeljenih za političke orijentacije i aktere, tako i u zastupljenosti pojedinih orijentacija i njihovih grupa. Poduzorci pojedinih gradova pokazuju, međutim, sličnost po nekim od ovih osobina. Poduzorci Beograda i Skoplja su, na primer, i po stepenu opredeljenosti za političke orijentacije i za konkretne aktere, svrstani u istu grupu, po procentu ispitanika koji nisu opredeljeni ni za orijentacije ni za aktere blizak im je uzorak iz Sofije, a po opredeljenosti za konkretne aktere sarajevski uzorak, dok su im oba pomenuta uzorka bliska po nadmoći umereno levih nad umereno desnim političkim orijentacijama. Slično Beogradu i Skoplju, uzajamno se „prate“ Zagreb i Bukurešt, kojima je i po stepenu opredeljenosti za orijentacije i za konkretne aktere, kao i po premoći radikalne desnice nad radikalnom levicom, blizak uzorak Podgorice. Sarajevski i sofijski uzorci takođe pokazuju izvesne uzajamne sličnosti (opredeljenost za konkretne aktere daleko ispod opredeljenosti za orijentacije, premoć umerene levice nad umerenom desnicom i radikalne levice nad radikalnom desnicom), dok se kod populacije Ljubljane ne može ni po kriterijumu opredeljenosti za orijentacije i aktere ni po premoći određene grupe orijentacija primetiti dosledna bliskost nijednom od ostalih uzoraka.

Osim toga, u svakom od proučavanih poduzoraka identifikovane su političke stranke i koalicije koje su brojnije u našem uzorku nego u biračkom telu na poslednjim izborima i koje smo na osnovu toga okarakterisali kao aktere koji sa širenjem upotrebe interneta i porastom društvene moći sadašnjih korisnika mogu očekivati i povećanje svog političkog uticaja. Ustanovili smo još jedan od kriterijuma snage političkih aktera – uspešnost okupljanja pripadnika jedne političke orijentacije u redovima svojih pristalica (naravno, u okviru populacije koja je prethodno prepoznata kao dugoročno politički značajna). Snage koje poseduju obe osobine, okarakterisane kao prednost u odnosu na konkurente, su crnogorska Grupa za promjene, obe makedonske koalicije (SDSM-LDP i VMRO-LPM) i obe bosanskohercegovačke stožerne stranke (SDA i SDP), rumunska i hrvatska opoziciona koalicija (PLN-PD i SDP-LS-IDS), DS u Srbiji i stožerna stranka opozicije u

Sloveniji (LDS). Tek bi presek stanja na političkim scenama ovih zemalja učinjen sredinom druge decenije ovog veka mogao da nam omogući procenu validnosti ovog predviđanja, ali bi nastavak istraživanja na ovom polju bio značajan za utvrđivanje preciznijih parametara za procene daljeg razvoja političkih scena u regionu. Od velike bi koristi bila i istraživanja strukture političkih orijentacija opšte populacije i poređenje njihovih rezultata sa nalazima dobijenim u istraživanjima korisnika interneta.

Istraživanje strukture političkih orijentacija analizom glavnih komponenti, hijerarhijskom klaster-analizom i nemetričkim multidimenzionalnim skaliranjem predstavlja replikaciju rezultata dobijenih na uzorcima korisnika interneta iz Beograda (Milovanović, Bakić i Golčevski, 2002) i Srbije (Sitarski i Milovanović, 2004). Političke orijentacije koje se uslovno mogu nazvati „sistemskim“ i „antisistemskim“ u odnosu na vrednosne i političke sisteme savremenih demokratija jasno se razdvajaju; pokazali smo da se ovo razdvajanje ne ponavlja na isti način u svih osam gradova iz kojih potiču poduzorci ove komparativne studije.

Literatura

- Glenny, M. (1999). *The Balkans: Nationalism, War & the Great Powers, 1804–1999*, Penguin Putnam Inc.
- Golčevski, N., Milovanović, G., Bakić, I., Sitarski, M. (2004). *Internet pregled: Srbija 2003*. U: *Globalni građani – Empirijska studija korisnika interneta u Srbiji 2003*, CePIT, BOŠ, 2004.
- Hupchick, D.P. (2002). *Balkans: From Constantinople to Communism*, Palgrave, 2002.
- Milovanović G., Bakić I., Golčevski N. (2004) *Internet pregled: Beograd 2002.*, Beogradska otvorena škola, 2002.
- Silber, L. & Little, A. (1996). *Yugoslavia: Death of a Nation*, Penguin Books

Abstract

Internet users political orientation, as well as their immediate political choices, introduce valuable information into the general paradigm of Internet usage research. First we provide a brief overview of the historical context which shaped the contemporary political scene in SEE. Following this, we present the results of the present study of political choice and political

orientation. Internet users in our sample are citizens of eight cities in the SEE region: Ljubljana, Zagreb, Sarajevo, Belgrade, Podgorica, Skopje, Bucharest and Sofia.

Subjects were asked to state their choice of: (a) one among seven political orientations described (Communist, Socialdemocratic, Liberal, Ecologist, Nationalist, Anarchist, Conservative and undecided), and (b) political party or coalition they would support. The most important findings – preferences for orientations and/or real stakeholders – are presented at sample and subsample level. Findings on political orientation towards real political stakeholders are compared with the results of the last elections in the corresponding capital cities. Thus, parties and/or coalitions that gained wider acceptance within the internet users' population were recognized.

Apart from this, brief descriptions of seven political orientations present at contemporary political scenes (Communist, Socialdemocratic, Liberal, Ecologist, Nationalist, Anarchist and Conservative) were presented to the subjects. The subjects' used 5-point scale to express the level of agreement with particular political orientation. The types of political orientations were not provided with description. After multivariate data analysis (principal component analysis, multidimensional scalling and hierarchical cluster analysis), the simple and interpretable latent structure of political orientations was uncovered. In this structure, Socialdemocratic, Ecologic and Liberal orientation are consistently grouped on one side, and Conservative, Nationalist, Anarchist and Communist, on the other. The results of principal component analysis have uncovered the latent structure encompassing three factors and explaining the total of 62% variance.

Keywords: Balkans, democracy, elections, internet, political orientation, political scenes, political stakeholders.

PERSPEKTIVE UMREŽAVANJA
Internet u 8 gradova Jugoistočne Evrope

Dizajn korica
Goran Milovanović

Lektor i korektor
Miroslav Maksimović

Tehnički urednik
Mirko Milićević

Tiraž
500 primeraka

ISBN 86-83411-25-7

Priprema i štampa
Dosije, Beograd

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.775:004.738.5(4-12)"2004"

316.65:004.5(497)"2004"

32.019.5:004.738.5(4-12)"2004"

PERSPEKTIVE umrežavanja : internet u 8 gradova jugoistočne Evrope
/ Nenad Golčevski ... [et al.]. – Beograd : Beogradska otvorena škola, 2005
(Beograd : Dosije). – 232 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

Tiraž 500. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija uz većinu radova. – Abstracts.

ISBN 86-83411-25-7

1. Голчевски, Ненад

a) Интернет – Корисници – Социолошка истраживања – Балканске државе
– 2004

b) Интернет – Коришћење – Истраживање – Југоисточна Европа – 2004

c) Јавно мњење – Интернет – Југоисточна Европа – 2004

COBISS.SR-ID 120129548